



## **Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online**

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### **Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor**

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

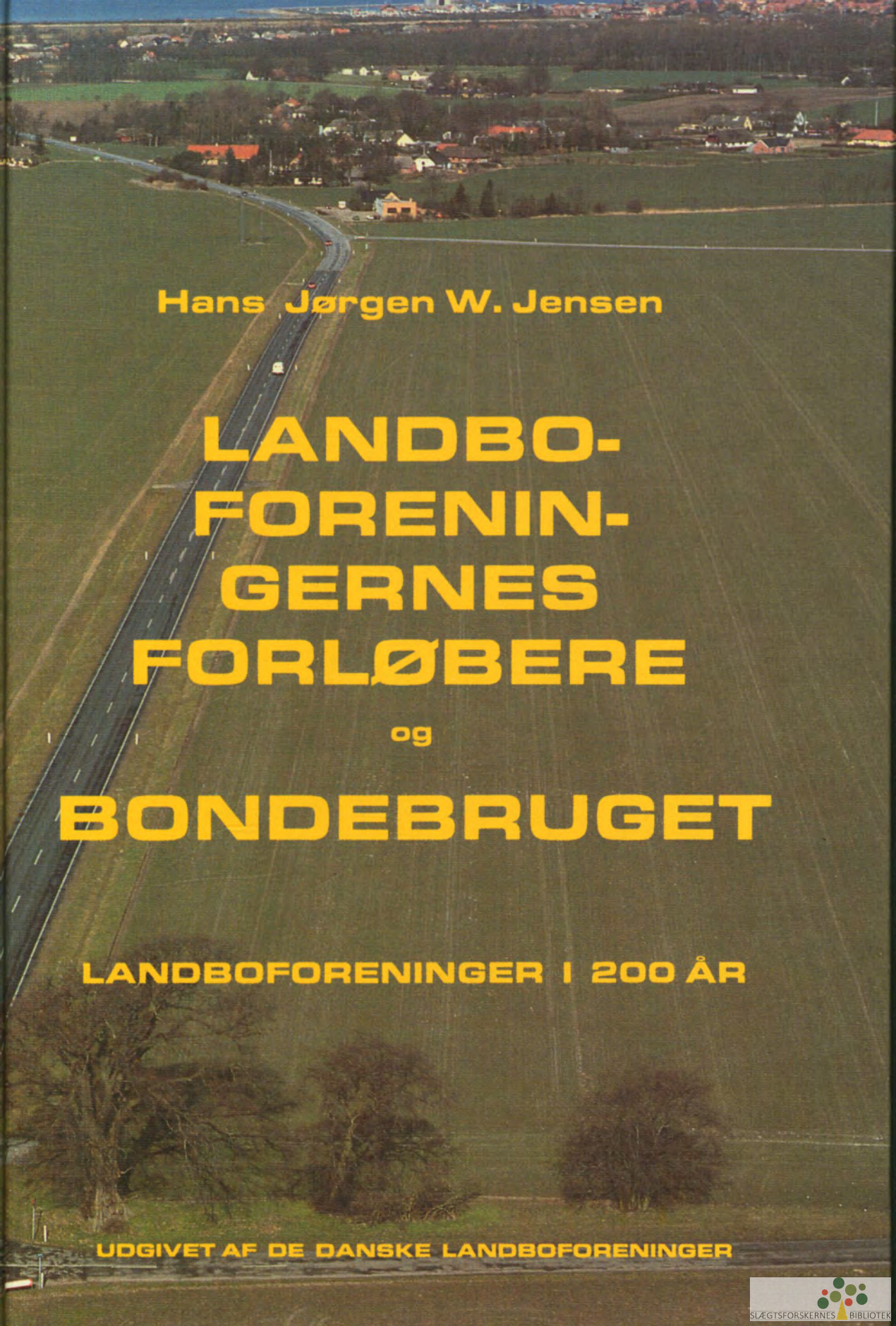
### **Ophavsret**

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### **Links**

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



**Hans Jørgen W. Jensen**

**LANDBO-  
FORENIN-  
GERNES  
FORLØBERE**

og

**BONDEBRUGET**

**LANDBOFORENINGER I 200 ÅR**

**UDGIVET AF DE DANSKE LANDBOFORENINGER**

# Landboforeninger i 200 år

Hans Jørgen W. Jensen

Landboforeningernes  
forløbere  
og  
bondebruget

*Landboforeninger i 200 år*

*Redigeret af*  
Erik Helmer Pedersen og  
Mette Ehlers

*Under medvirken af*  
S. P. Jensen, Carl-Axel Nilsson,  
Jørgen Skovbæk og Carl Thomsen

*Udgivet af*  
De danske Landboforeninger



Bind 1

© 1993 by De danske Landboforeninger og forfatterne

Trykt hos AiO Tryk as, Odense

ISBN 87-323-31-1 (bind 1)

ISBN 87-323-30-3 (bind 1-4)

Omslag på de 4 bind:

To kilometer sydøst for Bogense markerer en mere end 200 årig elm grænsen mellem landsbyen Harritslevs dyrkede mark og overdrevet. Til venstre i billedet ses Loddenhøj og hovedbygningen til Harritslevgård, opført 1606. Midt for i billedet Harritslev, udskiftet 1798. Nu er der kun én landmand tilbage i byen. Harritslevgårds marker drives sammen med flere andre storbrug centralt under grevskabet Gyldensteen. Foto: Jørgen Weber, 1993.

# Forord

Landboforeningerne er vokset frem sammen med det landbrugssystem, der har udviklet sig i 1800-tallet og 1900-tallet på baggrund af de store landboreformer sidst i 1700-tallet og folkeskoleloven fra 1814, og landboforeningerne har spillet deres væsentligste rolle i det danske samfunds udvikling, når det gælder folkeoplysning, folkestyre og erhvervsudvikling.

Landboforeningerne er nogle af vore ældste foreninger. De er samtidige med stænderforsamlingerne, og de har i landbefolkningen været med til at berede jorden for folkestyrets indførelse i 1849.

Landboforeningerne er ældre end højskolen, og andelsbevægelsen, men de er vokset i udbredelse sammen med højskolerne, og deres arbejdsopgaver er vokset i takt med den produktionsudvidelse, som mejerierne og slagterierne skabte afsætningsmæssig baggrund for.

Landmændenes uddannelse støttet af landboforeningernes oplysningsarbejde har sammen med andelsbevægelsen været en afgørende forudsætning for danske landmænds store konkurrenceevne og dermed for dansk landbrugs stærke placering i samfundsøkonomien.

Foreningerne har spillet en betydningsfuld rolle i landboernes træning i demokrati og med stærk vægt på lokal selvbestemmelse. De er vokset op nedefra som selvstændige lokale foreninger, der først senere har etableret landsdelssammenslutninger. Og der gik 88 år fra den første forenings oprettelse på Bornholm, før De danske Landboforeninger blev dannet i 1893.

I 100 år har det været De danske Landboforeningers opgave at varetage interesserne for de lokale foreningers medlemmer i samarbejde med andre landboorganisationer. Det forhold, at landboforeningernes medlemmer tegner sig for omkring 85 pct. af den danske landbrugsproduktion, har sat sit præg på arbejdsopgavernes art og omfang.

Der tales ofte om den danske model. Højskolens og andelsbevægelsens betydning er blevet fremhævet og beskrevet af historikere og samfundsforskere. Ved De danske Landboforeningers 100 års jubilæum har De danske Landboforeninger fundet anledning til at bede en række historikere under ledelse af landbohistorikeren, lektor ved Københavns Universitet, dr.phil. Erik Helmer Pedersen om også at belyse landboforeningernes rolle i det danske samfunds udvikling i de seneste 200 år og herunder yde bidrag til en analyse af sammenhængen mellem landboforeningernes oplysningsarbejde og landbrugets produktivitetsudvikling.

Det er vort håb, at nærværende værk ved at kaste nyt lys over disse sammenhænge kan bidrage til en bedre erkendelse af, hvorledes det danske landbrug og det danske samfund har udviklet sig.

Det er vort håb, at denne viden ikke alene kan være til nytte for den strategi, der lægges ved Danmarks bistand til andre landes landbrugsudvikling, men også for den fremtidige tilrettelægning af dansk landbrugspolitik og for løsningen af landboforeningernes arbejdsopgaver.

*Niels Th. Ilsøe*

*Peter Gæmelke*

*H. O. A. Kjeldsen/Jørgen Skovbæk*

# Forord til hele værket

I forsommeren 1990 bad De danske Landboforeninger undertegnede om at udforme et historisk projekt, hvis resultater skulle offentliggøres i forbindelse med organisationens 100 års-jubilæum i 1993. Hovedsigtet skulle være en skildring af landboforeningernes udvikling i dette hundredår, idet dog projektet også skulle dække de vigtigste træk ved landbrugets organisatoriske virksomhed i tiden efter 1805, det tidspunkt, hvor den første landboforening i Danmark Det bornholmske Efterslægtsselskab, senere Bornholms landøkonomiske Forening, kom til verden.

På dette grundlag udformedes derefter en projektskitse, hvis hovedindhold var en bogserie i fire bind samt en historisk video.

De fire bind skulle atter deles i to dele: Bind 1 med titlen Landboforeningernes forløbere og bondebruget, skulle omhandle landboforeningernes første store dannelsesperiode op til ca. 1880. Bind 2–4 skulle tilsvarende dække tiden fra ca. 1880 og til i dag. For disse binds vedkommende skulle udviklingen behandles ud fra tre forskellige vinkler.

Bind 2 med titlen Landmanden og hans rådgivere skulle reserveres en skildring af den rådgivnings- og konsulentvirksomhed, landboforeningerne med varierende støtte fra det offentlige fik iværksat med udgangspunkt i den private vejledning, fremsynede landmænd, præster og landøkonomer havde ydet deres landmandskolleger forud for konsulenttjenestens indførelse i begyndelsen af 1880'erne.

Bind 3 med titlen Landboforeningerne og fællesskabet havde som allerede antydet landboforeningernes organisatoriske virk-

somhed som emne, og endelig skulle bind 4 under overskriften Landbosamfundet og Danmarkshistorien dække den erhvervs-politiske virksomhed, landboforeningerne udfoldede med landsorganisationen De danske Landboforeninger som skildringens tyngdepunkt.

Da fremstillingen så vidt muligt skulle baseres på primære kildestudier, blev projektarbejdet henlagt under Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, hvilket betød, at de enkelte medarbejdere (cand. phil. Hans Jørgen Winther Jensen, Jette Mackintosh, Ph.D., og mag. art. Henrik Dethlefsen) fik frie hænder inden for de organisatoriske rammer, som projektideen satte herfor. De enkelte medarbejdere fik status som forskningsstipendiater på lige fod med universitetsansatte forskere.

Desuden blev der nedsat en styringsgruppe bestående af sekretariatschef Jørgen Skovbæk, De danske Landboforeninger (formand), fhv. afdelingschef, lic. agro. S. P. Jensen, docent, fil. dr. Carl-Axel Nilsson, Institut for økonomisk historie, professor, lic. agro. Carl Thomsen og undertegnede. Det har været styringsgruppens opgave at overvåge projektets gennemførelse inden for den givne projektramme samt at vejlede de enkelte projektdeltagere på områder, hvor gruppens medlemmer besad særlig sagkundskab.

Videoprojektet blev overdraget cand. mag. Mette Ehlers, som desuden blev tilknyttet projektet som medredaktør med den særlige opgave at samle og redigere billedstoffet i de enkelte værker.

*Erik Helmer Pedersen*

# Indholdsfortegnelse

Indledning .....	11
Hvad handler denne bog egentlig om? .....	11
Hvornår opstår den moderne landboforening? .....	17
Materiale .....	21
I. Den enevældige stats embedsmænd forsøger økonomisk mobilisering 1810–40	27
Den umiddelbare baggrund for dannelsen af de økonomiske selskaber omkring 1810 .....	29
Starten – eksemplet Aalborg Stifts og Amts oeconomicke Selskab .....	34
Det lokale erhvervsliv .....	34
Initiativtageren og den stiftende kreds .....	34
Selskabets love .....	41
Selskabets medlemmer .....	44
De økonomiske selskaber i Danmark og i udlandet .....	47
Landbrugsfagligt arbejde .....	54
Det kongelige danske landhusholdningsselskab som præmieselskab 1770–1832 .....	55
De landøkonomiske selskaber som præmieselskaber – eksemplet Randers Amts Landhusholdningsselskab .....	59
Et landbrugsfagligt initiativ – understøttelse til indførelse af planmæssig drift .....	72
Udbredelsen af planmæssig drift .....	73
Betingelserne for landbrugsfagligt arbejde 1810–40 .....	83
II. En overgangsperiode .....	93
Mændene bag de nye landbrugsorganisationer .....	95
De store jordejere tager initiativet .....	99
Foreninger dannet på initiativ af bønder og skolelærere .....	103
Hvad var formålet med de nye landbrugsorganisationer? .....	109
Hvorfor opstod de nye landbrugsorganisationer netop på dette tidspunkt? ..	112
Foreningernes aktiviteter generelt .....	120
Aktiviteter på husdyrbrugsområdet – husdyravl .....	124
Baggrunden for foreningernes aktiviteter på hesteavlssområdet .....	124
De landøkonomiske selskabers politiske virksomhed til fordel for statsstøtte til dyrskuer 1831–51 .....	129
Hesteavlsdiskussionen på stænderforsamlingerne .....	133
De landøkonomiske foreningers politiske indsats 1831–1836 .....	139
Landmandsforsamlingerne og hesteavlsspørgsmålet .....	140
Kvæget og dyrskuerne .....	144
Københavns Amts Landboforening og statsstøtten til dyrskuevirksomhed ..	150
Opspil til husdyrloven .....	154
Dyrskuerne i trediverne og fyrrerne .....	159
Formidling og diskussion – landmandsforsamlingerne .....	164
Virkningerne af de landøkonomiske foreningers aktiviteter .....	174

III. Statsstøtte og begyndende selvforvaltning 1850–80 .....	179
Baggrunden for de nye landøkonomiske foreninger 1850–80.....	181
Generelt om de landøkonomiske foreningers aktiviteter.....	193
Dyrskuer og andre foranstaltninger til fremme af husdyravlen .....	198
Dyrskuernes betydning for bondebruget.....	205
Andre foranstaltninger til kvægavlens fremme .....	208
De landøkonomiske foreningers foranstaltninger på mejeribrugets område....	211
De landøkonomiske foreningers arbejde i forhold til husmandsbruget.....	219
Landmandsforsamlingerne 1850–1880 .....	226
Opsummering, konklusion og perspektiver .....	231
Litteratur .....	238
Billedfortegnelse .....	244
Register .....	246



# Forfatterens forord

Først vil jeg takke alle ansatte på Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek, som gennem nogle år har hjulpet og støttet mig på alle mulige og umulige måder, selvom arbejdspresset på den enkelte ansatte er vokset gennem perioden. Forhenværende afdelingschef lic.agro. S. P. Jensen har gavmildt delagtiggjort mig i sin store viden om landbrug og landbrugshistorie. Hjertelig tak for det. Der skal også lyde en tak til styringsgruppens øvrige medlemmer for de engagerede diskussioner af mit arbejde.

Cand.polit. Tove Merete Kristensen har bistået mig med udarbejdelsen af skema-

materiale. Det samme gælder Svend Friis Bak og Pernille Erichsen, De danske Landboforeninger.

En række arkiver har beredvilligt stillet materiale til rådighed. Foruden Landsarkivet for Sjælland m.m og Landsarkivet for Nørrejylland drejer det sig om Randers Lokalhistoriske Arkiv, hvor Peter Bondesen har været mig behjælpelig, Erhvervsarkivet i Århus, Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune, Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv og sidst men ikke mindst Ølstykke Lokalhistoriske Arkiv, hvor Anna Esbech har været yderst imødekommende.

København 21/4 1993.

*Hans Jørgen W. Jensen.*

# Indledning

Problemstilling – eller: Hvad handler denne bog egentlig om?

De danske Landboforeninger fylder 100 år i år. Ved sådanne lejligheder er det sædvanen, i hvert fald her i foreningernes land, at man, og det vil især sige ledelsen, beskæftiger sig med organisationens historie på den ene eller anden måde – bl.a. ved udgivelse af jubilæumsværker. På trods af mange hæderlige undtagelser er den almindelige tendens i disse jubilæumsskrifter at gøre de pågældende organisationer så gamle, som det nu lader sig gøre. Man prøver at finde, hvad der overhovedet med nogen ret kan kaldes »organisationens første spirer.« En anden tendens, der hænger uløseligt sammen med den første, er at se organisationens udvikling som logisk og uden større brud. Kort sagt: Organisationen har ændret sig; men de ændringer, der er sket, har været nødvendige og fornuftige.

Når man beskæftiger sig med en organisations forhistorie og historie, kan man tage udgangspunkt i forskellige, ja i mange forskellige synsvinkler. Man kan lægge hovedvægten på en skildring af ledelsen gennem tiderne eller på foreningernes indre liv. Jeg har valgt at bruge hovedparten af mit arbejde og dermed hovedparten af bogen her til at behandle tre problemer.

Det er vistnok den almindelige mening blandt folk, der er tæt på de danske landboforeninger, at de – altså foreningerne – er noget specielt, sammenlignet med de tilsvarende organisationer i udlandet. Det specielle skulle bestå i foreningernes forhold til statsmagten. I udlandet er det staten, der finansierer og organiserer det landbrugsfaglige arbejde, medens forenin-

gerne varetager landmændenes politiske interesser. I Danmark derimod varetages såvel det landbrugsfaglige som de politiske interesser af de samme private foreninger.

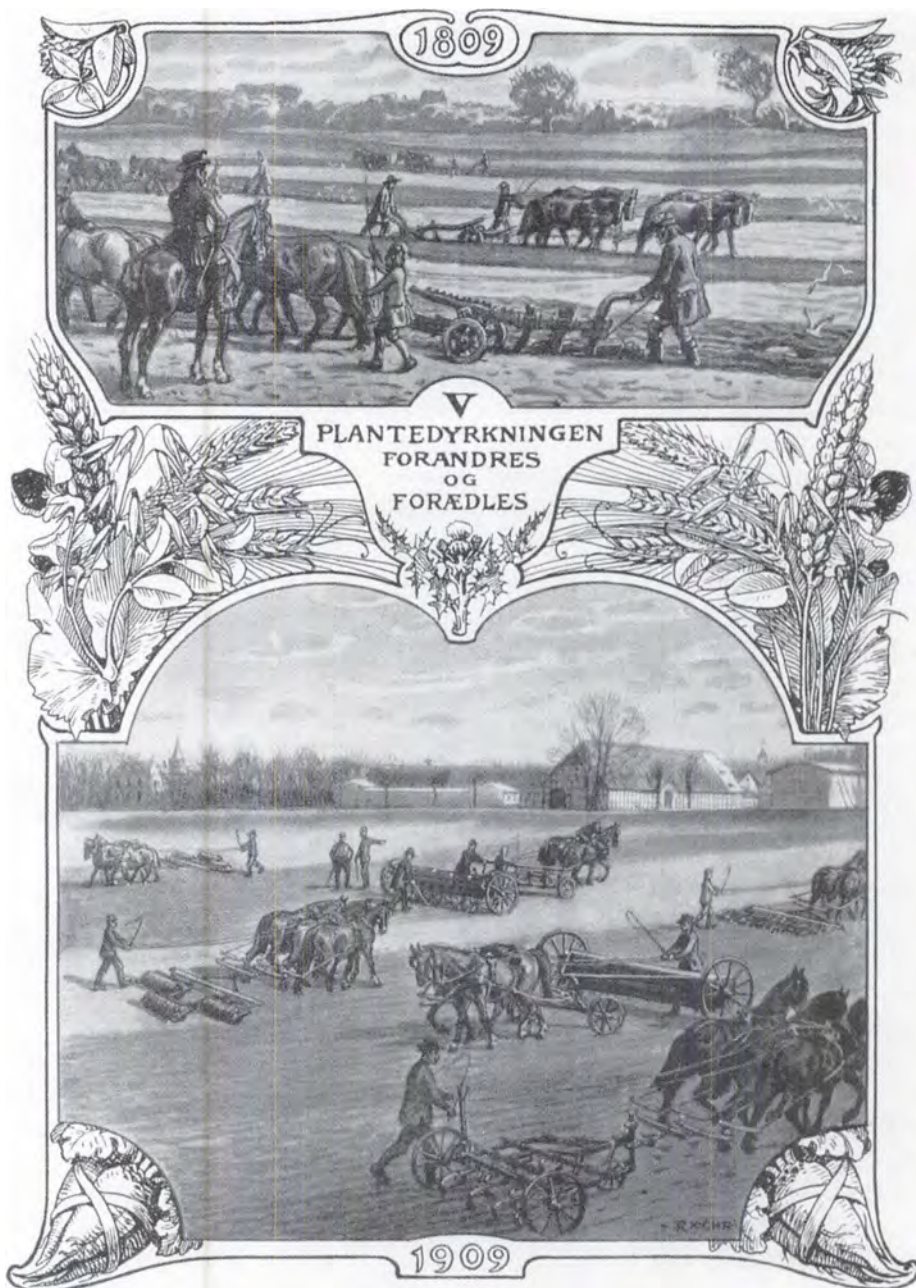
Jeg har på den baggrund ønsket at belyse foreningernes forhold til statsmagten gennem tiden. Det bliver et hovedtema gennem hele bogen.

I dag er landboforeningerne gårdmændenes eller det mellemstore landbrugsforeninger. Gårdmænd udgør hovedparten af medlemmerne og af ledelsen, og det er disses interesser, som varetages af foreningerne; men det spørgsmål, som jeg har arbejdet med, og som vil blive belyst på de følgende sider er: Var det også sådan før i tiden?

Det kan man også formulere på en anden måde: Hvem eller hvilke sociale grupper var det, der tog initiativet og stiftede de landøkonomiske foreninger i 1800-tallet? Hvem overtog ledelsen? Og fra hvilke samfundslag rekrutteredes medlemmerne?

Disse spørgsmål og andre, der hænger sammen med dem, vil udgøre et andet tema i resten af bogen. Et af de spørgsmål som, for mig at se, er vævet ind i dette tema, er problemet: Hvorfor opstod organisationerne på netop det og det tidspunkt og ikke på et andet tidspunkt?

Det sidste, tredje, hovedtema er på en og samme tid det vigtigste og mest u håndterlige. Det drejer sig i første omgang om at fastslå, hvilke aktiviteter og aktivitetsformer foreningerne til enhver tid har sat i værk. Det drejer sig om at fastslå, hvilke grene af erhvervslivet og specielt, hvilke grene af landbruget foreningerne har ønsket at fremme. Først herigennem er det muligt at sige noget om, hvad gavn foreningerne overhovedet gjorde, at sige no-



Det lolland-falsterske (stor)landbrug sådan som det spejlede sig selv i 100 året for oprettelsen af Maribo Amts økonomiske Selskab. Billede og vignet skyldes maleren Rasmus Christiansen, hvis bedste landbohistoriske billeder er udgivet i bogen Landbohistoriske billeder, 1978.

get om, hvilken rolle de spillede i og for de forandringer, der foregik på det danske bondebrug i tiden indtil ca. 1880.

For at præcisere, hvori problemet består, vil jeg kort opridse de forandringer, der er de væsentligste.

Det danske landbrug og i særdeleshed det danske bondebrug, hvormed menes de danske mellemstore bedrifter, gennemløber i perioden 1800–1880 en udvikling, der påvirker alle sider af landbosamfundet dybt.

I periodens start er bondebrugets produktion hovedsageligt indrettet på selvforsyning, selvom der er store regionale forskelle. Bønderne er helt overvejende fæstere. De yder landgilde og forskellige andre afgifter til godsejeren, enten i penge eller naturalier. Dertil kommer, at bonden skal yde hoveri enten personligt eller ved at stille en karl til rådighed. Herudover betaler bonden skatter både i penge og naturalier. Godsejeren indestår for betalingen af disse skatter til amtsstuen. Langt størsteparten af produktionen anvendes dog på gården til besætningen og husholdet. Og først når disse formål er tilgodeset, kan der tænkes på at sælge et eventuelt overskud på markedet.

For at give et mere fyldestgørende billede af bondens situation på markedet må det tilføjes, at han i en vis forstand var i lommen på købmanden. Tidens transportforhold betød, at bonden i praksis var tvunget til at sælge sit overskudskorn, eller hvad det nu kunne være, i den nærmeste købstad. Ligesom han mere eller mindre var bundet til én købmand, idet der i stor udstrækning handlede uden kontanter. Om efteråret kørte bonden sin høst ind til købstaden, hvor købmanden modtog kornet og trak dets værdi fra den gæld, som

bonden havde oparbejdet i løbet af året, eller opførte værdien som bondens tilgodehavende, som han så kunne trække på i den kommende tid. De for produktionen nødvendige varer omfattede træ, tjære, salt, sild og det stangjern, som smeden forarbejdede for bonden ved hjælp af det kul, som bonden også købte.

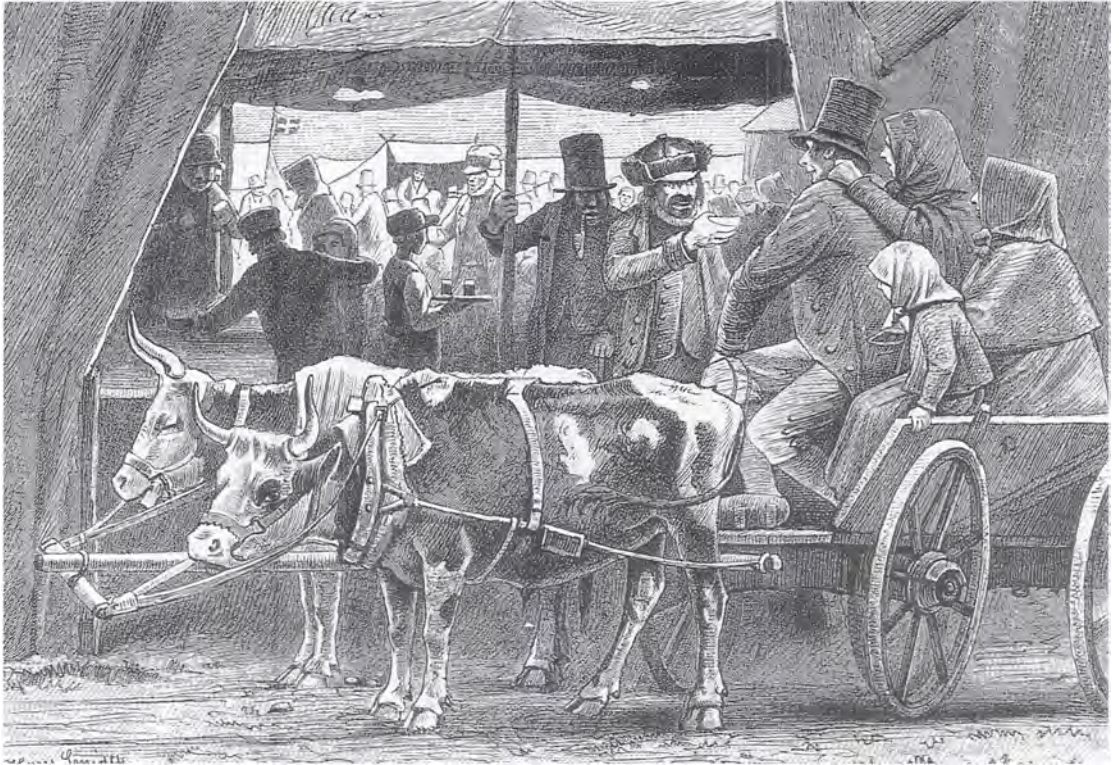
For at undgå misforståelser vil jeg her understrege, at det vigtige i denne sammenhæng ikke er om bønderne købte større eller mindre mængder varer. Det vigtige er, at geninvesteringen af det økonomiske overskud i form af investeringer i bedriften spiller en så lille rolle i år 1800 i forhold til situationen i 1880.

I 1880 er situationen en helt anden. Produktionen på den enkelte gård er langt større. Og hvad enten der er tale om en selvejergård eller en fæstegård arbejder husstanden det meste af tiden med at producere varer, der skal sælges på markedet. Og gårdmanden er langt friere stillet med hensyn til, hvor han vil sælge sine varer, hvad enten der er tale om korn, smør eller kvæg. Omvendt køber han langt større mængder varer end tidligere – såsæd, redskaber og maskiner, måske kunstgødning og oliekager.

Ændringerne går ikke sporløst hen over forholdet mellem bonden og hans tyende. For det første får han flere folk i sit brød. For det andet ændres forholdet så det i højere grad kommer til at ligne et moderne forhold mellem lønmodtager og arbejdsgiver bl.a. i og med, at en relativt større del af lønnen erlægges i penge.

Det er ikke bare gårdens økonomiske forhold til omverdenen, der er ændret. Landbrugets teknologi i en meget bred betydning af ordet er totalt forandret. Arbejdet på den enkelte bedrift foregår på en





*Maleren Hans Smidth har i dette træsnit – Den sidste kaffepunsch. Vesterjysk markedsscene – fra omkring midten af 1800-tallet skildret en bondefamilie, der i oksekærre har gjort turen til det lokale marked og nu er parate – næsten da – til hjemfarten. Markedet kunne være meget fristende, så en god handel krævede agtpågivenhed fra bondens side. Billedet er her gengivet efter xylografen F. Henriksen.*

helt anden måde. Udskiftningen har samlet den enkelte gårds mange spredte jordlodder på et eller i hvert fald på langt færre steder end under fællesskabet, hvad der har betydet en rationaliseringsgevinst. Sædskiftet er blevet ændret fra trevangsbruget i Østdanmark til 7- og 8-marke-drift, og foderroerne er så småt ved at krybe ind i sædskiftet. At foderroerne optages i sædskiftet hænger sammen med den øgede interesse for malkekvæget. I Vestdanmark er udviklingen gået i samme retning; men

man har dog mange steder holdt fast ved det gamle græsmarksbrug.

I 1840'erne sker der relativt hurtigt forandringer i markarbejdet. Snart har alle gårdmænd en svingplov, og svenskharvens vuggende gang bliver hurtigt et almindeligt syn såvel ved forårs- som efterårsarbejdet. Senere kommer andre nye redskaber og maskiner til. Således afløses i 70'erne lyden af plejlslag af tærskværkets larm på de fleste bøndergårde, samtidig med at hakkelsesmaskinen afløser den gamle skæ-

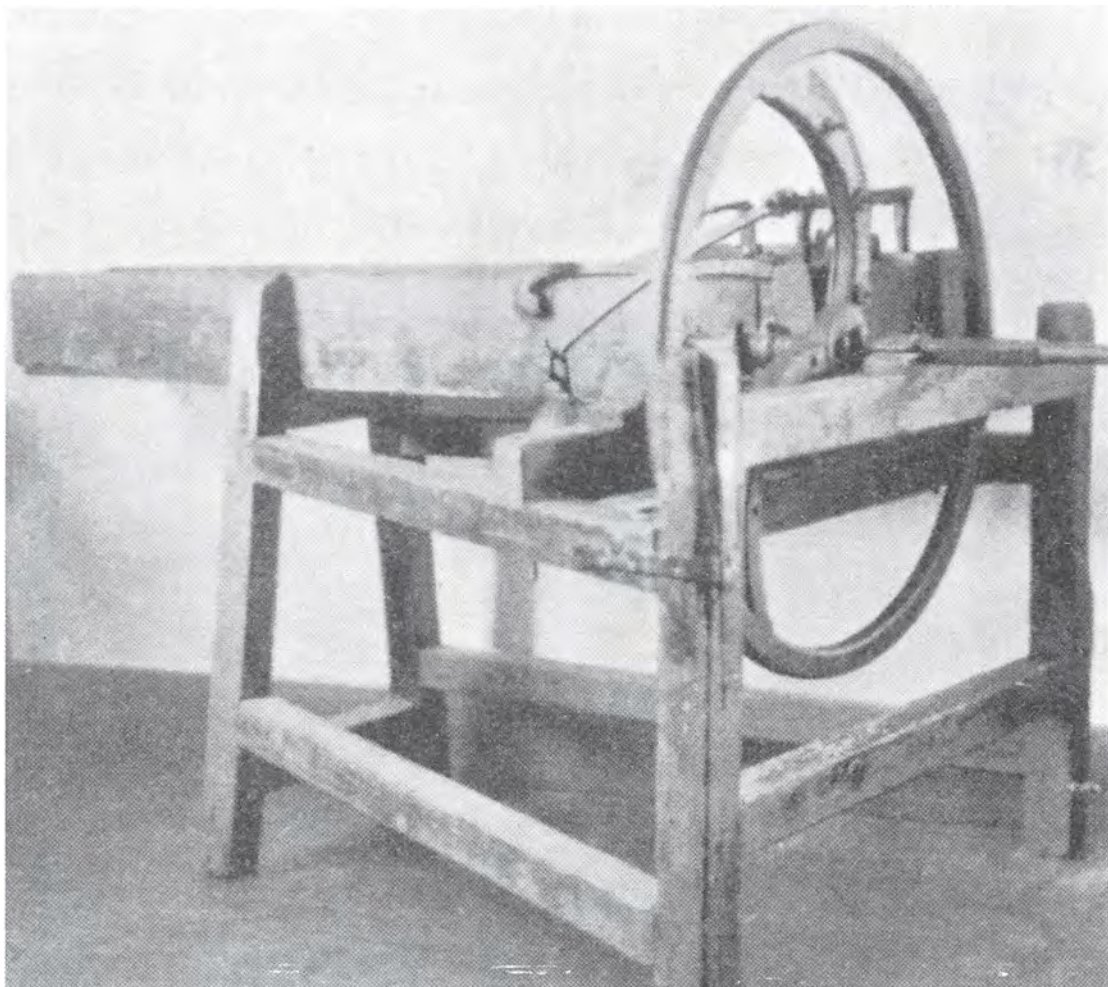


rekiste. Og fra 1890'erne ændres høstarbejdet radikalt med aflæggerens udbredelse på gårdmandsbruget.

Det er ikke bare de gamle redskaber, der er blevet udskiftet. Det er også de gamle plantesorter og dyreracer.

Den gamle brune danske rug blev afløst af provstirug. Den seksradede byg blev

afløst af den toradede – chevalierbyg. Den brune danske hvede af squarehead. I starten af perioden græsser dyrene på overdrevet og fælleden, i slutningen dyrkes kløver, rajgræs, timoté til såvel slet som afgræsning. Foderroen, der kræver helt egne og nye metoder og redskaber, er allerede nævnt.



*Et eksempel på en hakkelsesmaskine fra det tidlige 1800-tal.*

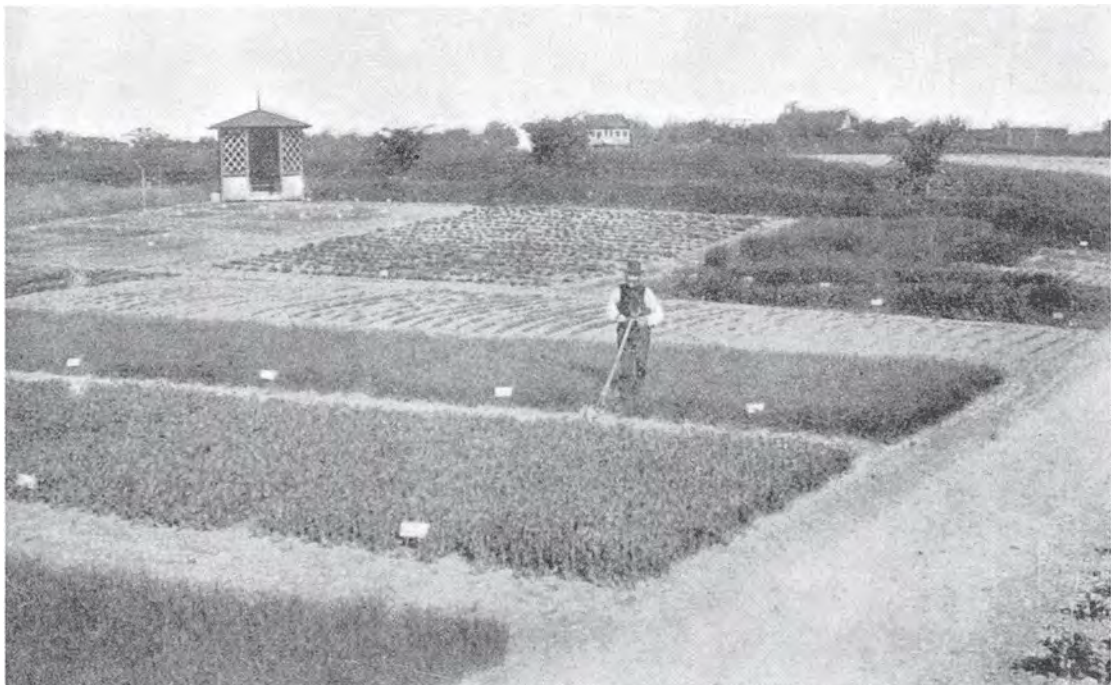
Ligesom planteforædlingen sætter også forædlingen af husdyrene deres præg på bondebruget anno 1880. Køerne er blevet flere og større. Og de racer, som blev dominerende senere, var under udvikling. Det gælder såvel det jyske kvæg som den måske mest enestående danske teknologiske innovation – rød dansk malke race.

Det er et integreret led i hele denne udvikling, at den enkelte landmands viden såvel om landbrugsfaglige spørgsmål som om driftsøkonomiske ændrer sig. På den ene side er det det sværeste element at afgrænse og bestemme; men på den anden

side er det måske det vigtigste, fordi det holder de andre elementer sammen.

Mange faktorer har haft indflydelse på de ændringer af bondebruget, som er op-ridset ovenfor. I flæng kan nævnes: Befolkningstilvækst såvel i Danmark som internationalt, pengeøkonomiens udbredelse, forbedrede samfærdsels- og kommunikationsmidler og udviklingen i industri og håndværk; Det, jeg på de følgende sider vil forsøge at vurdere, er, hvilken rolle de landøkonomiske selskaber spillede i hele denne proces, under stadig hensyntagen til andre forhold.

# Hvornår opstår den moderne landboforening?



*Først fra omkring år 1900 kom der for alvor gang i forskningen inden for planteavl. Forskningen baserede sig på utallige forsøg med både kendte og ukendte afgrøder. Ved siden af de adskillige statslige forsøgsbrug, der blev oprettet rundt om i landet, anlagde lokale landboforeninger også deres forsøgsmarker. Her er kornet ved at blive radrenset på forsøgsmark tilknyttet Randers Amt Husholdnings-selskab.*

For at forstå det følgende er det vigtigt hele tiden at holde sig klart, at en landboforening i moderne betydning er et nyt fænomen. Landboforeninger i moderne forstand opstår først i slutningen af 1800-tallet bredt ud over landet.

Landboforeningerne har gennem 1900-tallet først og fremmest været gårdmændenes, bøndernes, det mellemstore landbrugs interesseorganisationer, ligesom husmændene har haft deres husmandsforeninger og det store landbrug har haft tolvmandsforeningerne. Medlemmerne var altså gårdmænd, og det samme gjaldt den valgte ledelse. Organisationens formål var at va-

retage medlemmernes erhvervsøkonomiske og erhvervspolitiske interesser og at formidle ny landbrugsfaglig viden. Der var et socialt sammenfald mellem medlemmerne og den gruppe, hvis interesser organisationen skulle varetage.

De foreninger, der opstod tidligt i 1800-tallet var anderledes. De var så anderledes, at det i og for sig er misvisende at kalde dem landboforeninger. Medlemsskaren var anderledes, medlemmerne arbejdede ikke for deres egne interesser i samme forstand, som tilfældet blev senere i landboforeningerne. Formålsparagrafferne for disse selskaber var meget brede, og ak-

tiviteterne ikke blot rettet mod landbruget.

Hertil kommer en faktor, som strengt taget ikke har noget med foreningerne at gøre. Det moderne danske forsknings- og forsøgsvæsen med tilknyttede formidlingsinstitutioner opstod først efter 1880, selvom der tidligere forekom tilløb. Det vil sige, at foreningerne først derefter systematisk kunne formidle viden baseret på forskning bedrevet på baggrund af danske forhold (se bind 3).

På den anden side hører disse gamle selskaber og foreninger hjemme i en fremstilling af landboforeningernes historie, fordi de er de moderne landboforeningers forløbere. Desuden udvikler nogle af dem sig senere til moderne landboforeninger.

En anden grund til at behandle de gamle selskaber er, at de traditionelt er blevet opfattet som landboforeninger. Derfor er det vigtigt, at få klarlagt, hvori forskellene mellem de gamle økonomiske selskaber og landboforeningerne består.

Jeg vil i det følgende derfor ikke omtale de gamle selskaber som landboforeninger, hvad de heller ikke selv gjorde. De kaldte sig patriotiske selskaber, velfærdsselskaber, husholdningsselskaber, økonomiske selskaber, landøkonomiske selskaber og agerdyrkningselskaber.

Den første forening, der kaldte sig landboforening var Præstø Amts Landboforening 1839; men heller ikke her var der tale om en landboforening i moderne forstand. Dens medlemsskare tilhørte det helt store hartkorn; men man kan gætte på, at navnet blev valgt i en slags polemik mod Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Nogle af de ledende kræfter i Præstø Amts Landboforening var nemlig af den opfattelse, at der var for mange københavnske

embedsmænd og for for få landboer i Landhusholdningsselskabet.

Iøvrigt griber brugen af denne betegnelse om sig 1840–1845. Den bliver brugt i tidsskrifter såsom det senere omtalte »Den danske bondeven«, og Det kongelige danske Landhusholdningsselskab bruger ordet; men med nogle få undtagelser er initiativet til dannelsen af disse selskaber, deres stiftere og ledende kredse, udgået af kredse uden for bondestanden. Med hensyn til formålsparagraffer og aktiviteter adskiller de sig også fra de moderne landboforeninger.

I 1845 afholdes den første landmandsforsamling. I den officielle beretning optrykkes bl.a. en resolution om hesteavl. Heri bruges ordet landboforening. Forsamlingens sekretær har her fundet det påkrævet at præcisere at ved ordet landboforening forstås landøkonomiske selskaber og foreninger.

Man skal altså være forsigtig med at bruge ordet landboforening for størstedelen af 1800-tallets vedkommende. Nok opstår der landboforeninger i den her nævnte betydning af ordet før 1880; men det er først efter den tid, at fænomenet i ordets fulde moderne betydning opstår. Og det er først efter den tid, at den slags foreninger kommer til at dominere i billedet af landbrugets organisationer. På den anden side bruges ordet altså allerede fra 1840'erne af på linje med landøkonomisk forening eller landøkonomisk selskab. Og det bruges hyppigere og hyppigere; men jeg vil omtale foreningerne som landøkonomiske selskaber eller foreninger eller som landbrugsorganisationer og undgå brugen af ordet landboforening, så vidt det er mig muligt, for det er ikke muligt helt at undgå ordet.

Det ville således være krampagtigt, hvis jeg omdøbte de selskaber, der i datiden kaldte sig landboforeninger og f.eks. talte om Den landøkonomiske Forening i Nordslesvig, selvom dens navn var Den

nordslesvigske Landboforening (1846). På dette punkt bruger jeg således datidens ord, selvom fænomenet, en landboforening, hører en senere tid til.



# Materiale



*Christen Christensen (1844–1921) organisationsleder og landbrugslærer. Efter landbrugskandidateksamenen i 1869 virkede han de følgende tre år som lærer ved Hindholm højskole, hvorefter han til 1915 underviste på Tune Landboskole. Han var desuden redaktør af Vort Landbrug i perioden 1882–1905 samt formand for Ramsø-Tune Herreders Landboforening 1880–1900.*

Der findes ingen større samlet fremstilling af de danske landøkonomiske foreningers historie for 1800-tallets vedkommende; men allerede inden år 1900 blev der skrevet to artikler herom, der indeholdt vigtige principielle hovedsynspunkter.

Den første og mest grundlæggende af de to artikler er Christen Christensens Udsigt over Landboforeningernes Fremkomst og Udsigt over Landboforeningernes Virk-

somhed indtil 1840 i Dansk Landbotidende 1873. Christen Christensens synspunkter fik sandsynligvis stor indflydelse i miljøet omkring de landøkonomiske foreninger alene i kraft af Christen Christensens placering.

Chr. Christensen (1844–1921), der var søn af en gårdfæster, blev 1869 kandidat fra Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. Derefter fungerede han som lærer ved Hindholm Højskole i et par år, hvorefter han sammen med A.Svendsen grundlagde Tune Landboskole, der havde et klart højskolepræg. Gennem sin lærergerning her, gennem sin skribentvirksomhed samt gennem sin foredragsvirksomhed, der omfattede almene og historiske emner øvede han, der iøvrigt var venstremand, indflydelse på datidens sjællandske gårdmandssønner. Desuden var han aktiv i Ramsø-Tune Herreders Landboforening fra dens oprettelse i 1874 og blev i 1880 valgt til dens formand.

Christen Christensens artikel bygger dels på Landhusholdningsselskabets årsberetninger dels på landbrugspressen, først og fremmest »Ugeskrift for Landmænd« og »Tidskrift for Landøkonomi«.

For Chr. Christensen er en landboforening helt klart en interesseorganisation, hvor folk med fælles interesser samles for at varetage de fælles interesser. Medlemmerne bør dog ikke udelukkende være drevet af egenkærlighed, men betragte samarbejdet som en samfundssag. Og den vigtigste opgave for en landboforening er, stadig ifølge Chr. Christensen, den landbrugsfaglige oplysning. Han formulerer det sådan, at landboforeningernes formål er:« Ved gjensidig Hjælp at paavise og klare de Love, hvorefter Landbruget i sine forskellige Grene retter sig.«<sup>1</sup>

*Køer ladt i stikken under treårs krigen 1848–51. Under et bombardement i 1849 flygtede befolkningen, derfor det lidt usædvanlige syn, at soldater er trådt ind som malkepiger. Kvæget er på dette tidspunkt langt fra »racerent«. Man talte eksempelvis om både rød- og blåblakket kvæg, det rene jyske sortbrogede kvæg eksisterede endnu ikke. Billedet er fra Fredericiaegnen.*



En uomgængelig forudsætning for eksistensen af landboforeninger, hvortil han regner Landhusholdningsselskabet, er den personlige frihed og den private ejendomsret til jorden. Disse to rettigheder blev, ifølge Chr. Christensen, tilstået bondestanden i og med landboreformerne. Var den personlige frihed en nødvendig betingelse, så var den ikke en tilstrækkelig betingelse, for at bønderne selv kunne danne og lede landboforeningerne.

Bondestanden, i begyndelsen af 19. århundrede, lignede nemlig af Chr. Christensen med et barn, der behøver faderlig hjælp. Og denne hjælp får bondestanden i og med enevældens støtte til Landhusholdningsselskabet og derigennem til de lokale landøkonomiske selskaber, hvis medlemmer iøvrigt kom fra de »mere bemidlede og oplyste Samfundslag.«<sup>2</sup>

Chr. Christensen fortsætter med at bruge billedet af det opvoksende unge menneske på den følgende udvikling. Og i dette billede når bondestanden i 1830'erne og 1840'erne til skels år og alder. Den politiske udvikling samtidig med, at bønderne

udvikledes fra at være som børn til at blive voksne mænd, gjorde at forholdet mellem myndighederne og bondestanden måtte ændres. »Hidtil havde Kongen og hans Embedsmænd for en stor Del været de egentlige Ophavsmænd og Ledere af Landboforeningerne...«; men »Der begynder nu i Landbostanden at ytre sig højere Krav af en mere aandelig Natur end før: Selvhjælp i Ord og Handling er nu langt mere end forhen det Grundlag, hvorpaa de fremtidige Landboforeninger reise sig.«

Mere præcist hedder det senere om denne udvikling: »Men skønt Landhusholdningsselskabet opfordrer Amterne til hver især at danne sin Landboforening, og trods Bøndernes vaagende Deltagelse for at gøre sig bekendte med andres erfaringer i Landbruget, saa har den almindelige politiske Gjæring vistnok sin Del i, at der i Aarene 1841–46 fremkom ikke mindre end 16 nye Landboforeninger, hvoraf flere, vistnok ikke tilfældigt anføre ved Angivelsen af Medlemstallet: De fleste er Bønder.«<sup>3</sup>

Samtidig med at landboforeningerne på denne måde, ifølge Chr. Christensen, bliver selvstændige i forhold til staten og samtidig med, at gårdmændene i stigende grad gør sig gældende, indskrænkes foreningernes virksomhed til kun at gælde landbrug.

Arbejdet i landboforeningerne koncentrerer yderligere allerede før treårskrigen omkring husdyrbruget. Og denne udvikling forstærkes af husdyrloven af 1852. Denne lov blev desuden anledning til dannelsen af »en Del«<sup>4</sup> af de mindre landboforeninger, der i høj grad kom til at bestå af gårdmænd, ligesom den andre steder tilskyndede samme gruppe til at søge optagelse i de allerede eksisterende foreninger.

N. Heyman, proprietær og landbrugs-kandidat, holdt i 1896 et foredrag i Købehavns Amts Landboforening om landboforeningsvirksomhed i fortid og nutid.<sup>5</sup> Han bygger på landboforeningernes jubilæumsskrifter, vedtægter, love, på landbrugspressen og på Chr. Christensens artikel.

Selvom den i forhold til Christensen mere prosaisk anlagte Heyman ikke ligner bondestandens udvikling med et barns udvikling til voksen, er hans grundide angående deres opståen i sin essens den samme, som man finder hos Chr. Christensen. Til forskel fra Christensen mener Heyman dog, at husdyrloven af 1852 er epokegørende.<sup>6</sup>

De senere behandlinger af landboforeningernes historie indgår som led i fremstillinger af henholdsvis Landhusholdningsselskabets historie og det danske landbrugs historie.

H. Hertel lægger i jubilæumsværket om Det kongelige danske Landhusholdnings-

selskab stor vægt på selskabets nære tilknytning til den enevældige stats topembedsmænd, idet to af selskabets tre præsidenter gennem en lang periode var Jonas Collin og A.S. Ørsted, som Hertel mener, var to af tidens mest indflydelsesrige embedsmænd. De lokale landøkonomiske foreninger ser Hertel som lokale udgaver af Landhusholdningsselskabet og understreger dets støtte til disse mindre foreninger langt op i tiden. Med tiden befolkedes foreningerne dog med flere og flere bønder, og man indskrænkede sig til at beskæftige sig med landbrug.

At båndet mellem Landhusholdningsselskabet og de lokale landboforeninger løsnedes er for Hertel en helt naturlig ting: »Selvfølgelig blev forbindelsen mellem Selskabet og Landboforeningerne løsere, eftersom disse voksede i Medlemstal og Betydning og vandt større og større Indsigt og Erfaring.«<sup>7</sup>

I K. Hansens »Det danske Landbrugs Historie« er landboforeningerne kun meget kortfattet behandlet. Da den relevante periode desuden er delt op på 3 forfattere bliver billedet af landboforeningernes udvikling noget fragmentarisk.

De lokale landboforeninger opfattes som støtter for Landhusholdningsselskabet, men om tiden op til 1830 hedder det: »Det landøkonomiske Foreningsliv var endnu slet ikke blevet Bøndernes sag. De eksisterende Selskaber var i Forhold til Bondestanden vedblivende filantropisk indstillet. De virkede navnlig for at op-hjælpe Bondelandbruget, men havde stadig kun i ringe udstrækning Bønder som Medlemmer.« Og om perioden efter 1864 hedder det videre: »Efter 1864 tog Landboforeningsbevægelsen et kraftigt Opsving, og i 1870'erne udgjorde Bønderne

De første jubilæumsskrifter om landboforeningernes historie så dagens lys mod slutningen af 1800-tallet. Opsætningen af disse tidlige jubilæumsskrifter blev yderst kunstfærdigt udformet som f.eks. denne forside fra Skanderborg Landboforening. Tidens stil er genkendelig, det snørklede og ornamentale, et visitkort fra den nordiske vikingetid.

*S. P. Petersen*



det store flertal af Medlemmerne. Mange gårdmænd indvalgte i Landboforeningernes Styrelse, men det hørte dog endnu til

Undtagelserne, at en Gaardmand fik Formandsposten.«<sup>8</sup>  
Landhusholdningsselskabets nære for-



hold til statsadministrationen, som beskrevet af H.Hertel gøres der ikke meget ud af i K. Hansens *Det danske Landbrugs historie*. Det gør Claus Bjørn derimod i den nye landbrugshistorie, idet han bl.a. bygger på Hertel og Hans Jensens bog »*Dansk Jordpolitik*«. Landhusholdningsselskabet beskrives her som den centrale institution fra 1810 til 1830'erne i landbrugspolitisk og landbrugsfaglig henseende, og det hedder, at selskabet »virkede i første halvdel af 1800-tallet i høj grad som centraladministrationens særligt landbrugskyndige kontor.« De lokale landboforeninger betragtes som kopier af Landhusholdningsselskabet, både hvad angår formål og social rekruttering.<sup>9</sup>

Fra 30'erne og fremefter udviste disse foreninger nye træk, ifølge Claus Bjørn. De begrænsede sig til at arbejde med landbruget som erhverv, forbindelsen til Det kongelige danske Landhusholdningsselskab løsnedes, og målgruppen blev foreningernes egne medlemmer. Centrale aktiviteter blev den faglige mødevirksomhed og dyrskuerne, samtidig med at ledelsen blev overtaget af godsejere, forpagtere og proprietærer. Væksten i antallet af foreninger skete i 40'erne og igen efter 1852-lovens indførelse, mener Claus Bjørn.<sup>10</sup>

Den eneste mulighed, man har for at skaffe sig et overblik over alle foreningernes virke og udvikling i 1800-tallet og samtidig fastholde de regionale forskelle mellem foreningerne, er at anvende de jubilæumsskrifter, der er blevet til i anledning af de fleste foreningers runde fødselsdage; men de skal anvendes med stor forsigtighed.

Af jubilæumsskrifter med relevans for den her behandlede periode findes over

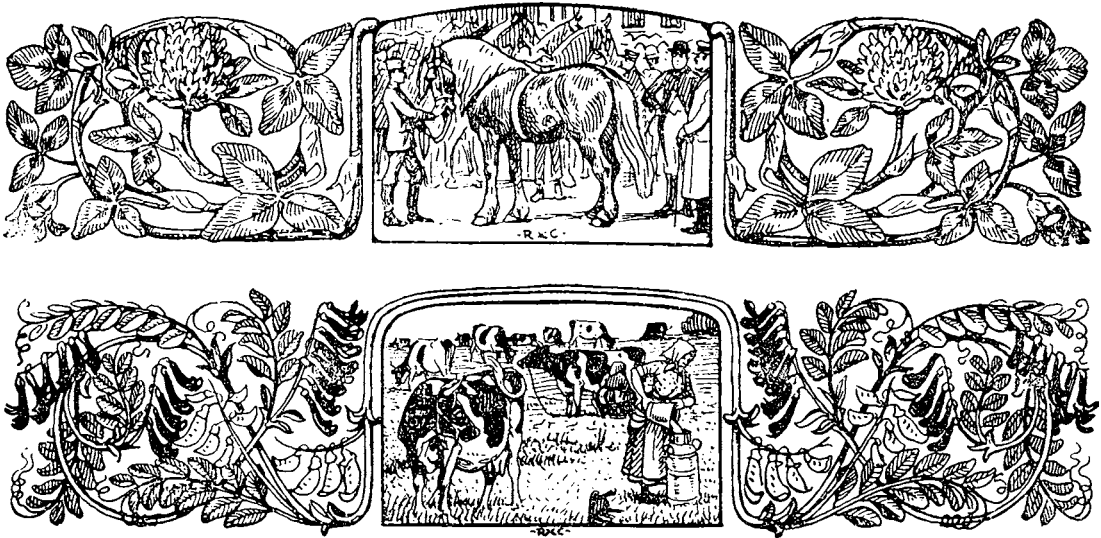
100. De er meget forskellige. Det største er på små 600 sider, det mindste på under 10.

Ser man bort fra de tilfælde, hvor skrifterne er anonyme udgøres den største gruppe af bidragydere af konsulenterne, der tit behandler deres respektive landbrugsfaglige områdes historie; men ellers er såvel tidligere som endnu aktive foreningsmedlemmer og formænd stærkt repræsenteret blandt forfatterne, hvoriblandt man ellers støder på journalister (den lokale redaktør), lærere fra den lokale landbrugsskole og endelig professionelle historikere som Knud J.V. Jespersen, Troels Fink og Hans Jensen.

Jubilæumsskrifterne er meget forskellige. Nogle behandler foreningens historie meget snævert. De opremser år for år i stikordsform foreningens aktiviteter, andre behandler foreningens arbejde i sammenhæng med det pågældende områdes landbrugshistorie. Det gælder f.eks. jubilæumsskrifterne om Horns herreds landboforening 1863–1913, der er redigeret af K.Hansen, og om Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt 1862–1912. Desuden er der mange, der også behandler det pågældende områdes naturforhold og historie. Endelig findes enkelte forsøg på, at sætte den enkelte landboforening ind i en danmarkshistorisk sammenhæng.

På den baggrund siger det sig selv, at det er svært at sige noget generelt om jubilæumsskrifternes kvalitet. Der er dog en tendens til, at i de tilfælde, hvor der er lavet flere jubilæumsskrifter om én forening i anledning af henholdsvis 25-års jubilæet, 50-års jubilæet, 75-års jubilæet og 100-års jubilæet, da er de ældste de bedste for en nutidig historiker.





To vignetter fra jubilæumsværket Randers Amts Husholdningsselskab Virksomhed gennem 100 Aar.

Det skyldes flere ting. For det første bygger de nyere tit på eller er blot et genoptryk af de gamle. For det andet bygger de ældre fremstillinger undertiden på arkivalisk materiale, der er forsvundet, inden de nyere er blevet produceret. Endelig er der en tendens til, at de nyere er mere florumvundne end de ældre – mere ideologisk prægede.

Som eksempler på gode jubilæumsskrifter kan nævnes:

- K. Hansen red.: Horns herreds landboforening 1863–1913, Kbh. 1913.  
 Petersen, Kierulf: Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar. 1810–29. Januar 1910 Randers 1910.  
 Konradi, Emil: Kolding Omegns Landboforening 1862–1912, Kolding 1912.  
 la Cour, A.: Landøkonomisk Foreningsvirksomhed i 76 Aar. Nykøbing 1886.

Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt 1862–1912. 1912.

Siggaard, Niels: Københavns Amts Landboforening gennem hundrede Aar 1841–1941. Kbh 1941.

K. M. Andersen: Gl. Roskilde Amts Landboforening gennem 75 år. Roskilde 1945.

Hans Jensen: Aarhus Amts landøkonomiske Selskab i historisk Belysning i Aarhus Amts landøkonomiske Selskab gennem 100 Aar. Aarhus 1942.

Beretning over den sundevedske Landboforenings Virksomhed siden dens Oprettelse i 1852. Aaberaa 1912.

Jubilæumsskrifterne er anvendt løbende gennem hele fremstillingen. Herudover har jeg anvendt speciel litteratur, trykt kildemateriale og arkivalier til de forskellige afsnit og kapitler, hvoraf kun det allervigtigste skal nævnes her.

Første kapitel i første afsnit bygger på Henrik Fodes artikel om Selskabet for indenlandsk Kunstflid fra 1973, og på selskabets egen samtidige udgivelse »Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid« 1810–1816.

Andet kapitel i samme afsnit bygger i hovedsagen på Ålborg Stifts og Amts økonomiske Selskabs arkivs ældste forhandlingsprotokol (1810–1819) og dokumenterne til samme. Disse arkivalier bruges til at belyse selskabets start, love og medlemssammensætning. For at sætte foreningen i relation til landbrugets situation inddrages Begtrupps samtidige fremstilling af landbrugets problemer. Henning Benders værk om Ålborgs industri belyser forlagssystemet i byens omegn. Der trækkes paralleller til forholdene i andre lande. Sverige inddrages på grundlag af bl.a. Jan Stattin: Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring-utveckling och verksamhet under 1800-talets förste hälvt.

Tredje kapitel om det landbrugsfaglige arbejde 1810–1840 hviler hovedsagelig på arkivalisk materiale. Det drejer sig om materiale fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Historikerne har hidtil oversat det pågældende materiale, selvom det er omtalt i den trykte litteratur.<sup>11</sup> Hertil kommer Ole Degns artikel »Flids og Vindskibeligheds belønning« fra 1969.

I andet afsnit inddrages Børresens tidskrift »Den danske Bondeven« og »Landøkonomisk Maanedskrift især for mindre Jordbrugere«, »Stændertidende« og de of-

ficielle beretninger fra landmandsforsamlingerne. Samtidige behandlinger af husdyravlen og dens problemer er ligeledes brugt. Til belysning af virkningerne af selskabernes arbejde er inddraget »Beretning om flere Agerbrugets Fremskridt betingende Forhold i Kongeriget i Aaret 1853«, der er udarbejdet af Statistisk Bureau, forløber for Danmarks Statistik, på grundlag af indberetninger fra godsejere, andre landmænd og amtmænd.

Landstutmesteren skulle efter husdyrloven af 1852 aflægge rapport til indenrigsministeriet bl.a. om de dyrskuer, der blev afholdt med statsstøtte. Disse rapporter danner en del af grundlaget for afsnit 3. Det samme gør, Goldschmidts, Appels og Mørkebergs behandlinger af kvægavlens udvikling henholdsvis i Præstø og Sorø amter, på Fyn og på Lolland-Falster fra 1890 og 1889.

## Noter

1. Christensen 1873 side 21.
2. Sst. side 5.
3. Sst. side 12.
4. Sst. side 19.
5. Heyman 1897.
6. Sst. side 418–20.
7. Hertel bd. 1 side 399.
8. K. Hansen bd. 5 side 252. Afsnittet er skrevet af Aksel Milthers. Se desuden Skrubbeltrangs afsnit side 371.
9. Bjørn 1988, side 56.
10. Sst. side 125–130.
11. Hertel bd. 1 side 312.

Den enevældige stats  
embedsmænd  
forsøger økonomisk  
mobilisering  
1810–1840

# Baggrunden for dannelsen af de økonomiske selskaber omkring 1810

Landboreformerne hører til de mest om diskuterede emner i dansk historieforskning. Man har diskuteret årsagerne til landboreformerne, man har diskuteret om de kom ovenfra eller nedenfra. Og man har diskuteret om, de havde positive eller negative virkninger for dansk landbrug.

Fra et landbrugsfagligt synspunkt er udskiftningen og til dels udflytningen de vigtigste af reformerne. Udskiftningen betød, at den enkelte bonde fik sin jord samlet om ikke på et sted, så i hvert fald på langt færre steder end hidtil. Denne proces var stort set fuldendt i 1810.

En anden vigtig komponent i landboreformerne var reguleringen af retsforholdet mellem fæster og godsejer. De hidtidige regler havde givet mulighed for, at gods-ejeren kunne udnytte fæsteren økonomisk såvel ved indgåelsen af fæstemålet som ved fratrædelsen. Dette blev der rådet bod på med to forordninger fra 1787.

Hoveriet var og er en omdiskuteret sag. Hvorom alting er, kom den afgørende lov på dette område i 1799. Den bestemte, at bondens hoveriforpligtelse skulle være retsgyldigt præciseret, at hoveriet ikke måtte forøges i bondens levetid, og at en forøgelse af hoveriet krævede Rentekammerets godkendelse.

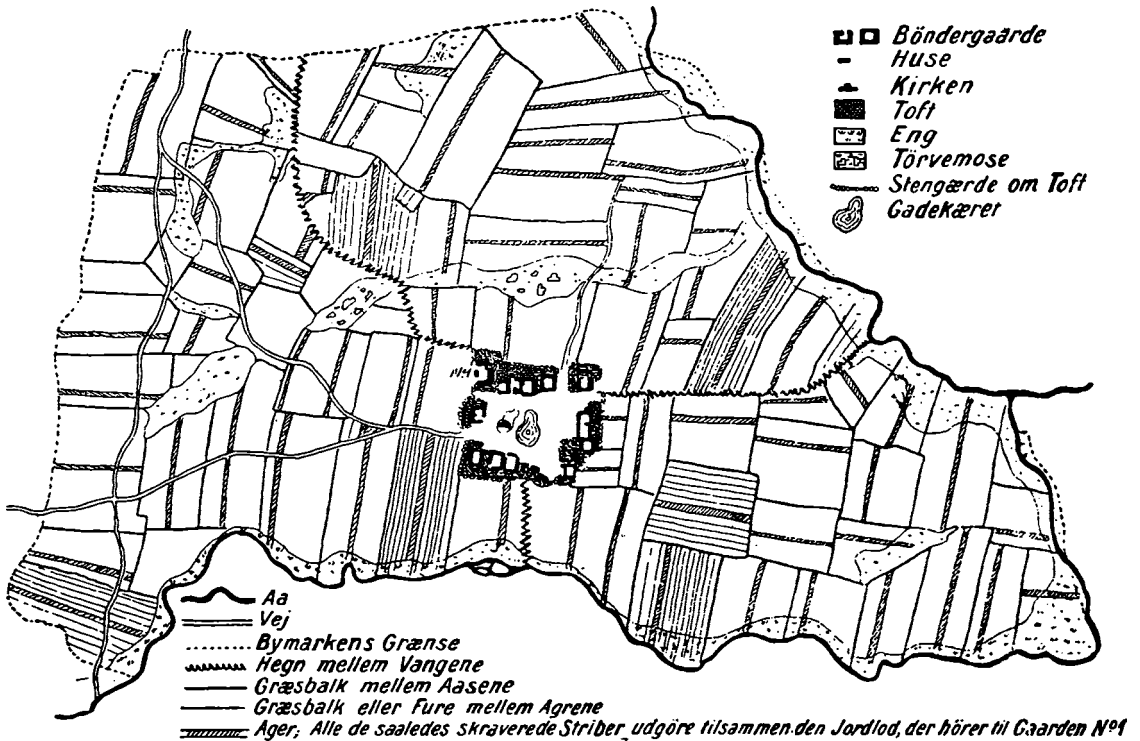
At skulle betale tiende i naturalier var en torn i øjet på mange bønder. Det var arbejdskrævende og upraktisk at skulle ud-tage hvert 10. neg på marken for at køre det til godsejeren eller hvem, der nu havde ret til tiende fra den pågældende jord. Desuden gik bonden derved ofte glip af halmen, som var det vigtigste kreaturfoder om vinteren. Reformerne på området til-skyndede da også til at konvertere natura-lieafgifterne til pengeafgifter; men det va-rede mange år inden det skete.

Ophævelsen af stavnsbåndet i 1788 og bøndernes køb af deres fæstegårde til selveje er de i dag mest kendte af reformerne. I 1835 var overgangen fra fæste til selveje kommet så vidt, at selvejere og arvefæstere, hvad der i praksis var det samme, ejede lige så meget jord som fæsterne.

Det ville være nærliggende at kæde landboreformerne sammen med grund-læggelsen af de selskaber, der her skal be-handles. Det ligger snublende nær at sige, at i og med landboreformerne skabtes de juridiske og institutionelle rammer for landbrugets modernisering. Nu skulle landmændene så blot delagtigøres i den nyeste landbrugsfaglige viden. Og til det formål skabtes de økonomiske selskaber 1805–1810. Som sagt det ligger snublende nær at se sådan på det; men sådan var det ikke. Den umiddelbare baggrund for sel-skaberne, som skal beskrives nedenfor er en helt anden; men man kan sige, at den gårdmandsstand, som på længere sigt skulle blive selskabernes målgruppe, frem-stod som et resultat af landboreformerne og konjunkturudviklingen.

I 1769 dannedes Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Hovedparten af Selskabets medlemmer såvel som dets ledelse bestod af embedsmænd, dog med et stærkt islæt af godsejere. Selskabet, der var et barn af oplysningstiden, søgte bredt at påvirke det danske næringsliv – handel, industri, håndværk, fiskeri, kunsthåndværk og landvæsenet; men jo nærmere vi kommer vor periode, jo mere koncentre-redes indsatsen om landvæsenet, og jo tæt-tere knyttedes båndene til den enevældige stat.<sup>1</sup>

I 1807 blev København udsat for ver-denshistoriens første bombardement af en storbys civilbefolkning. Dermed blev lan-



Landsby med omkransende jord fra tiden før udskiftningen. Landsbyjorden var ofte delt i tre vange, som her på kortet er markeret med en zig-zag skillelinie. Det var retfærdighedens princip, der lå til grund for den særlige deling af jorden på de enkelte bøndergårde, hvorved man ved at tildele hver gård en smal strimmel jord (ager) af hver ås sikrede, at god og dårlig jord blev ligeligt fordelt. Systemet fungerede imidlertid særdeles trægt i praksis, og først ved en udskiftning af landsbyjorden, dvs. en samling af hver enkelt gårds jord, opnåede man den nødvendige forudsætning for en øget produktionsfremgang.

det (1807–14) inddraget i Napoleonskrigene på Frankrigs side mod Storbritannien. Ved samme lejlighed bortførte englænderne Danmarks flåde. Dermed blev landet frataget sit væsentligste militære aktiv.

Det gav anledning til, at der opstod en stærk anti-britisk stemning i toneangivende kredse. Og til, at man søgte at ud-tænke midler, hvorved man kunne ramme det svigefulde Albion – især på pengepun-gen.

I løbet af 1807–1808 debatteredes dette emne: der blev holdt foredrag, udgivet pjecer og skrevet artikler. Og to hoved-synspunkter blev gjort gældende.

C.G. Rafn, (1769–1808) der var justits-råd og kommitteret i General Landoeco-nomi og Kommercekollegiet, var den fremmeste talsmand for det ene syns-punkt. Han havde været medlem af Land-husholdningsselskabet, der iøvrigt havde tildelt ham selskabets guldmedalje for en afhandling om høravl. Og han var en



fremtrædende naturvidenskabsmand. C. G. Rafn ønskede kort og godt, at man boycottede alle engelske varer og i stedet købte dansk. Hans mål var dikteret udelukkende af krigssituationen.

Det andet hovedsynspunkt repræsenteredes også af embedsmænd. Johan Hendrich Bärens (1761–1813), justitiarius i fattigvæsenets politiret, fra 1799 medlem af direktionen for Københavns fattigvæsen, holdt således et foredrag 3. januar 1808 i Skandinavisk Litteraturselskab. Han mente ikke, at man kunne undvære alle engelske varer, idet nogle var nødvendige for produktionen; men man burde snarere undersøge, hvilke udenlandske varer overhovedet, man kunne undvære – »overdighedsvare«, luksusvarer. I det hele taget rakte Bärens' perspektiv langt ud over den aktuelle situation. Han ville udvikle en dansk industri.

Generalpostdirektør Hellfried var på samme linje, da han skrev til Rafn: «... at vi bør anvende Øjeblikket af Krigens Ulemper til at fremvirke en varig Tarv af den indenlandske Industri, ej blot for den forbigaaende Krigstid, men fornemmelig i den tilkommende Fred.»<sup>2</sup>

Resultatet af det hele blev, at C. G. Rafn indbød en kreds af mænd til et møde. Mødedeltagerne udgjorde en blanding af embedsmænd, fabrikanter og storkøbmænd. Når relativt fremtrædende embedsmænd, som der her var tale om, trådte frem i offentligheden med deres meninger, kunne man i hvert fald være sikker på, at de ikke optrådte i modstrid med den officielle politik. Og det var denne gruppe, der blev initiativtager til stiftelsen af Selskabet for indenlandsk Kunstflid.<sup>3</sup>

Ordet kunstflid anvendes ikke længere på dansk. Dets betydning i datiden var



*C. G. Rafn (1769–1808) naturforsker, embedsmand og forfatter. Som kommitteret i Kommercekollegiet var han medudgiver af dets tidsskrift Handels- og Industritidende. Desuden skrev han en række afhandlinger om naturvidenskabelige, lægevidenskabelige og landøkonomiske emner. Høravlen stod især hans hjerte nær. Efter bombardementet af København 1807 ivrede han energisk for at fremme den indenlandske husflid for her igennem at erstatte importen af tekstilvarer.*

meget bred. Det betød nærmest al forædling af naturprodukter – d.v.s. det omfattede i hvert fald, hvad vi forstår ved håndværk, industri og husflid, dog især fremstilling af brugsgenstande og luksusvarer, ikke redskaber og maskiner. Der var altså tale om et selskab, der tog fat på områder af næringslivet, som Landhusholdningsselskabet var ved at opgive.

De ovenfor omtalte bestræbelser havde hele tiden nydt bevågenhed fra allerhøjeste sted. C.G. Rafn havde i december 1807 fået trykt den forelæsning, hvori han fremsatte køb-dansk ideen. Og 4. januar 1808 modtog han et brev fra kronprinsen, den senere Frederik 6., hvori hans højhed støttede tanken. Og snart efter blev Rafns afhandling sammen med en indbydelse til at indtræde i et selskab gratis sendt til alle amtmænd. Amtmænd og stiftamtmænd videreformidlede skriftet til herredsfogeder og magistrater.<sup>4</sup>

Den 4. marts vedtoges selskabets love, som forelagdes kongen i den hensigt at få hans beskyttelse. Det fik selskabet ved skrivelse af 22. marts 1808. Lovene sanktioneredes ved cancelliskrivelserne af 29. august og 4. november 1809.

Og i sommeren 1808 udformede selskabet en indbydelse til landets borgere om at indtræde i selskabet. Den fik titlen: Indbydelse til Danmarks og Norges patriotiske Mænd og Qvinder fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid. Indbydelsen blev ligesom C.G. Rafns indbydelse og afhandling videreformidlet og fremmet af amtmænd, stiftamtmænd, herredsfogeder og magistrater.<sup>5</sup>

I selskabets love er de to hovedsynspunkter samarbejdet. I paragraf 1 hedder det således: »Selskabets bestandige Formaal er at fremme al Slags indenlandsk Kunstflid og indenlandske Kunstprodukters Afsætning.« Til gengæld mærker man i højere grad krigsstemningen i paragraf 2, hvor alle danske patrioter indbydes til at forpligte sig »til for bestandig at afholde sig fra undværlige fremmede varers For-

brug i Almindelighed, og fra engelske Varers i Særdeleshed saalænge nærværende Krig vedvarer.«<sup>6</sup>

I dag er der delte meninger om, hvorvidt Det kongelige danske Landhusholdningsselskab eller Selskabet for indenlandsk Kunstflid var »moderselskab« for de økonomiske selskaber, hvis opståen skal behandles i det følgende. Det personsammenfald, der var mellem fremtrædende mænd i de to selskaber og bredden i Landhusholdningsselskabets virksomhed kunne let lede til den opfattelse, at forskellen mellem de to selskaber var uden betydning; men jeg mener, at eksistensen af to selskaber på dette tidspunkt – udover, at det hang sammen med krigssituationen – afspejlede to forskellige holdninger til Danmarks udviklingsmuligheder. Ingen var i tvivl om, at landvæsenet, som man sagde, var og i al overskuelig fremtid ville vedblive med at være landets hovednæringskilde; men blandt folkene omkring Kunstflidsselskabet var der dem, der mente, at håndværk, industri og husflid burde fremmes mere end Landhusholdningsselskabet gjorde.<sup>7</sup>

Jeg mener – og det håber jeg at kunne vise i det følgende – at den aktuelle anledning til, at man rundt om i landet dannede økonomiske selskaber under krigen – netop var krigen. De var et led i en såvel materiel som åndelig mobilisering. I nogle tilfælde (Ålborg og Odense f.eks) tog selskaberne hovedsagelig efter Kunstflidsselskabet, i andre efter Landhusholdningsselskabet (Randers og Holbæk) Det afgørende i det forhold var, hvordan det lokale erhvervsliv så ud.

## Noter

1. Se H. Hertel passim og For Fædrelandets bedre Flor ved Vagn Dybdahl passim.
2. Behandlingen af oprettelsen af Selskabet for indenlandsk Kunstflid bygger på Fode og på »Beretning om hvorledes Selskabet for indenlandsk Kunstflid blev til« side 31 til 58 i »Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid« bd. 1. Citatet er fra Efterretninger side 45.
3. Fode side 32–33.
4. Efterretninger bd. 1 side 35–37.
5. Sst. side 55–56.
6. Sst side 5–31.
7. Fode side 92–93.

# Starten – eksemplet Aalborg Stifts og Amts oekonomiske Selskab

## Det lokale erhvervsliv

Aalborg amt var omkring 1810 tyndt befolket. Det skyldtes ifølge en fremtrædende økonom i datiden, Gregers Begtrup, at store arealer henlå uopdyrket. I sin beskrivelse af amtet kritiserer han i øvrigt, at udskiftningen nogle steder lader vente på sig, og, at udskiftningen, hvor den er fuldført, er for dårlig. Han går så vidt i sin kritik på dette punkt, at han siger, at Aalborg Amt i den henseende står tilbage for resten af Jylland.

Når udskiftningen resulterede i, at den enkelte nok fik reduceret sit antal af lodder, men dog stadig havde sin jord fordelt på tre eller flere steder, var indhegningen af lodderne dyrere og besværligere end, hvis udskiftningen havde samlet jorden på ét sted. Og den dårlige udskiftning i Aalborg medførte da også mangelfuld og dårlig indhegning.<sup>1</sup>

Til trods for Begtrups mistrøstige billede af agerdyrkningens tilstand var det dog landbrugsvarer, der udgjorde langt hovedparten af Aalborg bys udførsel. Aalborg, der var (1801) landets næststørste provinsby efter Odense, havde et kolossalt stort opland. Først i 1835 blev det muligt at sejle direkte fra Limfjorden gennem Aggertangen ud i Vesterhavet, således at fjorden indtil da nærmest fungerede som en flod, hvorpå Aalborg forsynedes med varer til eget forbrug og videresalg. Og omvendt forsynedes et meget stort område af Aalborg-købmænd med tømmer, salt, tjære og jern.

De vigtigste eksportvarer, der her også omfatter varer til andre dele af landet var, korn (byg, malt og rug), fedevarer (smør, ost og tælle), hvortil kom kød (saltet kød og flæsk). Og heri lignede Aalborg de fle-

ste andre danske købstæder; men på ét punkt skilte byen sig ud. Byens store købmænd eksporterede store mængder husflidsprodukter (lærred, linned og klæde) til Norge. Råvaren, hør, importeredes fra Narva, Reval, Riga og Königsberg. Den såkaldte russiske hør. Sømmestedsfra importeredes hamp.<sup>2</sup>

Gennem årtier havde der i Aalborg eksisteret et forlagssystem. Byens store købmænd indførte hør i uforarbejdet tilstand. Den videre forarbejdning foregik så decentralt rundt omkring på gårde og i huse, hvor hørren blev røddet, svedet, brudt, spundet og vævet.<sup>3</sup> Det var hovedsageligt kvindearbejde. Og det var vel at mærke både gårdmandskoner og husmandskoner; men det var jo nok mændene, der kørte de færdige produkter ind til Aalborgs store købmandsgårde, hvor de fik blå i betaling for deres lærred – og måske en lille en til halsen.<sup>4</sup>

## Initiativtageren og den stiftende kreds

På denne tid, omkring 1810, virker Andreas Peter Meden i Aalborg. Han er præst i Sønder Tranders og residerende kapellan ved Frue Kirke i Aalborg. Han er som mange andre rationalistiske præster engageret i samfundsspørgsmål. Han har allerede for et par år siden startet to søndagsskoler, hvor håndværksdrengene og svende modtager undervisning i regning, skrivning og tegning. Fattigvæsenet nyder også godt af hans bevågenhed.<sup>5</sup>

P.A. Meden har sikkert allerede modtaget og læst »Indbydelse til Danmarks og Norges Patriotiske Mænd og Qvinder fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid«; men



*Småskuderne kunne lægge direkte til ved Østeraa i Ålborg med deres last og landbrugsvarer. I dag er åen henvist til en rørforbindelse under gaden.*

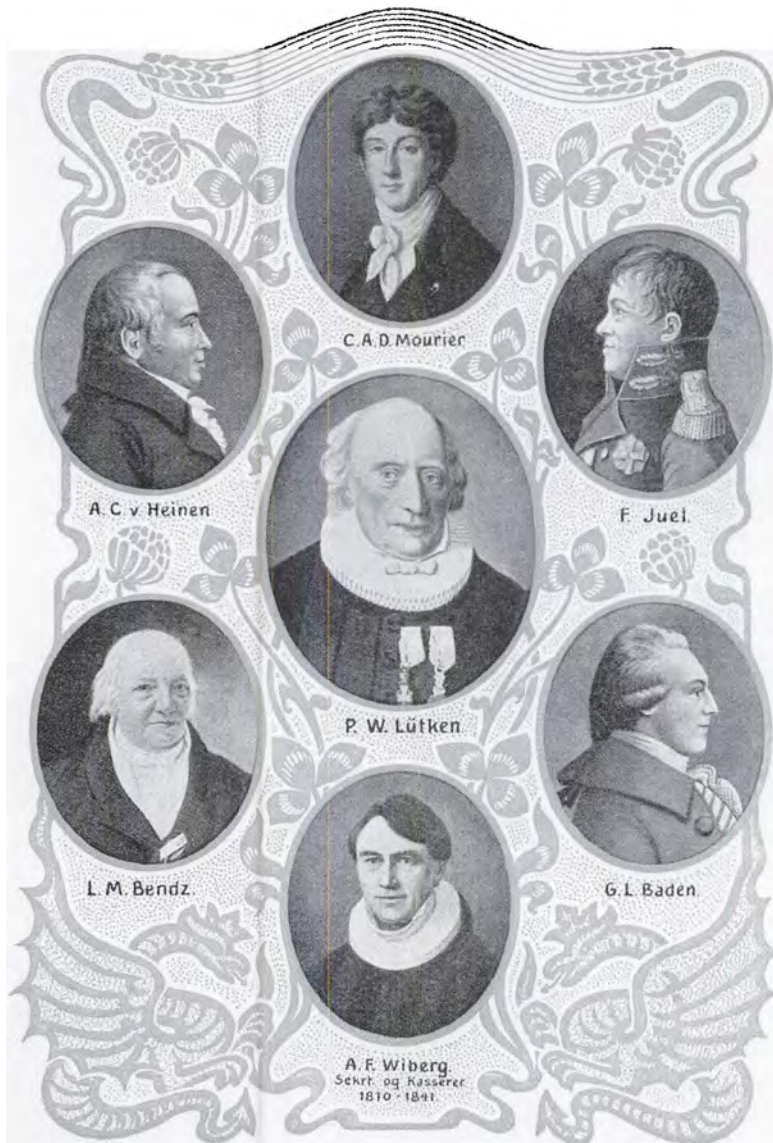
han reagerer først nu, da han i »Aalborg Stifts Tidende« eller i »Fyns Stifts Tidende« under 18. januar 1810 eller måske snarere i »Søndag-Aftens-Læsning« nr. 4 og 5 under henholdsvis 28. januar og 4. februar 1810 læser et opråb fra stiftamtmand Gebhard Moltke, Fyns Stift, amtmand over Svendborg Amt Peter Christian Schumacher, biskop over Fyns Stift Dr. Peder Hansen, oberstløjtnant Andreas Gram Heide og proprietær til Hindemæe Charles Denys Mourier. Opråbet munder ud i en opfordring til at danne »Et patriotisk selskab for Fyens Stift«. <sup>6</sup>

En simpel sognepræst kunne imidlertid

ikke i 1810 bare sætte et stykke i den lokale avis, hvor han indkaldte til en stiftende generalforsamling for et patriotisk selskab. For det første måtte en loyal embedsmand, hvis han ville vedblive at være embedsmand, sikre sig sine foresattes accept af initiativet. For det andet var det klart, at hvis et sådant selskab skulle slå an blandt folk af betydning for egnens erhvervsliv, måtte den sociale lokale top stå i spidsen – dem i rangorden og med titler.

Derfor reagerer P.A. Meden ved 21. februar at skrive til »Deres Højvelbårenhed Hr. Stiftamtmand Pentz« og »Deres Højærværdighed Biskop Jansen«.





*Medlemmer af Fyens Stifts patriotiske Selskabs første bestyrelse. Blandt de syv var tre landmænd (von Heinen, Mourier og Juul), en amtsprovst (Lütken) og tre medlemmer af det odenseanske borgerskab (Bendz, Wiberg og Baden).*

Meden er ikke blot praktisk engageret i samfundsspørgsmål, men han er også hjemme i såvel den helt nye, som den lidt ældre samfundsfaglige litteratur, så han starter med et stort armsving og en henvisning til en af 1700-tallets kendteste dan-

ske historisk-filosofiske skribenter, idet han siger: »Statens Rigdom og nationale Velstand – siger Tyge Rothe – er Massen af Menneskenes Næring og Udkomme. Alt-saa jo bedre og jo rundeligere en Stats Indvaanere finde deres Underholdning el-

ler hvilket er det samme: jo mere Flid og Vindskibelighed og Arbejdsomhed udbredes i en Stat, desto rigere er Staten og desto større er dens Nationalheld.«

Derfor har man visse steder ved love og belønninger opmuntret og understøttet større »Driftighed«. I Danmark-Norge har Landhusholdningsselskabet virket i den retning. »Men endnu staaer tilbage at der udbredes større Sands for Manufaktur og Industri, hvori vi ikke have bragt det saa vidt, som vi burde.« Meden mener bl.a., at indenlandsk produktion kunne erstatte den store indførsel af lærred.

For at rette op på dette misforhold foreslår Meden, at man opretter »... et patriotisk Selskab for Aalborg Stift Øjemærket skulle være at oplive Flid og Vindskibelighed, at fremhjelpe gamle og oplive ny Industrie-Grene, at sætte Menneskehænder i Virksomhed ved at benytte og anvende og forædle vort Lands Producter derved lægge Grundvold til større Moralitet og et lykkeligere Menneskesamfund.«<sup>7</sup>

P.A. Meden ønsker altså ligesom kredsen omkring kunstflidselskabet, at fremme en dansk produktion, der kan erstatte importerede industrivarer; men til forskel fra denne kreds af embedsmænd og til forskel fra senere tiders embedsmænd og økonomer, mener han, at der skal være et formål med den øgede produktion – den skal bringe lykke og højne moralen.

Det har nok givet et gib i såvel hans højvelbårenhed stiftamtmand Ditlev von Pentz som i hans højerværdighed biskop Rasmus Jansen, da de har fået Medens brev. For burde de ikke selv have taget det første skridt til dannelsen af et sådant selskab? De havde fået tilsendt indbydelsen fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid allerede i 1808. Og de havde set, at hans

kongelige højhed havde taget dette selskab under sine beskyttende vinger, og at selskabets love var blevet sanktioneret af danske kancelli. De havde set starten på tre selskaber. Først havde i 1809 den stedlige stiftamtmand og den stedlige biskop taget initiativet til dannelsen af det Lollands-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens Fremme. Og så sent som i januar var der, som allerede omtalt, taget skridt til dannelse af et patriotisk selskab for Fyns stift, ligesom en gruppe, omfattende biskop og stiftamtmand, havde udsendt en indbydelse til et økonomisk selskab for Århus amt i januar måned.<sup>8</sup>

Hvad enten stiftamtmand Ditlev von Pentz har følt sig ramt eller ej, har han i hvert fald reageret hurtigt, en dyd som man i datiden ikke normalt tillagde bureaukratiet. Allerede dagen efter modtagelsen af Medens brev skriver Pentz nemlig et brev til biskop R. Jansen, hvori han udbeder sig et møde »i Morgen kl. 11½ Formiddag«.

Stiftamtmand Ditlev von Pentz (1744–1821), der havde en militær karriere bag sig, var stiftamtmand i Aalborg 1793–1815. Som direktør for Stiftshospitalet her havde han medvirket til, at hospitalets fæstebønder fik adgang til at købe deres gårde. Desuden havde han ejet to store gårde – Fjellebro og Rantzausgave.

Rasmus Jansen (1746–1825) havde været biskop i Aalborg Stift siden 1806. Og som sine kolleger på Lolland-Falster, i Århus og i Norge kom han til at spille en central rolle i formuleringen af selskabets hensigter.<sup>9</sup>

Jansen og Pentz sætter et brev sammen. Heri henviser de til, at man i alle aviser læser om, at der oprettes »al slags Landhusholdningsselskaber for at gode nyttige

Anlæg og Præmiers Uddelelse udbrede den sunde og saa nyttige Industrie og Fabriquer.«

Formålet med en sådan industri skal være at forarbejde landets egne råmaterialer til færdigvarer i stedet for at indføre sådanne varer.

På den baggrund foreslår Pentz og Jansen, at der fredag 23. marts 1810 på Aalborg rådstue afholdes et møde, hvor man kan diskutere oprettelsen af et selskab, der kan arbejde for udviklingen af den lokale industri.

Pentz og Jansen sender deres indbydelse til en håndplukket kreds af mænd.<sup>10</sup>

I datidens danske provinsbyer var embedsmænd og storkøbmænd de bestemte og toneangivende. Købmændene rådede undertiden over store formuer. De store købmænd handlede både en gros og en detail og med alle slags varer lige fra jern til galanterivarer. I en havneby som Aalborg kunne de desuden være engageret i rederivirksomhed.

Og det var i disse kredse man stødte på justitsråderne og agenterne. Den sidste titel tilfaldt gerne købmænd, man mente havde gjort sig fortjent hertil eller købmænd, som var villige til at betale for titlen. Og det var mænd tilhørende disse kredse, der modtog Pentz' og Jansens indbydelse.

Den fornemste er justitsråd David Hornsyld, der var jurist, og som alle borgmestre på dette tidspunkt kongelig udnævnt. Til gengæld er agent Laurits Kjellerup den rigeste. Han er købmandslavets oldermand og hører til blandt de store købmænd ikke bare i Aalborg, men blandt provinskøbmænd overhovedet. Justitsråd Wigelsen har i 1804 været en af de eli-

gerede mænd, og er en meget formuende købmand.

Cancelliråd Jens Bøggild er byfoged i byen, et embede, der kan betegnes som en blanding af et dommerembede og et politimesterembede, et embede, der kan give anselige indtægter. Cancelliråd Poul Mørch Gleerup er rådmand i byen.

Den, der her skal nævnes sidst, agent Quist, tilhører nok en lidt anden gruppe end de øvrige. Han er nok købmand, men har tilsyneladende større interesser i fremstillingsvirksomhed end de andre. Han ejer således på dette tidspunkt bl.a. en oliemølle, der arbejder på basis af hørfrø.<sup>11</sup>

Byerhvervene i Danmark anno 1810 var så at sige indlejret i og afhængig af den produktion, der foregik på landet – hvad enten det var en produktion af husflidprodukter eller af landbrugsvarer i moderne forstand. Enten købte og videre solgte de landets produkter eller de afsatte varer til landboerne. Således også med de ovennævnte købmænd, der dog for et par stykkers vedkommende kom lidt tættere på den danske muld – i kraft af jordspekulation.

Alle de indbudte møder op på rådstuen fredag 23. marts.

Man enes om, at ville danne et selskab, der dog ikke skal hedde Patriotisk Selskab for Aalborg Stift, men Oekonomisk Selskab for Aalborg Stift tillige med Aalborg Amt. Selskabets direktører eller som vi ville sige formænd skal være stiftamtmanden og biskoppen, ligesom amtmændene fra Hjørring og Thisted indbydes til at træde ind i ledelsen.

Om selskabets formål hedder det i mødereferatet: »Selskabets Øjemærke formenes fornemmelig at gaae ud paa at befordre



*Gerhard Faye (1760–1842), var i tiden 1805–42 amtmand over Thisted Amt. Forud herfor havde han arbejdet med praktisk landbrug og beholdt denne interesse gennem hele sin virksomhed. Han var en af medstifterne for »Oekonomisk Selskab for Aalborg Stift tillige med Aalborg Amt« i 1810.*

saavel Agerdyrkning som Husflid. I Henseende til Agerdyrkning anföres som Pröver Udbredelse af Hör g(!) Hampeavl, Kartofler, Tobaksavl, Kommen og Senep(!) m.v. Haugers Anlæg. Pileplantning, Frugttræers Opelskning. Udbredelse af nyttige Væxter, saasom Barberissen(!), Krap, Rapsæd o.fl. I Henseende til Husflid maatte Selskabet söge at opmuntre til at forarbejde hjemmegjorte Töier af alle Slags, at udbrede andre Næringsveje, saa-

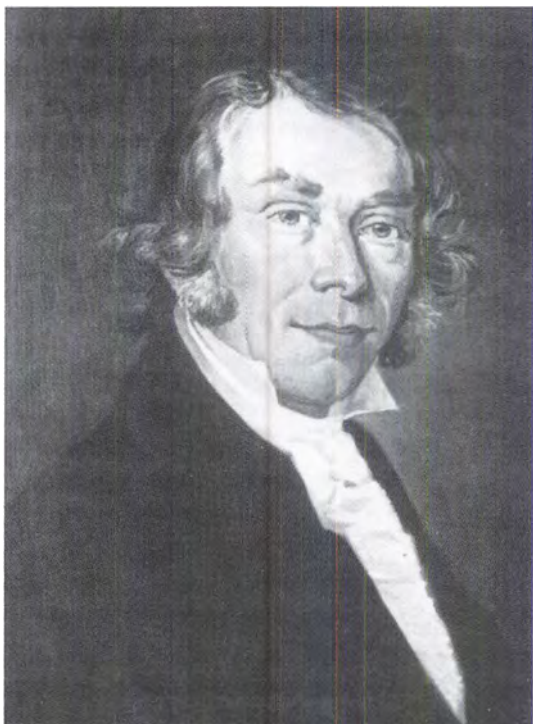
som Anlæg af smaa Teglovne og Kalkbrænderier, Pottemagerarbeide, Salttilvirkning.<sup>12</sup>

Hurtigt inddrages henholdsvis amtmanden i Thisted Gerhard Faye (1760–1845) og amtmanden i Hjørring Emanuel Blom (1747–1826) i arbejdet med at få det nye selskab etableret. Gerhard Faye havde nydt godt af Chr. D. Reventlows opmærksomhed i sin tid i Rentekammeret og havde en overgang været inspektør på kongens falsterske godser i en periode, hvor man der gennemførte hoveriafløsning og udførte grundforbedringer. E. Blom var blevet amtmand over Hjørring amt i 1803 efter en militær karrier og havde ingen specielle landbrugsfaglige forudsætninger.

På mødet 23. marts var det blevet besluttet, at der i områdets købstæder skulle oprettes komiteer bestående af »Byfogeden og andre gode Borgere«. Faye reagerer da også hurtigt ved i et brev af 30. marts at indbyde en række fremtrædende borgere i Thisted og Nykøbing til at indtræde i det nye selskab. Alle de adspurgte siger ja til indbydelsen; men Gerhard Faye er ivrig efter at inddrage andre end byboer i sagen, for han spørger snart efter i et brev til Pentz » om Deres Højvelbaarenheds ønske er at jeg strax(!) skulle indbyde Landets Beboere til at indtræde som Medlemmer i Selskabet ...«

Faye har tidligere, i 1807, forsøgt at få dannet et patriotisk selskab for Thisted amt. Og han går da nu også aktivt ind i dannelsen af det nye selskab. Allerede i det omtalte brev til borgerne i Nykøbing og Thisted fremsætter han således forslag til områder, hvor det nye selskab kan sætte ind. Og for en mand med hans baggrund





*Strømpe- og handskehandler Johan Georg Galster (1776–1848), Erlangen ved Nürnberg i Bayern blev i år 1800 agent for det engelske dampspinderi Matthew Boulton. I 1806 begyndte han en ny karriere som industridrivende i Aalborg, idet han anlagde en strømpefabrik, som senere blev efterfulgt af flere virksomheder inden for tekstilbranchen. Han endte som kongelig agent i Aalborg med ret til at drive bondehandel i Nørresundby.*

er det ikke overraskende, at det er agerbrugets og kvægavlens problemer i Thisted, han fremhæver. Han mener, at man for Thistedes vedkommende burde arbejde for husdyrenes forædling, for »Hegns Opprettelse mellem Mand og Mand«, for hvedesædens udbredelse, for udbredelse af Hakkelses- og Tærskemaskiner og andre passende agerdyrkningsredskaber samt for

bedre og mere hensigtsmæssige sædskifter.<sup>13</sup>

Den 14. august 1810 samles på Rådstuen i Aalborg igen en række mænd for at forberede det oeconomicke selskab. Der er et par nye ansigter blandt de fremmødte, men de er alle hentet fra den kreds af embedsmænd og erhvervsfolk, vi mødte ved det første møde. Blandt de nye er Nibes byfoged Niels Bassesen, der har tjent en del penge som godsslagter, agent Johannes Nielsen og købmand Anders Giødwad, der var tredje generation af en gammel klædehandlerslægt. Endelig optræder outsideren Johan Georg Galster her for første gang. Han føler sig nok lidt som en fremmed fugl i dette selskab. For det første er han tysker, hvad der endnu ikke er så slemt; men for det andet har han indtil krigen med England opholdt sig i København som handelsagent for et engelsk firma, hvad der bestemt er slemt. I hvert fald har han indtil juni 1810 måttet melde sig til kontrol hos politiet, som har mistænkt ham for at være hemmelig engelsk agent; men han er nu blevet knæsat af det ålborgensiske borgerskab. Og det er da heller ikke så underligt, for han er en foretagsom mand, der er meget engageret i byens tekstilindustri. Det gælder således en strømpefabrik, der foruden strømper producerer undertøj, nattøj, huer, skjorter og benklæder. På grund af krigen kan den ikke få bomuld fra England, men må arbejde på basis af jysk og slesvigsk råuld. Det gælder et lærredsvæveri, der arbejder på basis af hør-garn, og et garveri. Og flere fabrikker skal komme til i fremtiden.<sup>14</sup>

Nye i selskabet er også justitsråd Kofoed og Jacob Gleerup, som det ikke har været muligt at identificere nærmere.



## Selskabets love

På mødet 14. august 1810 fremlagdes et udkast til love udarbejdet af biskop Rasmus Jansen. Der nedsattes samtidig et udvalg, der skulle gennemse biskoppens forslag. Det kom til at bestå af Nibes byfoged Niels Bassenen, borgmester og justitsråd David Hornsyld fra Aalborg samt justitsråd Kofoed, der vistnok også var embedsmand i Aalborg.

Grundlaget for udvalgets arbejde var, ud over Jansens lovudkast, dels de trykte udkast til love for henholdsvis Randers Amts Husholdningsselskab og for Selskabet til Oplysningens og Industriens fremme i Lolland-Falsters Stift, dels Gerhard Fayes og Emanuel Bloms kommentarer til Jansens udkast.

De tres lovforslag, som blev enstemmigt vedtaget på mødet 30. januar 1811, bygger i alt væsentligt på Jansens udkast – i hvert fald, hvad angår formålet.<sup>15</sup>

Lovenes første kapitel bestående af to paragraffer handler om selskabets formål. Da krigen med England har ladet »os føle, endog i Hensigt til uundværlige Artikler, vor Trang til og Afhængighed af Fremmede, saa bliver det Selskabets Hovedøiemed efterhaanden at hæve denne Afhængighed...« Og det vil man gøre ved »at bevirke en almindelig Forædling af vore raa Producter, samt Frembringelse og Forarbeidning af alle de, især Fornødenhedsartikler, vi hidindtil have indført fra Fremmede.«

Selskabet ville altså arbejde for at mindske Danmarks og især Aalborg-områdets afhængighed af importerede varer. Danmark i almindelighed og Aalborg-området i særdeleshed eksporterede store mængder

landbrugsvarer. I importen derimod vejede jernvarer, metaller, kul og salt derimod godt til. Og ifølge et af underpunkterne i formålsparagraffen vil man da også undersøge, om der inden for selskabets område findes saltkilder og stenkul; men der var et andet område, hvor det for erhvervslivet i Aalborg var mere nærliggende at sætte ind.

Og det område var det allerede nævnte forlagssystem. Her var forsyningerne fra Østersøen af hør og hamp truet af krigen. Den betød prisstigninger på råvarerne, og i værste fald kunne den medfører forsyningsstop.<sup>16</sup> Hvad angik afsætningen til Norge, havde de engelske krigsskibe noget sværere ved at standse denne. Desuden tænkte det private erhvervsliv nok så meget på den fremtid, der kom efter krigen. Her ville, troede man i hvert fald, Norge stadig være et marked, og måske kunne Aalborg købmændene oven i købet i ly af krigen starte en »eksport« til andre byer i Danmark, som før krigen var blevet forsynet fra England.

Dette er baggrunden for, at mændene bag selskabet i lovene prioriterer husflidproduktion og produktion af handels- eller industriplanter, derunder især spindeplanter, højest. For det gør de nemlig i og med, at de i paragraf 2 uddyber hovedformålet således:

»Til at opnaa foranførte Øiemed vil fornemmelig efterfølgende Gienstande blive Formaalet for Selskabets Overveielse og Bestræbelse:

A. I Henseende til Huusflid:

- a) at vejlede og medvirke til Lærreders, Dreilers og uldne Tøiers bedre og mere udvidet Forarbeidning,



*Købmanden Jens Bang byggede i 1620'erne sit store handelshus ved Østeraa i Aalborg, i dag kendt som Jens Bangs stenhus. Landbruget var på dette tidspunkt inde i en opgangstid, som især havde studeopdrættet som baggrund.*

hvortil hører Anskaffelsen af tielligere Arbejdsredskaber, samt

- b) at befordre gavnlige Virksomheder iblandt Tyenderne i de ledige Tider.

B. I Henseende til Landvæsenet:

- a) at befordre nye og nyttige Frembringelser, f. Ex. af Hør, Hamp, Kommen, Tobak, Humle, Senep, (!), Krap med flere almeennyttige Plante- og Sædearter, hvis

Frugter staae i den nøieste Forbindelse med vore Huuslige Fornødheder.«

Hvad angår den egentlige industri, er man langt mere vag; men nævner dog, at denne først og fremmest skal tage sig af forarbejdningen af uld, huder og skind.

Som det fremgår af citatet betragtes landvæsenet først og fremmest som leverandør af råvarer til husflid og industri.

Og når pileplantning senere i lovene omtales som godt til hegn og beskyttelse fremhæves det, at det skal være af det slags, der kan tjene til tøndebånd.

Formuleringerne omkring husflidsproduktion og produktion af industri- og handelsplanter afspejler således de interesser, der er knyttet til det lokale forlagsystem, som det er beskrevet ovenfor. Selvom det ikke må glemmes, at ønsket om en større indenlandsk hør- og lærredproduktion deltes af mange i datiden – blandt andre af Landhusholdningsselskabet.<sup>17</sup>

Det er sværere at se det lokale agerbrugs og det lokale kvægbrugs interesser og problemer afspejlet i lovene. Som nævnt side 34 kritiserede man i datiden forholdene i Aalborg Stift på forskellige punkter. Det gjaldt den dårlige udskiftning, den maglende markfred, dårlig eller ingen hegning, og de store uopdyrkede områder. Des-

uden havde Faye i sit brev, der er omtalt oven for, nævnt nye områder, hvor man kunne tage fat. Endelig havde amtmanden fra Hjørring, E. Blom, i sine kommentarer til Jansens lovudkast også nogle forslag med hensyn til områder, hvor selskabet kunne sætte ind. På husflidsområdet er det »Øllets og Ostens fuldkommen Tilvirkning«, der ligger ham på sinde. Om det er den gamle dragon, der taler, når han foreslår, at man skal virke for hesteavl, skal jeg lade være usagt; men han peger i hvert fald på et landbrugsproblem, som efter hans mening burde tages op. Udskiftningen har, stadig efter Bloms mening, indskrænket mulighederne for at holde fedekvæg. Spørgsmålet er nu, om man kan tilgodese fedekvæget uden at skade agerbruget. Desuden foreslår han avl af kløverfrø.<sup>18</sup>

Med hensyn til agerbrug og kvægavl har lovgiverne overtaget formuleringerne fra

*Den tørrede hør brydes for at basten kan skilles fra den træagtige stængler. De brudte stængler, der ikke er faldet af herved fjernes ved skætning også kaldes svingning, sådan som billedet viser.*



et udkast til love for Randersselskabet, når de dels meget kort siger, at de vil arbejde for indførelse af »hensigtsmæssigere Agerdyrkningsredskaber«, og når de dels siger, at de vil »opmuntre og medvirke til Forædling af Qvæg-Faar og Svinearterne, med andre nyttige Huusdyr.« Indholdsmæssigt svarer lovene imidlertid her til Fayes synspunkter.

Selvom det har været i det lokale landvæsens interesse, at der bliver anvendt bedre agerdyrkningsredskaber og at der sker en forædling af husdyrene, hvad der jo opstilles som mål i lovene, så var det altså ikke først og fremmest disse områder datidens landbrugskyndige pegede på; men lovene tager kun et eneste af de lokale problemer, som nævnes af datidens landbrugskyndige, op, idet de, som Faye, mener, at man skal »befordre Hegn og Fred for Jorder, ei allene imellem Bye og Bye, men og imellem Mand og Mand ...«

I lovene kommer man meget kort ind på de midler, der bør tages i anvendelse for at nå selskabets mål. Man vil udsætte præmier og yde understøttelse, hvad der var almindeligt i datidens erhvervsøkonomiske selskaber; men man vil også yde lån mod fuld sikkerhed, hvad der kun kendes fra Fyns Stifts patriotiske Selskab i denne periode. Dertil kommer, at man vil yde råd og vejledning, samt at man vil stille nyttige arbejdsredskaber og ualmindelige sædarter billigt til rådighed.

Hvor afsnittet om selskabets mål og midler kun fylder 4 sider i oktav, fylder afsnittet om selskabets organisation 23 sider. Heraf fremgår det bl.a., at stiftsøvrigheden d.v.s. stiftamtmanden og biskoppen, sammen med amtmændene er fødte og permanente bestyrelsesformænd, eller direktører, som det hedder i datidens

sprog. Herudover består bestyrelsen af tre valgte medlemmer. Det daglige arbejde besørgeres af en sekretær og en regnskabsfører, hvis funktioner midlertidigt varetages af en og samme person – P.A. Meden.

Til at tage sig af selskabets forskellige arbejdsområder foreskriver lovene nedsættelse af tre kommissioner – en for landvæsen, fiskeri og husflid på landet, en for fabrikker og manufakturer, arbejdsanstalter samt kunster og håndværker og husflid i byerne. Og endelig en lovkommission.

Lovene forudsætter også, at selskabet skal være repræsenteret på lokalt plan, idet det hedder at sognepræsterne »gennem Stiftet og Amtet, hvad enten de ere Lemmer af Selskabet eller ikke, skulle indbydes til at oprette i ethvert Sognekald en Sognekommision, der bør bestaae af Sognepræsten og 2 eller 3 af ham antagne forstandige og virksomme Mænd.«

## Selskabets medlemmer

Men hvem er det nu, der skal være genstand for, eller på moderne dansk målgruppe for, al denne gavnlige oplysning og vejledning? Det fremgår ikke direkte af lovene, men de bliver meningsløse, hvis målgruppen ikke først og fremmest er bønder, måske husmænd, og selvstændige håndværkere i by og på land, og i lidt mindre udstrækning tyendet. I sit lovudkast formulerer Jansen det da også næsten direkte, idet han siger: »Selskabets Bestræbelser skal gaae ud paa at bringe vor Landalmue til større Fuldkommenhed fornemmelig med Hensyn paa alle de Artikler vi hidtil have indført fra fremmede ...«

At det ikke var nogen selvfølge i dati-

den, at den samme almue, som var genstand for selskabets virksomhed, var medlemmer af selskabet fremgår af, at biskop Jansen i sit lovudkast leger med den tanke, at »flere Personer af Landalmuen, Gaardmænd og Huusmænd« kan slå sig sammen om at betale det fastsatte beløb og så optræde som ét medlem. Ideen droppes, men at det fastsatte årlige kontingent på 2 rigsdaler umuligt kunne betales af tyendet på et tidspunkt, hvor en voksen karl i Aalborg stift havde en pengeårsløn på 14–20 rigsdaler, har stået selskabets stiftere helt klart.<sup>19</sup>

Allerede i foråret begyndte man at hverve medlemmer til det nye selskab ved hjælp af subscriptionslister, der blev rundsendt. Navnene på medlemmerne og det beløb, de havde tegnet sig for, blev løbende offentliggjort i Aalborg Stifts Adresse Avis og politiske Tidende og resultatet af medlemshvervningen blev trykt sammen med lovene i 1811:

#### Medlemmer:

Aalborg amt			gejstlige
købstæder			
Aalborg	80		
Nibe	21		
Landboer	29(22,3%)	10	
Ialt	130		

Hjørring amt			gejstlige
købstæder:			
Hjørring	25		
Sæby	2		
Fladstrand	10		
Landboer	66(64%)	28	
Ialt	103		

Thisted amt			gejstlige
Thisted	12		
Nykøbing	6		
Landboer	47(72,3%)	12	
Ialt	65		

I alt Aalborg stift 298

Som det fremgår af listen er kun 142 ud af selskabets 298 medlemmer, hvad der betegnes som landboer. Det skal sammenholdes med, at over 90% af befolkningen i Aalborg Stift boede på landet.

Af landboerne udgør præsterne en stor gruppe. For Aalborg amts vedkommende drejer det sig om over 30%, for Hjørring amts vedkommende drejer det sig om over 40%, medens gejstligheden i Thisted amt kun tegner sig for ca. 25% af landboerne.

Resten af landboerne fra Aalborg amt er godsejere, forpagtere eller funktionærer på de store godser (inspektører og forvaltere) en enkelt herredsfoged, en kroejer og en møller.

For Hjørring Amts vedkommende er landboerne på tre undtagelser nær godsejere, forpagtere og funktionærer på godser. De tre undtagelser er Lars Kudsk og Søren Poulsen begge fra Østrup, Saltum sogn, og en hr. Thirup på Mølgaard.

Ud over præsterne, som i Thisted amt udgør en mindre del end i henholdsvis Aalborg og Hjørring, er det godsejere og funktionærer tilknyttet godserne, der udgør hovedgruppen.

Der er dog tilsyneladende et par store selvejere: hr. Korsgaard på Østergaard og hr. P Knudsgaard på Kobberøe og Wille-mose på Tøttrupgård. Desuden er der en række folk, der ikke kan placeres.



## Noter

1. Begtrup 6,2 (1810) side 185 om uopdyrkede områder og 193 om mådelig udskiftning. Begtrup kritiserer også agerbruget i Hjørring sst. side 408–17 (mådeligt opdyrket og endnu ikke helt udskiftet), 447 (dårlig udskiftning) og 471–73 (dårlig behandling af enge). Begtrup kritiserer også landbruget i Thisted, men er langt mere positiv i sin omtale af forholdene i Thisted end i sin omtale af Hjørring og Aalborg. Se Begtrup 7,3 (1812) side 167 (manglende markfred), side 188–189 (manglende markfred og få udflytninger), side 195 (hård kritik af bl.a. udskiftningen i Vester Han herred) 246 (ingen hegn på Mors).
2. Bender side 23–30.
3. Ole Højrup side 200ff. Ifølge Axel Nielsen side 38–39 eksisterede der et lignende system i Randersområdet.
4. Bender side 54–57.
5. Begtrup 6,2 (1810) side 319.
6. Beck side 16–21.
7. Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Dokumenter til Forhandlingsprotokollen. Dokument uden nr.
8. Angående grundlæggelsen af det lolland-falsterske selskab se Søndag-Aftens-Læsning nr. 34 3/12 1809, og Nyeste Skilderie af København 6. årg. nr. 94 2/9 1809.
9. Tuxen side 8, Aarhus Amts økonomiske Annaler 1.hft. og Øverland side 22.
10. Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Dokumenter til Forhandlingsprotokollen bilag 1.
11. Angående Hornsyld se Knudsen 1. del side 159, angående Laurits Kjellerup se Dansk Biografisk Leksikon og Klitgaard side 122 og 201. Angående Wigelsen se Klitgaard side 122 og Knudsen 3. del side 163–64 og 173, angående Bøggild se Knudsen 1. del side 166, angående Quist se Bricka: Dansk Biografisk Leksikon. Se desuden Aalborgsk Lømebog for 1804.
12. Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Forhandlingsprotokol 1810 23/3 – 1819 18/10 under 23/3 1810.
13. Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Dokumenter til Forhandlingsprotokollen bilag 2, 3 og 4. Begtrup 7,3 (1812) side 163 »I Thyland dyrkes kun Rug, Byg, Havre og Ærter, men ikke Vinter- eller Vaarhvede.« Alle de mænd, som Faye indbød, tiltrådte selskabet.
14. Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Forhandlingsprotokol 1810–19 under 14/8 1810. Om Galster se Bender side 70–77.
15. Lovene – relevante kilder:
  - a Dokumentet til forhandlingsprotokollen:
    - a Brev fra Faye til nogle borgere i Thisted og Nykøbing 30/3 1810 bilag 3 og 4.
    - b Jansens lovudkast, der fremlægges på mødet 14/8 1810 bilag 58.
    - c Udkast til love for Randers Amts Husholdningsselskab Randers 1810 bilag 61.
    - d Udkast til Lovene for det Lollands-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens fremme. Maribo 1810. Bilag 60.
    - e Fayes kommentarer til lovkommissionens udkast bilag 65a.
    - f Bloms kommentarer til lovkommissionens udkast. Bilag 63b.
  - Love for Aalborg Stifts og Amts Oeconomiske Selskab vedtagne i Generalforsamlingen den 30te Januar 1811 Aalborg 1811.
16. Begtrup 6,2 (1812) side 505–506.
17. Ole Degn side 241.
18. Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Dokumenter til Forhandlingsprotokollen bilag 70.
19. Begtrup 6,2 side 226 om Aalborg og side 446 om Hjørring. I Randers praktiseredes en ordning, der lignede den af Jansen foreslåede – se Petersen, Kierulf side 21.

# De økonomiske selskaber i Danmark og i udlandet

Patriotiske selskaber var ikke noget nyt fænomen. Ideen var såvel i Danmark som i udlandet et barn af oplysningstiden. Selskaberne hed gerne noget med patriotisk, med borgerdyd, med oplysning eller med efterslægt. Og medlemsskaren var overklassen i det område, hvor selskabet fungerede, hvad enten det var i København eller i en købstad. Med overklassen menes her højere embedsmænd, købmænd, gods-ejere, forpagtere og forvaltere.

Selskabernes formål var ikke at fremme medlemmernes egne interesser i snæver forstand, men måske nok at fremme en samfundsudvikling, der i et større perspektiv var i overklassens og den enevældige stats interesse. Selskaberne ville gennem oplysning fremme flid og vindskeblighed hos almuen.

Allerede i 1805 på kronprins Frederiks fødselsdag var der på initiativ af amtmand Friderich Thaarup stiftet Det bornholmske selskab for Efterslægten. Dets formål var ifølge lovene »Udbredelse af Oplysning i Almindelighed og oekonomisk Kultur i Særdeleshed.« Dette formål ville man forfølge ved at forbedre undervisningsvæsenet, udgive skrifter beregnet for bornholmerne, oprette et bibliotek og ved at uddele præmier for flid og næringsvejenes forbedring. Selskabet havde ved starten 79 medlemmer, og dets virksomhed var meget spredt og ophørte i 1823.<sup>1</sup>

I tiden omkring 1810 dukkede der endnu 5 sådanne selskaber op. Det er i kronologisk rækkefølge:

Det Lollands-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens Fremme 1809.

Fyens Stifts Patriotiske Selskab 1810.

Det oekonomiske Selskab for Aarhus Amt 1810.

Randers Amts Husholdningsselskab 1810.

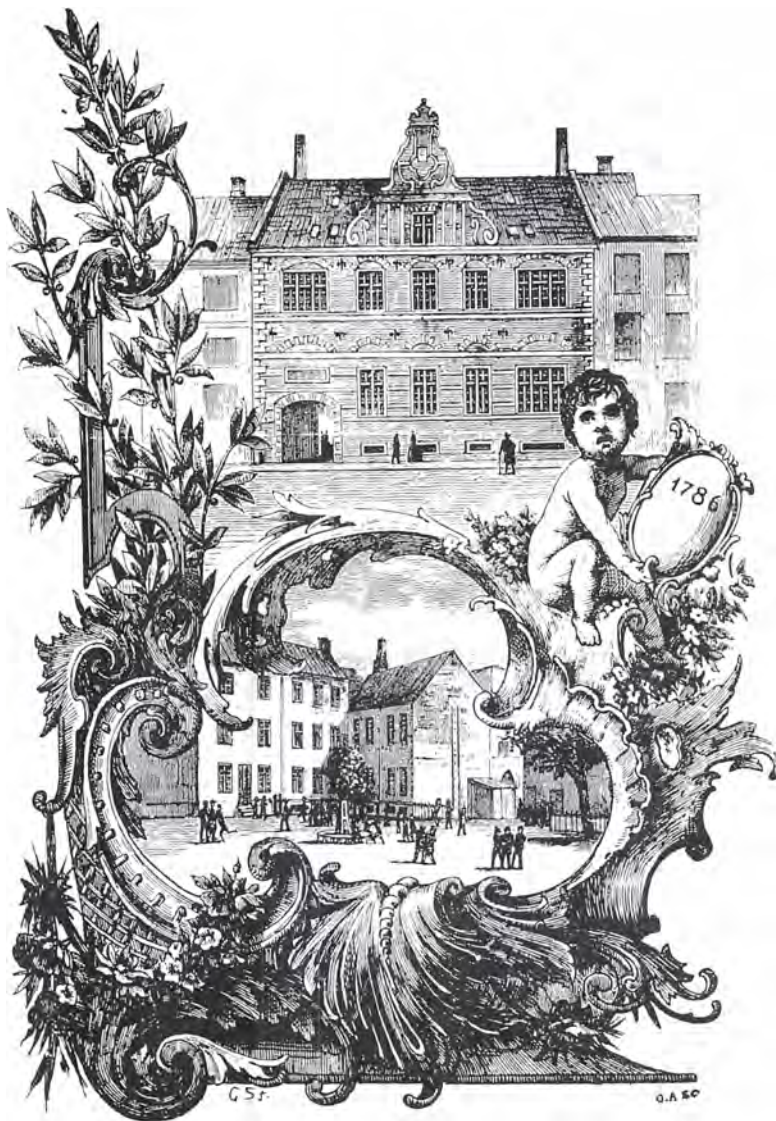
Aalborg Stifts og Amts oekonomiske Selskab 1810.

Det oekonomiske Selskab i det nye Holbeks Amt 1812.

Den aktuelle baggrund var krigen med England; men for mange af mændene bag disse selskaber såvel som for de ledende i såvel Landhusholdningsselskabet som Kunstflidsselskabet var det vigtige at yde en langsigtet indsats for udviklingen af et moderne kapitalistisk erhvervsliv på land og i by.

Der var mange lighedspunkter mellem disse 5 selskaber, og nogle forskelligheder. De lignede hinanden i og ved deres tætte tilknytning til den enevældige stat. Deres moderselskaber – Landhusholdningsselskabet og Selskabet for indenlandsk Kunstflid – var sanktioneret fra allerhøjeste sted. Landhusholdningsselskabet fungerede som en del af centraladministrationen. Kunstflidsselskabets skrivelser blev formidlet rundt i landet via den enevældige stats embedsmændshierarki. Der er på den baggrund heller ikke noget overraskende i, at det var kongens loyale embedsmænd, der forstod det kongelige vink, og tog initiativet. I Aalborg og i Holbæk var det en præst, i Odense og på Lolland-Falster var det biskoppen og stiftamtmanden. Når først initiativet var taget, var det imidlertid altid de højest placerede lokale embedsmænd (stiftamtmanden, amtmanden og biskoppen), der overtog den formelle ledelse. I alle tilfælde, på nær Odense og Holbæk, fastsattes det oven i købet i lovene, at disse embedsmænd var fødte formænd for selskaberne.

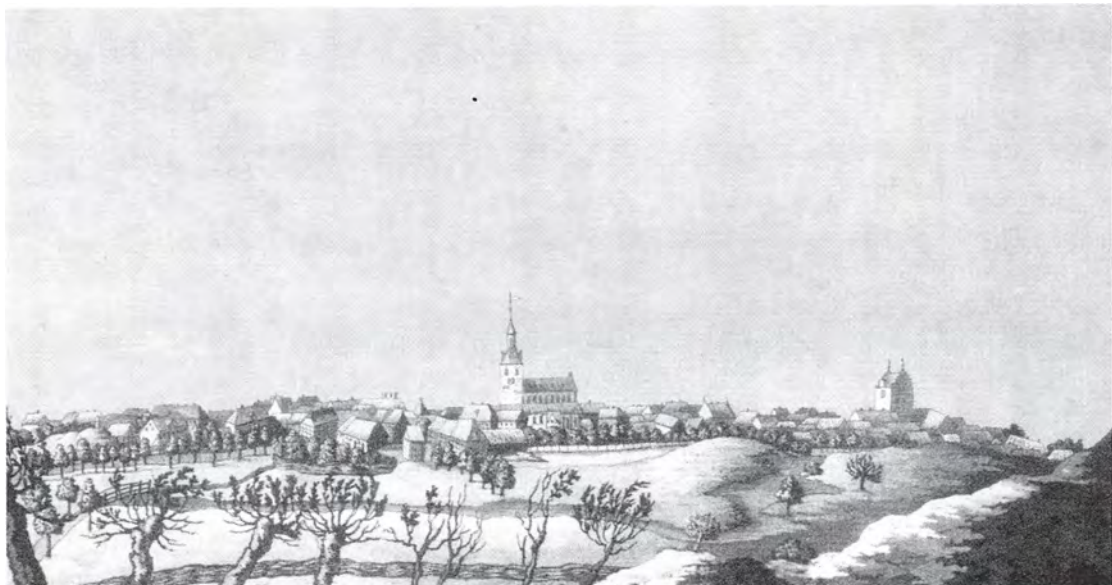
Hvor pastor Meden i Aalborg henven-



Mod 1700-tallets slutning dannedes mange Efterslægtsselskaber og -institutioner, hvorved man tog sigte på de opvoksende slægters ve og vel. For oplysningstidens borgerskab var lærdom, flid og dygtighed – dengang betegnet som vindskibelighed – gode egenskaber, ungdommen burde efterstræbe. Vignetten viser Efterslægtsselskabet Skole oprettet i 1786, der dengang var beliggende i Østergade, København.

der sig til biskoppen og stiftamtmanden for at forlene projektet med autoritet og disse igen henvender sig til den store provinsbys storkøbmænd, henvender pastor Walther fra Vallekilde og Hørve sogne, Holbæk Amt, sig til grev Moltke, Aa-

gaard, kammerherre Lerche, Lerchenborg, generalkrigskommissær van Deurs, Frydendal og etatsråd Zeuthen, Tølløse. Der var tale om folk, der forenede arbejde i den envældige stats tjeneste med ejerskab af store godser. På den måde blev gruppen et



*Odense set fra syd omkring 1800. Det er Sct. Knuds kirke og Vor Frue Kirkes tårn, man ser hæve sig over byens hustage. En by af Odenses størrelse var altid et godt marked for omegnens bønder, og omvendt var byen – gennem bedrestillede bønder – sikret afsætning for deres varer. At Odense i 1804 fik adgang til Kattegat via Odense å betød øget muligheder for at udvikle byens erhvervsliv.*

godt udtryk for det økonomiske liv i Holbæk amt, der netop var det amt i Danmark, der var mest præget af storgodser med fæstebønder.

Den enevældige stat bruger altså sit embedsmandskorps og sin legitimitet på at starte disse selskaber.

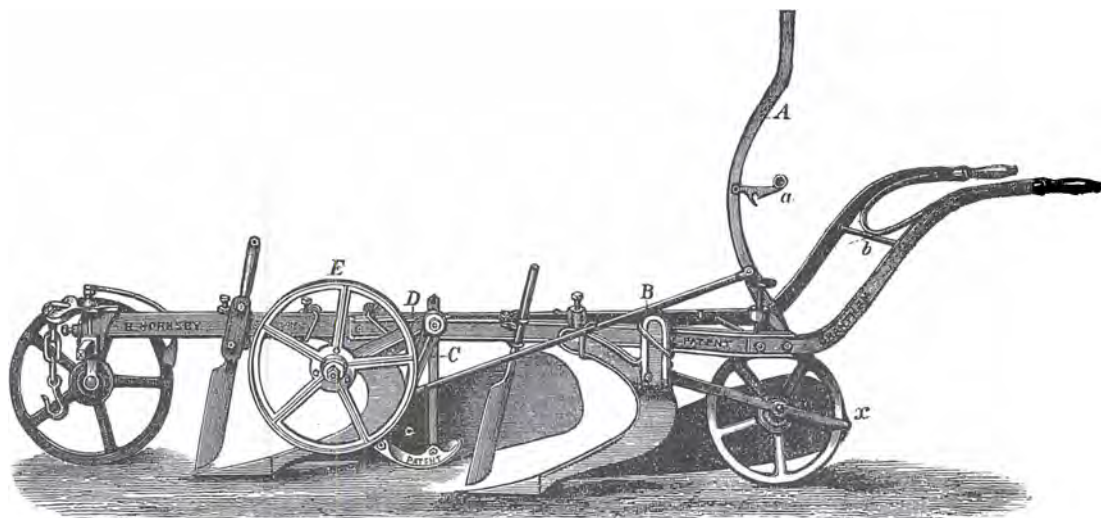
Selskaber af den omhandlede type var ikke noget enestående dansk, når vi som her taler om perioden i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. De forekom i hvert fald i Sverige, Frankrig, England og Tyskland. Heller ikke hvad angår deres forhold til statsmagten var de danske noget specielt. Hvis man som målestok herfor bruger en skala, hvor man i den ene ende har de selskaber, der er tæt knyttet til staten, og i den anden ende er helt uafhængige af staten, så befinder de

danske selskaber sig klart nærmere den første kategori end den anden.

I perioden fra 1800 til 1812 opstod der i Sverige 8 landøkonomiske foreninger, som svenskerne kaldte og stadigvæk kalder lenshusholdningsselskaber. De var karakteriserede ved et bredt virksomhedsområde og de opstod i nær tilknytning til landhøvdningembedet, men de valgte selv deres præsident/formand.

På statsligt initiativ eller rettere på initiativ fra kronprinsen, den senere Karl 14. Johan, og Abraham Niclas Clewberg-Edelcrantz, en højtstående embedsmand, oprettedes Kungliga Lantbruksakademien, der indviedes i 1813. Kronprinsen blev akademiets præsident. De første medlemmer af akademiet var kongeligt udnævnte. Senere optoges nye medlemmer ved selv-





*I Danmark havde førende landbrugere i det 19. århundrede blikket rettet mod England i deres stræben efter driftsfornyelser og øget produktion. Ugeskrift for Landmænd bragte i 1872 denne præsentation af en engelsk dobbeltplow og skrev bl.a.: »... saaledes kappes også her Fabrikkerne med hverandre om at konstruere Dobbeltploven saa nyttig som muligt, og det er da fornemmelig mellem de større bekendte Plowfabrikanter, Fowler, Howard, Ransome, Hornsby, Murray o.Fl., at denne Kappestrid finder Sted.«*

supplering. Dog skulle kongen udnævne akademiets kansler, direktør og sekretær. Akademiet var tæt knyttet til regeringen og stod i et vist spændingsforhold til centraladministrationen. Det havde hele tiden været tanken, at akademiet skulle forbindes med lokale organer. I visse len fandtes som nævnt allerede sådanne lenshusholdningselskaber. Direktøren for det nye akademi, ovennævnte Edelcrantz, udformede en slags standard vedtægter for disse lenselskaber. De blev godkendt såvel af akademiet som af statsrådet, hvorefter der udgik et kongeligt brev til de respektive landshøvdinge om at oprette lenshusholdningselskaber, hvor de endnu ikke fandtes.

De første medlemmer af lenshusholdningselskaberne skulle udpeges af landshøvdingen, men senere optoges nye med-

lemmer ved selvsupplering. Landshøvdingen var født medlem og præsident med den afgørende stemme i tilfælde af stemmelighed. Desuden bestemtes det, at 2/3 af lenshusholdningsselskabernes medlemmer skulle være aktive landmænd.

I tiden efter 1813 dannedes selskaber i flertallet af Sveriges len, nemlig i Göteborgs og Bohus len, Kronobergs, Västmanlands, Uppsala, Gäfleborgs, Östergötlands, Malmöhus, Kristianstads, Södermanlands, Blekinge, Västerbottens og Jönköbings len i 1814 og i Norrbottens len 1816 og i Jämtlands len 1817.

Initiativet til dannelsen af Kungeliga Lantbruksakademien udgik fra staten. Dets organisation og aktivitetsområde bestemtes ved kongelig kundgørelse. Dets økonomiske grundlag sikredes af midler, som kongen disponerede over uden om



rigsdagen, og akademiet blev tæt knyttet til regeringen; men på den anden side havde det den selvstændighed, der lå i, at det selv valgte sine medlemmer, og i at det inden for de fastsatte vedtægter kunne arbejde på eget initiativ.

Bestemmelserne om lenshusholdnings-selskabernes medlemmer og aktiviteter blev ligeledes statslig fastsat, og selskaberne blev tæt knyttet til landshøvdingemedet. I mindst et tilfælde (Kristianstads Läns Hushollningssällskap) havde landshøvdingen selv taget initiativet til dannelsen af et husholdnings-selskab, som selv havde vedtaget love; men disse blev ikke godkendt. Selskabets love skulle bringes i overensstemmelse med de ovennævnte standardvedtægter. På den anden side finansieredes disse selskaber ved medlemsbidrag. Og så længe de holdt sig fra politik og ikke gik kongens embedsmænd i bedene, gav bestemmelserne dem vide rammer til at arbejde for Sveriges hovederhverv.

Det svenske landbrugsakademi og de svenske lens husholdnings-selskaber var således tæt knyttede til statsapparatet uden at være egentlige statsorganer.<sup>2</sup>

I Storbritanien opstod der ret tidligt organisationer, der bl.a. arbejdede for landbrugets udvikling. I flere tilfælde blev de understøttet af staten, men var tilsyneladende ellers uafhængige. Det drejer sig om The Royal Society (1660), The Society of Art (1754), The Smithfield Club (1799), The Royal Horticultural Society (1804), The Society for the Diffusion of Useful Knowledge (1826), The British Association for the Advancement of Science (1831). Ingen af disse selskaber arbejdede udelukkende for landbruget. Det gjorde derimod The Board of Agriculture, næsten

(1793–1822). Bortset fra et årligt statstilskud var det et tilsyneladende privat foretagende. The Royal Agricultural Society of England opstod først 1838.<sup>3</sup>

I Frankrig skabtes fra 1761 og fremefter landøkonomiske selskaber, Sociétés d'agriculture, af statsadministrationen. Medlemmerne udpegedes af intendanterne. Det er symptomatisk, at en af hovedarkitekterne bag denne konstruktion var finansministeren (Bertin 1769–63), idet formålet med at fremme landbruget til syvende og sidst var at øge statens indtægter. Det var først senere (efter 1830), at disse selskaber for alvor kom til at fungere som formidlere af landbrugsfaglig viden. Og først 1867 skabtes la Société des agriculteurs de France, som ville varetage landbrugets erhvervspolitiske interesser.<sup>4</sup>

Den lille afstikker til udlandet, som jeg har foretaget ovenfor, skal tjene til at vise, at nok var der noget specielt dansk ved forholdet mellem den enevældige stat på den ene side og på den anden side Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og de lokale økonomiske selskaber; men så specielt var det nu heller ikke. For på den ene side var selskaberne formelt set uafhængige af statsmagten, som i England, men til forskel fra Sverige; men på den anden side var selskaberne og her især Det kongelige danske Landhusholdningsselskab i praksis tæt knyttet til den enevældige stat, parallelt med forholdene i Sverige og Frankrig.

Et andet område, end forholdet til statsmagten, hvor de 6 danske selskaber ligner hinanden, og hvor de iøvrigt er præget af oplysningstiden er deres brede formålsparagraffer. De har, ifølge deres love, til hensigt at beskæftige sig med hele erhvervs livet; men ikke nok med det, de ønsker

også at højne moralen – især arbejdsmoralen hos tyendet.

På et punkt adskiller selskaberne sig imidlertid fra hinanden. I lovene prioriterer de deres indsats forskelligt. I Aalborg og Odense prioriteres arbejdet for en større husflids- og industriproduktion højere end en indsats for at forbedre agerbrug og kvægavl. Omvendt lægger man i Århus, Randers og Holbæk hovedvægten på agerbrug og kvægavl, måske fordi man mener, som det udtrykkes, i indbydelsen til det økonomiske selskab for Århus amt: »At Agerbruget er Danmarks Hovednæringskilde, og fremdeles maa forblive det, derom ere alle i dette Fag kyndige Mænd enige.«<sup>5</sup> Denne forskellighed afspejler initiativtagernes forskellige inspirationskilder og/eller sammensætningen af det lokale erhvervsliv. Det er ikke nogen tilfældighed, at selskaberne fra landets to største provinsbyer – Odense og Aalborg – prioriterer husflid og industri højest.

Dem, der skulle vejledes, opmuntres og opdrages, var ikke medlemmer af selskaberne. Det var først og fremmest bønder, husmænd og selvstændige håndværkere på land og i by; men også tyendet var genstand for selskabernes interesse. Hvor de selvstændige næringsdrivende, bønder og håndværkere, skulle lære at anvende nye metoder og redskaber, skulle tyendet opdrages til at anvende de ledige stunder til noget produktivt og ikke til tant og fjas.

De økonomiske selskaber, vi taler om, var hovedsageligt børn af 18. århundrede, af den enevældige stats erhvervspolitik og/eller af den enevældige stats forsøg på at mobilisere toneangivende kredse under krigen; men snart ændredes om ikke alt, så nogle vigtige forudsætninger.

Krigen hørte op, og dermed forsvandt

den enevældige stats behov for åndelig og økonomisk mobilisering. De økonomiske konjunkturer vendte. Indtil 1817/18 var priserne på de danske landbrugsvarer stigende i ind- såvel som i udland, hvorefter faldet satte ind. Og indtil 1814 havde man haft eneret på salg af korn i Norge. Dansk handel havde under de europæiske krige tjent gode penge, medens de krigsførende magters handelsflåder var sat mere eller mindre ud af spillet. Efter krigen kom disse handelsflåder tilbage på markedet. Og efter krigen kom der igen gang i landbrugsproduktionen ude i Europa og det ofte på et forbedret, reformeret grundlag, således at kornproduktionen steg og priserne faldt. Kort sagt: Den markedsorienterede del af den danske økonomi oplevede en økonomisk krise.

Undertiden ser man, at landmænd reagerer på et prisfald ved at ekspandere, ved yderligere at øge produktionen for at kompensere for prisfaldet. Man kunne således have forestillet sig, at de omhandlede selskaber havde fået yderligere vind i sejlene under prisfaldet, fordi de arbejdede for at øge vareproduktionen; men der var lige den hage ved det, at deres strategier for det meste indebar øgede investeringer og i hvert fald nye metoder. Og i perioder med faldende priser er landmændene ikke tilbøjelige til, eller de har ikke råd til at foretage investeringer. Derfor var betingelserne for selskabernes arbejde forringet i den følgende periode.

Da priserne på de varer, bonden købte, ligeledes faldt, og da bondebruget i vid udstrækning var selvforsynende, var presset for at skaffe øgede indtægter ikke så stort.

Dertil kom det, man traditionelt kalder statsbankerotten. Den betød dels at mange

af selskabernes medlemmer mistede store formuer og dels at selskabernes egen formuer reduceredes.

## Noter

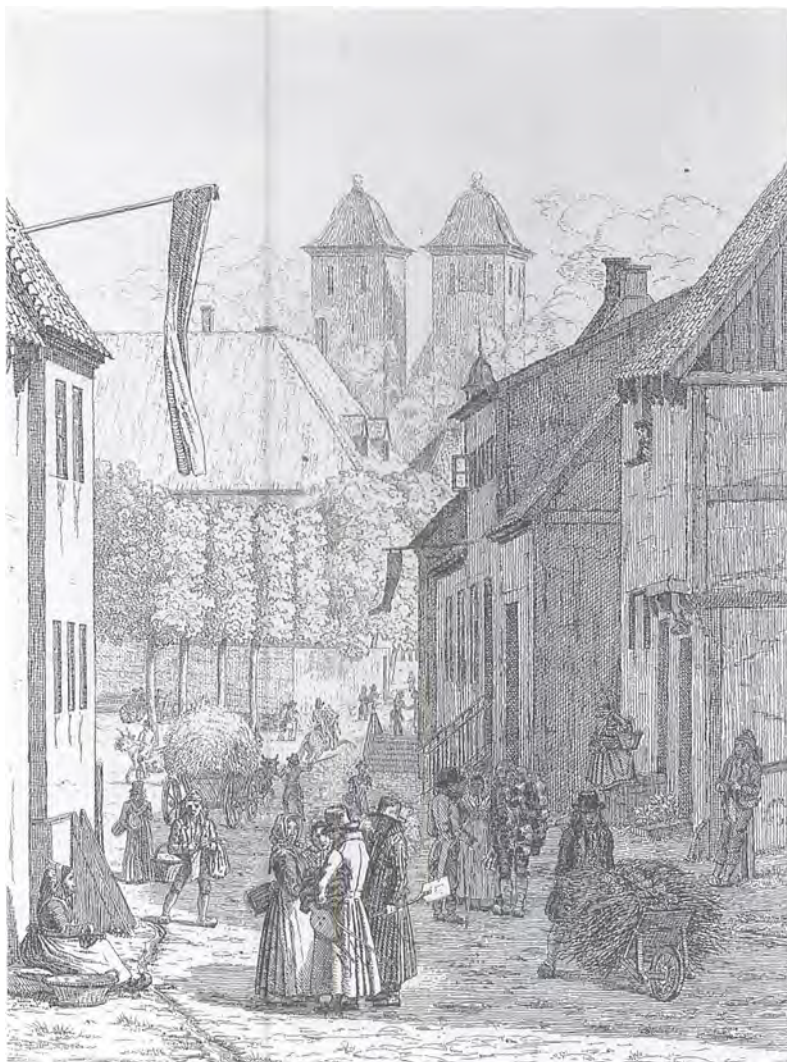
1. Samlinger udgivne af Det bornholmske Selskabe for Efterslægten 1. Hæfte side XVIII ff og Aage Brandt side 303.
2. Jan Stattin side 21–24 og 36ff og Dannfelt bilag 1,2 og 16 og side 21–25 og Kristianstads Läns Hushållningssällskap side 99–100.
3. Rosalind Mitchison passim og Nicholas Goddard side 2–8.
4. Duby mfl side 49–49 og 116–18 og 409–11 og Augé side 259.
5. Aarhus Amts oeconomiske Annaler 1. hft. side 2.

# Landbrugsfagligt arbejde – 1810–40

I dette afsnit vil Det kongelige danske Landhusholdningsselskab spille en langt mere fremtrædende rolle end i det følgende. Årsagen hertil er, at selskabet i denne periode er den centrale instans for landbrugsfagligt arbejde og i landbrugspolitikken, hvor selskabet nærmest spiller rollen som en del af statsadministrationen

– en slags landbrugsdepartement. Senere bliver debatterne ført inden for rammerne af landmandsforsamlingerne og på stænderforsamlingerne, der vil blive behandlet senere.<sup>1</sup>

Det foregående afsnit viser, at landboforeningernes tidlige forløbere herunder Det kongelige danske Landhusholdnings-



*Torvedag i Viborg. Her mødtes bønder og byfolk og tingede om priserne på de grise, ænder eller høns, bønderne havde bragt til torvs. Husflidsprodukter som træsko var dog også noget, der kunne give bonden lidt penge på lommen. Bonden købte til gengæld jern, salt og tjære m.m. Martinus Rørby's maleri fra 1829 har her været forlæg for F. Hendriksens litografi.*

selskab havde til hensigt at arbejde i mange retninger, hvoraf den landbrugsfaglige kun var én. De sigtede også mod handel og håndværk i byerne; men deres brede sigte afspejlede også, at produktionen på såvel godser som bondegårde ikke udelukkende var en produktion af landbrugsvarer i moderne forstand. Man producerede meget til eget forbrug, selvom denne produktions størrelse ikke må overdrives; men derudover var der visse steder tale om en husflidsproduktion af varer med salg for øje såsom lærred, uldvarer kniplinger og jydepotter. Ja, dansk landbrug var en blanded landhandel i første halvdel af 1800-tallet.

I dette afsnit er det meningen, at jeg vil koncentrere mig om den rent landbrugsfaglige side af disse selskabers virksomhed i perioden 1810–40. Det betyder, at en række emner kun omtales perifert. Det gælder andre husflidsarbejder end dem, der baserer sig på hør, det gælder præmier for lang og tro tjeneste, og det gælder interessen for tvangsarbejdsanstalter.

Jeg vil belyse følgende spørgsmål: Hvilke landbrugsfaglige emner tog selskaberne op? Hvordan gjorde de det? Hvad var betingelserne for deres indsats? Hvilke resultater nåede man? Hvordan spredtes nye arbejdsmetoder, nye teknologier og anvendelsen af nye redskaber på de danske bondebrug?

Der vil i det følgende blive gjort specielt meget ud af udviklingen i Randers amt og Randers Amts Landhusholdningsselskab. Dette selskab er det mest aktive selskab på det landbrugsfaglige område i perioden. Desuden er det velbelyst i litteraturen, ligesom det har efterladt sig et stort arkiv, der endnu er bevaret.

## Det kongelige danske Landhusholdningsselskab som præmieselskab

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab var fra sin fødsel et præmieselskab i 18. århundredes ånd, og det prægede især selskabet i perioden 1770–1832. Det vil sige, at det søgte at nå sine mål ved at udsætte præmier for forskellige såvel praktiske som teoretiske materier, som det hed. Meningen var at opmuntre landmanden, håndværkeren og handelsmanden til flid og til at tage fat på nye og/eller ressourcerkrævende arbejder ved at udsætte præmier til den, som f.eks. rejste stengærder over en vis længde.

Antallet af prismaterier voksede kraftigt i 70'erne og 80'erne, og der var stor spredning i emnerne. I 70'erne blev der årligt udskrevet 55 opgaver i gennemsnit. I 80'erne var tallet 140. Højdepunktet nåedes i 1788 med 170. Derefter faldt det årlige gennemsnit fra 106 i 90'erne til 74 i 1800-tallets første årti. I 1815 foretoges en omfattende nedskæring, idet kun 8 af de daværende teoretiske opgaver blev tilbage, og de praktiske opgaver blev skåret ned fra 41 til 15. Således blev det årlige gennemsnit for 1810'erne 44, for 1820'erne 16, og den sidste fortegnelse over prismaterier indeholdt kun tre teoretiske og 12 praktiske opgaver, og fra da af blev denne indsats kraftigt nedprioriteret.<sup>2</sup>

Systemet fungerede på den måde, at selskabet offentliggjorde, hvilke arbejder det i det følgende år ville uddele præmier for. Offentliggørelsen skete dels i et af selskabet udsendt skrift med vekslende titel såsom »Fortegnelse på de prismaterier og præ-





*Som præmier med det formål at »krone velfortjente Borgeres Flid«, lod Landhusholdningsselskabet i 1770 fremstille to medaljer, en større og en mindre, og begge kunne præges i både guld og sølv. Her vises den mindre medaljes for- og bagside.*

mier, som Det Kongelige danske Landhusholdningsselskab udsætter for hans kongelige Majestæts riger og lande udi året...»<sup>3</sup> Fortegnelsen tryktes desuden i »Kiøbenhavns kongelige alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger, i »Berlingske Tidende« og fra 1810 blev listen sendt til de lokale redaktører i Helsingør, Maribo, Odense, Ålborg, Viborg, Århus, Ribe, Oslo, Kristianssand, Bergen og Trondhjem.<sup>4</sup>

Den, der ønskede at deltage i konkurrencen – i præmieæskningen – sendte en beskrivelse af sit arbejde til selskabet. Beskrivelsen skulle indeholde detaljerede oplysninger om navn, bopæl, stilling, hoveripligt og om det udførte arbejde. Desuden skulle oplysningerne attesteres af 3 personer, hvoraf mindst en skulle være embedsmand eller medlem af selskabet.

Ansøgningerne kom til udtalelse i den kommission, hvorunder emnet hørte og til endelig afgørelse i selskabet. Her havde man forskellige præmier at gøre godt med. I starten arbejdede man med den store og den lille sølvmedalje og med små pengepræmier på 5, 10, 20, 25 osv rigsdaler. Senere kom der flere typer af medaljer til;

men den præmie, hvortil Landhusholdningsselskabets navn er tættest knyttet, er sølvbæget.

Både medaljer og sølvbægre kunne byttes til penge. Af andre præmier kan nævnes redskaber og bøger. Med præmierne fulgte et diplom, der beviste, at indehaveren havde fået den af selskabet.

For at præmierne skulle kunne virke måtte resultatet af konkurrencen offentliggøres. Præmievinderlisterne blev offentliggjort i aviserne, fra 1817 i selskabets »Efterretninger fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab«, og sidst men ikke mindst blev listen via Danske Kancelli sendt til præsterne, der så kunne læse dem op for menigheden, eventuelt arrangere en lille højtidelighed i forbindelse med overrækkelse af præmien.<sup>5</sup>

Landhusholdningsselskabet udskrev i perioden 1770–1832, som var selskabets præmieperiode 121 forskellige praktiske prisopgaver for Danmark eller for Danmark, Slesvig, Norge Færøerne og Island under ét. Som det fremgår af tabellen side 57, var det landbrug, herunder især jordbrug, der dominerede med 58 emner. På området håndværk industri og husflid var

Nyudskrevne praktiske prisopgaver fordelt på tiår og hovedgrupper og med angivelse af tallene (i parantes) for de ikke-præmierede.

	1769-79	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-32	1769-1832
Landbrug i alt	15 (2)	25 (5)	2 (1)	7 (3)	5 (3)	4 (2)	58(16)
heraf udskiftning m.m.	1	2	–	–	–	–	3
undervisning og oplysning	–	4	–	–	–	–	4
bedste drift	–	1 (1)	–	1	1 (1)	–	3 (2)
pløjning og kørsel med stude	–	1	–	–	–	–	1
hegning	2	1	1 (1)	–	–	–	4 (1)
grundforbedring	2 (1)	6 (3)	–	1 (1)	–	–	9 (5)
jordbrug	8 (1)	6	1	2	4 (2)	2 (1)	23 (4)
husdyrbrug	2	4 (1)	–	3 (2)	–	2 (1)	11 (4)
Skovbrug	2	–	–	2 (1)	2 (1)	–	6 (2)
Fiskeri, jagt, minedrift m.m.	1	2 (1)	–	1	1	1	6 (1)
Håndværk, industri og husflid	12 (2)	12 (5)	6 (2)	5 (4)	4 (4)	4 (1)	43(18)
heraf tekstilindustri	3	2 (1)	2 (1)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	11 (5)
Handel	3 (2)	5 (4)	–	–	–	–	8 (6)
I alt	33 (6)	44(15)	8 (3)	15 (8)	12 (8)	9 (3)	21(43)

Kilde: Ole Degn side 197.

der 43 emner. Af disse priser var der imidlertid flere, der appellerede til landalmuen. Selskabet uddelte således 5 præmier til den bonde, der havde forsendt en mængde af mindst 12 lispund vel tørrede og indpakkede træfrugter og 9 præmier for fremstilling af søde oste; men der var ingen, der fik den udsatte præmie for fabrikmæssige klædevarers forfærdigelse af landalmuen.<sup>6</sup>

Landhusholdningsselskabet havde ikke lige stor succes med alle prisopgaverne. Mange, især inden for handel, blev overhovedet ikke søgt af nogen. Det område, hvor selskabet var mest i samklang med den samfundsmæssige udvikling, var så helt klart det landbrugsfaglige område. Medens dette område lægger beslag på 48% af de opgaver, der blev udskrevet,

tegner det sig for 71% af præmierne. Af de ti emner, der har udløst flest præmier er de otte landbrugsfaglige.<sup>7</sup>

Det i mere end en forstand tungeste område er rejsning af stendiger (888 præmier). At udskrive præmier herfor tjente flere formål. Man fik ryddet marken for sten, og man fik lavet hegn, der muliggjorde adskillelse af kreaturer og kornafgrøder. Som det fremgår af side 77-78 var det især et problem at holde kreaturerne fra vintersæden, kartoflerne og kløveren efter kornhøsten og om foråret inden vårsæden var sået; men dette problem kunne stendigerne hjælpe på – uden at det gik ud over den skov, man gennem århundreder havde forhugget. Plantning af levende gærder gav også en del præmier.



*Det var et stort stykke arbejde, der blev lagt for dagen i årtierne omkring år 1800 med henblik på at fremme agerjordens udkomme. At samle sten fra markerne og bygge stendiger var fysisk hårdt krævende. Til gengæld fik man så virkelig et reelt stykke jord, der kunne pløjes og besås fuldt ud. Stendiger og det mere almindelige pilegårde sikrede afgrøderne mod græssende kreaturer. Efter maleri af Rasmus Christiansen.*

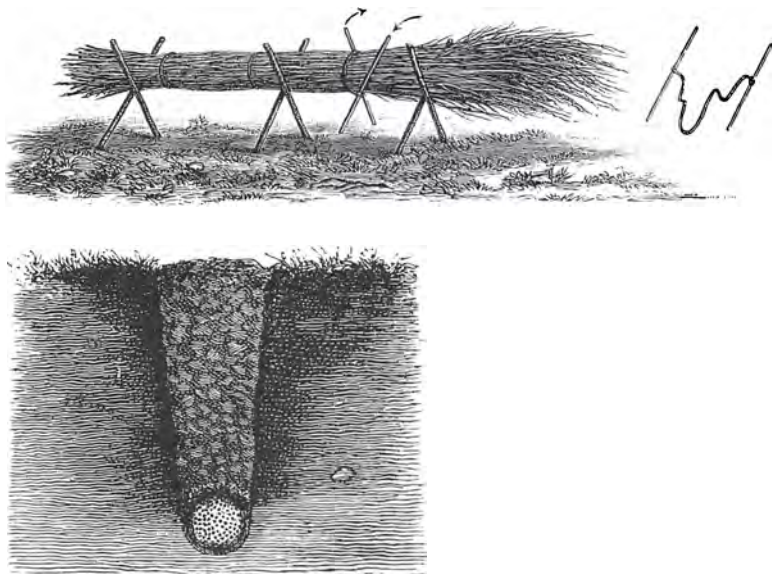
Den næstmest uddelte præmie var præmien for afledning af skadeligt vand fra ager og eng (377 præmier), forløberen for egentlig dræning. Fugtige agre kunne have meget stor indflydelse på landbrugets udvikling. Jo længere det om foråret varede, inden markerne blev tørre nok til, at man kunne så, jo kortere blev vækstperioden.

Landhusholdningsselskabet udsatte ikke kun præmier for tekniske foranstaltninger. Det søgte også at fremme udskiftningen med præmier (242 præmier), ligesom 254 personer fik præmie for kløveravl og 143 for høravl.<sup>8</sup>

Men nok så bemærkelsesværdigt er det, at der var en række prisopgaver på landbrugsområdet, som slet ikke gav anledning til uddeling af præmier.

Det drejer sig om anlæg af overdækkede vandgrøfter. Det var før introduktionen af teglrør, så disse overdækkede vandgrøfter lavedes ved at man i bunden af en grøft lagde sten og/eller risknipper, hvorefter grøften dækkedes til. Fordelen i forhold til de traditionelle metoder var, at denne metode ikke stjal agerjord fra bonden og ikke krævede samme vedligeholdelse som de åbne grøfter.

Blandt de jordforbedrende foranstaltninger, man fortog i 1800-tallet, fik dræningen en stor betydning for mange egne i landet. Efter dræning øgedes det reelle markareal betragteligt, og dermed også bondens samlede høst. En dræningsteknik som den på billedet viste, gav endog ikke det arealspild, som åbne grøfter gjorde. Her lagde man risknipper ned i jorden til at aflede det overskydende vand.



Af andre emner, hvor der ikke faldt præmier, kan nævnes bønderjordes hensigtsmæssige dyrkning, sandjordes besåning med træer, småkreaturers opfodring med det mindste forbrug af korn, landøkonomiske forsøg med fodring af køer med forskellige rodurter og rodvækster, fodring af svin med grønt og fedning med det mindste forbrug af kerne.

På andre områder blev der uddelt præmier, men kun ganske få: forsøg med såning af sæd, forbedring og anskaffelse af tærskemaskiner, avl af kartofler til salg, indenlandske græsarters såning og dyrkning, dyrkning af foderurter på sandjord, fodring af kreaturer med rodfrugter bl.a. roer og tillæg af spanske får.<sup>9</sup>

Forskellen på de succesrige og de mindre succesrige initiativer, forstået som initiativer, der førte til mange henholdsvis få eller ingen præmier, er, at de første, de succesrige, fremmer nogle udviklinger, der allerede er i gang, medens de initiati-

ver, selskabet tager til at introducere noget nyt, ikke får så mange resultater, selvom nogle af dem set med vores bagklogskab var nok så perspektivrige. Eksempelvis blev roen jo senere i århundredet og langt op det tyvende århundrede det centrale kvægfoder.<sup>10</sup>

Præmiesystemet kunne altså bruges, hvor det gjaldt om at udbrede allerede kendte metoder, men ikke hvor det drejede sig om at introducere nye metoder.

## De landøkonomiske selskaber som præmieselskaber – eksemplet Randers Amts Husholdningselskab

Randers Amts Husholdningselskab hører til den ældste generation af landøkonomiske selskaber. Det startede i 1810. I lig-





*Landskab ved Havemølle ved Slangstrup midt i 1800-tallet. Da markerne ikke var heget ind, var det et stort problem at holde kreaturerne væk herfra. Derfor var man nødsaget til at tøjre dem, og tøjningspælen skulle flyttes med mellemrum. Maleri af P.C. Skovgaard.*

hed med Det kongelige danske Landhus-holdningsselskab anvendte man præmier som middel til at påvirke den landbrugs-faglige udvikling.<sup>11</sup> Et vigtigt træk ved organisationen var de såkaldte landbokommissærer. Landbokommissærernes opgave var at holde et vågent øje med udviklingen i deres område, komme med forslag desangående og rådgive ved udskrivning af konkurrencer og uddeling af præmier. Desuden stod de for meget af det praktiske arbejde i forhold til landbefolkningen, såsom uddeling af hørfrø.

Den første store sag, som Randers Amts

Husholdningsselskab tager op, er markfredssagen. Som det senere vil fremgå, er den manglende håndhævelse af markfreden det største problem for den bonde, der vil forny sit jordbrug på dette tidspunkt. Så i og med, at selskabet tager fat netop her beviser det, at det har fingeren på pulsen. Det gælder iøvrigt også Holbæk Amts Økonomiske Selskab, der endog i sine loves (1815) formålsparagraf nævner, at man vil arbejde for at indføre markfred.

Allerede 5. juli 1810 udformede selskabet en forestilling til Rentekammeret, hvor man i meget sorte farver maler et billede af





*I jubilæumsskriftet for Randers Amts Husholdningsselskab i 1910 pynter denne lille vignet med en landbrugssituation. Bonden og konen er på billedet i færd med at ruske den høstklare hør. Men der forestod endnu en del arbejde, før hørren var klar til at blive vævet.*

situationen og foreslår, at det skal være en pligt at tøjre eller vogte sine kreaturer. Desuden foreslås de såkaldte optagelsespenge forhøjede. Optagelsespenge var en bøde betalt af ejeren af kreaturerne, der hærgede andres marker, til dem, hvis afgrøder det var gået ud over, når den sidstnævnte selv havde fanget de formastelige dyr; men at det kunne være en besværlig sag fremgår af, at Randers Amts Husholdningsselskab foreslår, at hvis en mand havde ladet anvende en eller to timer i jagten på et sådant dyr, ja så skulle det være tilladt, at dræbe det.

Hvorvidt dette stykke lobbyvirksomhed har været udslagsgivende, skal jeg ikke kunne sige; men i forordningen om hegn og markfred fra 1817 er optagelsespengene blevet forhøjet, og det er blevet tilladt at dræbe indtrængende svin.<sup>12</sup>

Det almindelige i Danmark var på dette tidspunkt, at bonden dyrkede så meget

hør, som han havde brug for til lagner, særke og skjorter; men i 1837 drejede det sig dog kun om 14.000 tønder land, der var dyrket med hør. Visse steder importeredes hør eller bønderne dyrkede hør til fremstilling af lærred med henblik på salg. Sammen med Ålborg hørte Randers, Vejle og Odense amter til den sidste kategori.

Derfor var det netop i Randers, Odense og Vejle amter, at staten lod oprette de såkaldte lærredshaller, hvor bønderne kunne få vurderet deres lærred, få det forsynet med et kvalitetsstempel og eventuelt modtage en præmie.

Randers Amts Husholdningsselskab prioriterer da også høravl og hørrens forarbejdning højere end de andre landøkonomiske selskaber i sit arbejde. Høravl optræder på selskabets første præmieliste fra foråret 1810, og året efter er der to ansøgere til præmien. De blev dog afvist af flere grunde. Dels var hørren ikke tilfreds-



*Hør dyrkning i Danmark har en mere end 200-årig historie. Her i 1953 gik det som en leg at ruske den afblomstrede hør.*

stillende, dels var ansøgningerne ikke atteret på den rigtige måde, og dels ønskede man, at flere ville deltage i konkurrencen, hvorfor ansøgningsfristen blev forlænget. Og først i 1812 kunne man uddele den første præmie for høravl til Søren Wam fra Hald. Også i de følgende år uddeltes der flere præmier, selvom jeg ikke kan sige noget om, hvor mange det drejer sig om.

Man gjorde ligeledes en indsats for at udbrede anvendelsen af en hør brydningsmaskine.

Uddelingen af godt hørfrø var også en mulighed. Og her spillede staten en hovedrolle. Kongen resolverede i 1830, at der for midler fra kongens egen kasse skulle indkøbes 45 tønder godt hørfrø til fordeling i Odense, Randers og Vejle amter. Frøet skulle uddeles blandt dygtige bønder og andre landbrugere på den betingelse, at de året efter tilbageleverede et lige så stort kvantum godt hørfrø. Uddelingen af hørfrøet og pligten til at tilbagerapportere til Rentekammeret blev overdraget de

respektive landøkonomiske selskaber – Fyens Stifts patriotiske Selskab, Randers Amts Husholdnings-selskab og Vejle Amts landøkonomiske Selskab.

Der blev således på denne måde for statens regning uddelt 15 tønder hørfrø i Randers amt hvert af årene 1831, 1832 og 1833. I 1832 og 1833 blev det tilbageleverede frø ligeledes uddelt. I 1836 og 1838 uddeltes hørfrø for Randers Amts Husholdnings-selskabs regning. Og i perioden 1837–42 indkøbtes ialt 244 tønder sædehørfrø, som solgtes billigt til landalmuen, fordi Randers Amts husholdnings-selskab gav tilskud.

Resultatet af denne indsats var på kort sigt nogle gode og store afgrøder, og på lang sigt, at flere fik smag for høravl og sidst, men ikke mindst, at flere indså det nyttige i at skaffe sig rent og godt frø.

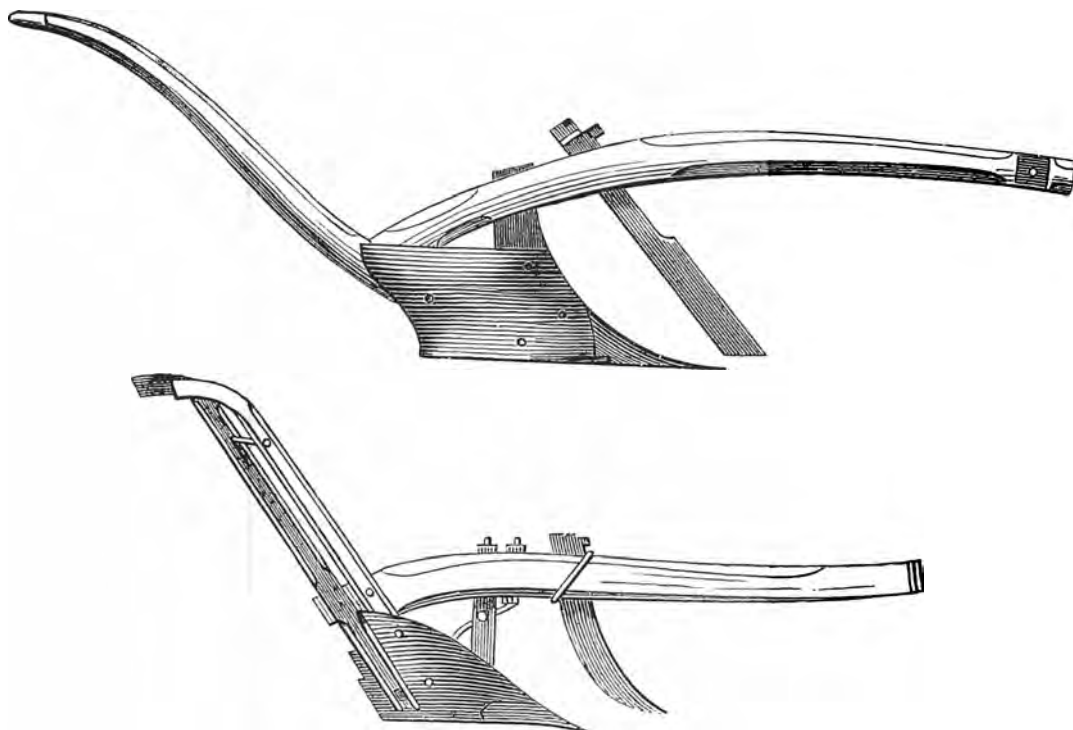
Man fortsatte med at uddele frø, med at forbedre rensningen, skætningen og den videre forarbejdning, ligesom der blev arbejdet med afsætningen.



*1800-tallets bønder ændrede ikke på traditionelle arbejdsgange fra den ene dag til den anden. Forståeligt nok. Det vante og gennemafprøvede var om ikke andet så dog sikkert. Det var trods alt et helt års høst, man satte på spil. Den tunge hjulplov sås således i brug til langt op i århundredet, skønt svingploven efterhånden konstrueredes i alle mulige varianter, alt efter jordtype og formål. Efter maleri af Rasmus Christiansen.*

Når Randers Amts Husholdningsselskab, de andre landøkonomiske selskaber og staten tilskyndede til hør dyrkning og husflidsproduktionen på basis heraf med henblik på salg i de områder af landet, hvor der var tradition herfor, skyldtes det flere forhold. Under krigen med England har ønsket om øget selvforsyning spillet ind. Senere omkring 1820 var den almindelige mening i landet, at det var tvivlsomt, om man nogensinde fik en egentlig industri. Forarbejdning af råvarer her i landet måtte ske ved husflid, hvis produkter handlen så kunne afsætte.

Det afgørende for om en sådan satsning kunne lykkes var dog om producenterne, bønderne, så en interesse i en sådan produktion. Og her kom de lave kornpriser husflidsproduktionen til gavn. Så sent som i 1840 skriver pastor Bie fra Udbyneder, Gjerlev herred i Randers amt om den økonomiske situation blandt egnens bønder, at han ikke kan forstå, at de kan få det til at løbe rundt. De sælger lidt korn. Størstedelen af indtægterne stammer dog fra salg af ungvæg, »Lærred og hjemmegjort Tøi, som væves i Huset« og fra smør. Har bonden derudover også en hest at sælge kan



*Randers Amts Husholdningsselskab iværksatte sidst i 1820'erne en større uddeling af svingplove til egnens bønder med det formål at fremme bondebrugets udvikling. Selskabet uddelte de to viste plove, øverst en engelsk Baileyplov og nederst den noget lettere amerikanske Freebornplov.*

han investere i en ny vogn eller bygning. Da kornpriserne desuden indtil ca. 1840 var ustabile kunne det derfor ikke undre at Randers Amts husholdningsselskab støttede hør dyrkning og hørrens behandling. Og det gjorde selskabet så meget, at det af nogle omtales som selskabet i Randers »til Høravlens Fremme og Lærredsproductionens Forædling«. <sup>13</sup>

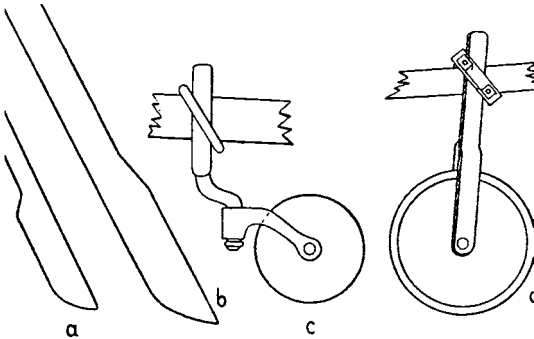
Men netop i 40'erne vender situationen. Kornpriserne viser en stabil opgang, og fabriksfremstillet lærred og senere bomuldsvarer vinder frem. Resultatet bliver, at bønderne i de traditionelle høregerne hører op med at dyrke hør og fremstille hørprodukter til salg, og på lidt længere sigt

ophører dyrkning og produktion til eget forbrug ligeledes. Bondehusholdets arbejdskraft bliver i stedet anvendt på kornavl og kvægbrug, hvis produkter så betaler for indkøbet af lagner, skjorter og særke. <sup>14</sup>

Hvad angår agerbruget iøvrigt er det genstand for mange forslag. Nogle af disse forslag peger i høj grad fremad. Det drejer sig bl.a. om etatsråd Carøes forslag fra 1819 om at præmiere brug af mergel, Skt. hans- og provstirug og toradet byg; men de fleste af disse forslag inklusive Carøes forblev forslag.

Randers Amts Husholdningsselskab ligger med nogle af de første præmieudde-





Langjernet er den kniv eller det cirkelrunde skær, der sidder foran selve plovskæret og ridser jorden, hvor plovfuren skal være. Kraftforbruget mindskes derved kendeligt. Om man skal bruge det aflange eller runde langjern er afhængig af formålet, dvs. om man skal vende jorden eller pløje stubmarken ned. Det aflange jern har en tendens til at slæbe.

linger tæt op ad Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs linje. Således fik en Knud Nielsen, Andi, en præmie for udtørring af et kær og for grøftegravning, hvorved der var indvundet 3 tønder land tørvemose. Senere fik fæstegårdmand Niels Rasmussen i Tjere 4 Rdl for rejsning af et stendige og for udgrøftning af en eng, der tillige kunne overrisles.

Et af de mest kontroversielle spørgsmål i datidens landbrugsfaglige debat var spørgsmålet, om svingploven var bedre end hjulploven – man har ligefrem talt om kampen mellem hjulploven og svingploven. Modstillingen af plove med eller uden hjul havde imidlertid mere symbolsk og polemisk værdi end praktisk landbrugsfaglig værdi.

Den gamle hjulplov var helt af træ med undtagelse af det smedede langjern og det smedede skær. Muldfjælen var af træ. Det gav en stor friktion og krævede relativt megen trækraft.

Den helt afgørende forskel på disse gamle typer på den ene side og de nye modeller, der blev importeret i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet var, at de sidstnævnte havde en muldfjæl, der bestod af en træplade beslæet med jern eller de havde en støbt muldfjæl. Det gav mindre friktion og lagde beslag på mindre trækraft.

Men i debatten og i de landbrugsfaglige kampagner blev spørgsmålet hjul eller ikke hjul et kernepunkt. Man udelukkede således undertiden hjulplove fra præmiepløjninger.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab kastede sig allerede i 1770 ind i kampen mod hjulploven. I perioden 1819 til 1839 uddelte man ca. 500 svingplove og afholdt 34 præmiepløjninger, der først og fremmest er at betragte som et incitament til bønderkarlene om at lære at tumle de nye redskaber. Desuden støttede Landhusholdningsselskabet de lokale landøkonomiske selskabers bestræbelser i samme retning.<sup>14A</sup>

Ligesom de andre landøkonomiske selskaber pressede Randers Amts husholdningsselskab på for at få bønderne til at udskifte hjulploven med svingploven.<sup>15</sup>

Randers Amt husholdningsselskab starter kampagnen herfor i 1828, hvor man hos lokale landsbysmede bestiller 8 amerikanske (Freeborns) og 4 engelske (Baileys) plove. 1829 bestilles yderligere 11 amerikanske plove til uddeling blandt husmænd, der pløjede med køer. Plovene skulle uddeles på den betingelse, at modtageren inden 6 måneders forløb skriftlig skulle bekræfte, at han var vel øvet i brug af redskabet. Hvis han efter 2 år stadig brugte det, blev det skænket ham.<sup>16</sup>

Ved siden af disse uddelinger af plove,



der stod på indtil 1842 anvendte Randers Amt husholdningsselskab imidlertid også en anden metode, der er nok så sigende med hensyn til betingelserne for spredning af nye redskabstyper.

Selskabet køber og videresælger støbte muldfjæle, plovskær og langjern eller man skaffer støbegodset hjem til en lokal købmand, der så forhandler det. Sagen er nemlig den, at bonden fra gammel tid udskiftede plovdelen enkeltvis efterhånden, som de blev slidt. Han udskiftede ikke hele ploven bare fordi plovskæret var gået itu. I forlængelse af denne tradition ønskede mange landmænd derfor blot, at udskifte den gamle muldfjæl eller det gamle skær eller langjern af smedejern med de nye støbte typer i stedet for at udskifte hele ploven, hvad der selvfølgelig var langt dyrere.

Det indkøbte støbegods kunne dog også anvendes på en anden måde. Bonden kunne selv lave eller lade lave smed- og træarbejdet, hvorpå de støbte muldfjæle, langjern og skær så monteredes.

Samtidig fremstillede mange lokale håndværkere deres egen version af de nye plovtyper. Herom siger den allerede omtalte pastor Bie, Udbyneder, Gjerlev herred, Randers Amt, »at vi have ligesaa mange forbedrede udgaver af amerikanske Plouge – hvilke dog nu næsten alle bruge – som der gaves smede.« Men han mener videre, at de forbedrede redskaber, der findes på egnen er så dårlige, at de kun har navnet til fælles med de nye udenlandske.<sup>17</sup>

Man kan altså sige, at udbredelsen af svingploven i Randers amt sker som et kompromis mellem på den ene side de udefra kommende impulser i form af industrielt fremstillede plove og på den anden side danske håndværkstraditioner. I Sve-

rige ser man en lignende udvikling fra den traditionelle plov, over en traditionel plov med elementer(skær og muldfjæl) fra de moderne udenlandske til den moderne fabriksfremstillede plov.<sup>18</sup>

Det er langt sværere at sige noget om, hvorfor den nye plov vinder frem netop omkring 1840 i Randers amt. Det er nærliggende at pege på faktorer som stigende kornpriser og faldende priser på råjern.

Hvad angår Randers Amts Husholdnings-selskabs indsats må den siges at være relativt beskedent. Næh, det var anderledes kræfter, der skulle til for at gøre de nye plovtyper almindelige. Odense amt og Fyens Stifts Patriotiske Selskab illustrerer dette. På en og samme tid gjorde Fyens Stifts Patriotiske Selskab mere og mindre for svingplovens udbredelse end Randers-selskabet. Mindre, fordi man kun i nogle få år (1810–1813) udsatte præmier for afskaffelsen af firspændige plove og indførelsen af lettere plove, der kunne trækkes af to heste uden plovdriver. Mere, fordi man i 1836 bevilgede et rentefrit lån på 200 rdl til jernstøber Allerup.<sup>19</sup>

Allerup startede det nævnte år sit jernstøberi. Han producerede en plovtype lavet over en model af en slags amerikansk plov. Fra 1836 til 1840 producerede han 10.000 af disse plove; fabrikkens succes hang imidlertid sammen med, at den ikke bare solgte hele plove, men også underplove, der kunne monteres på gamle plove. Det er baggrunden for, at en samtidig landøkonom kan sige, at anlægget af Allerups jernstøberi i Odense virkede som et trylleslag til at befordre svingplovens udbredelse, og at svingploven var meget udbredt i Odense amt og på Fyn i det hele taget.<sup>20</sup>

At bruge en svingplov krævede en an-

*Kvægets betydning for gårdmandsbruget som leverandør af mælk, smør og ost var indtil ca. 1870 underordnet. I hvert fald udgjorde det ingen fast indtjeningskilde – med mindre der lå en større købstad i nærheden. Staldgødningen var derimod af stor betydning.*



den teknik end at køre en hjulplov. For at sprede kendskabet hertil afholdt Randers Amts Husholdningsselskab såkaldte præmiepløjninger, hvor såvel sving- som hjulpløve var tilladte. De blev afholdt 1830, 1831, 1832, 1833, 1834 og 1835.

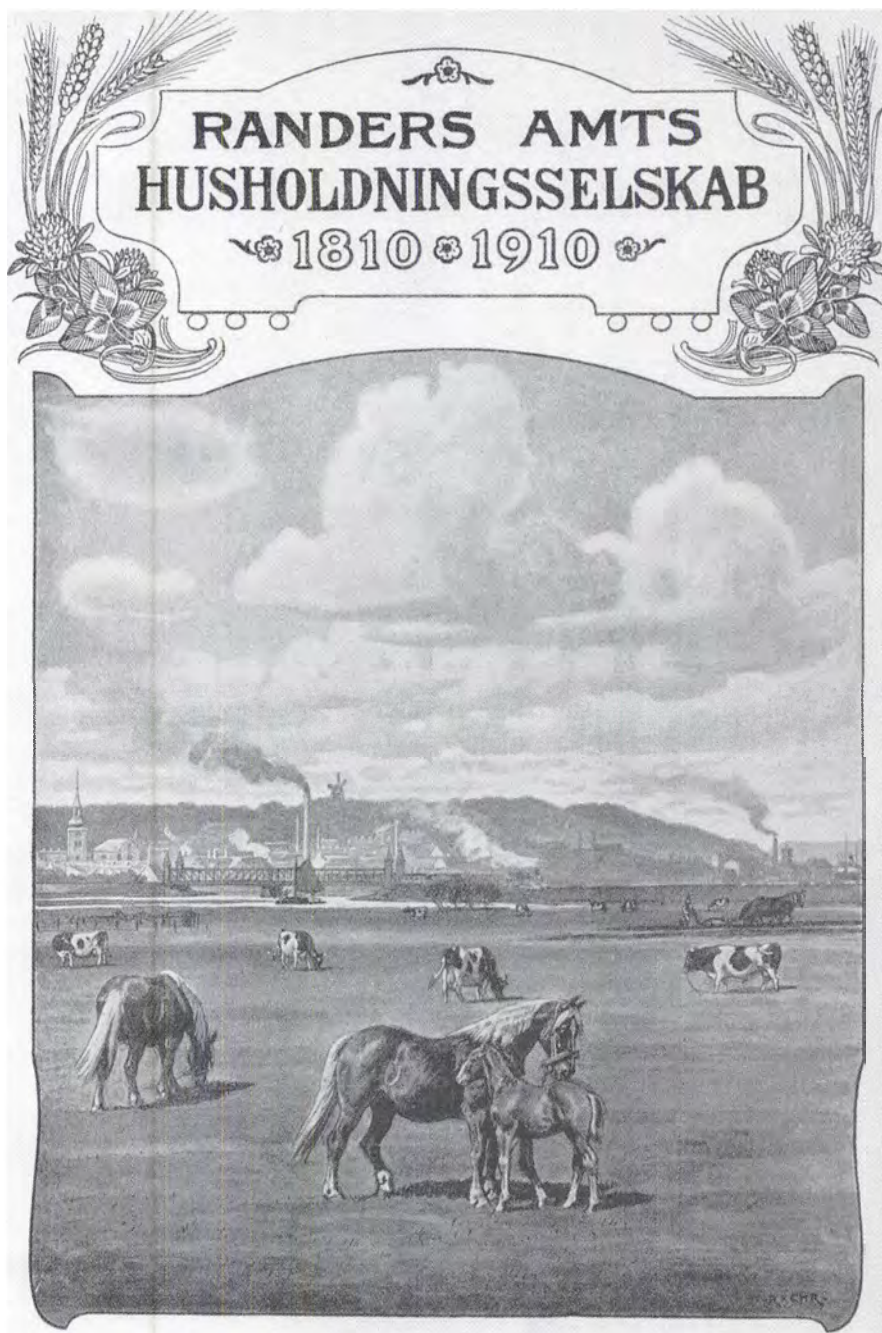
Brugen af jordbearbejdningsredskaber, der krævede mindre trækraft, havde langtrækkende betydning. En svensk historiker regner således med, at behovet for trækdyr reduceres med mellem 30 og 50 procent, når jernploven erstatter træploven, hvad der svarer godt til spredte oplysninger i dansk materiale. Anvendelsen af de nye plovyper med jernbeslåede muldfjæle var sammen med udskiftningen således baggrunden for, at man i Randers amt kunne skære ned på hestebestanden til fordel for kvægholdet. Omkring 1810 anføres det således, at man på en gård på 6–8 tønder hartkorn anvendte 6 heste, har et par heste i opdræt, 8 à 9 køer, 16–20 får og 2 svin; men at få bonden til at holde mere kvæg betød ikke umiddelbart et fremskridt. Samme forfatter siger således:

»Egenens Qvæg er ingen fortrinlig Art, hverken i Størrelse eller Godhed, fordi der er ingen, som har særdeles Hensyn til Artens Forbedring.«<sup>21</sup> Der var altså noget at tage fat på for en landbrugsfaglig organisation i retning af forbedring af kvægavlen.

Allerede på det nystiftede selskabs første møde 8. maj 1810 vedtog Randers Amts Husholdningsselskab da også, at udsætte 5 præmier for de bedste og sundeste tyre i amtet – én præmie på 30, 2 på 20 og 2 på 15 rdl. Desuden udsattes 3 præmier for de bedste orner – én præmie på 15, én på 10 rdl og endelig én på 5 rdl. De fremstillede tyre måtte ikke være under 3 eller over 5 år, og de skulle holdes til næste års 1. juli, hvor de skulle fremstilles for selskabet.<sup>22</sup> Den sidste bestemmelse skulle sikre, at tyrene blev brugt til springning i amtet.

Med udskrivningen af denne konkurrence introduceredes en ny aktivitetsform i det landbrugsfaglige arbejde i Danmark – dyrskuet.

3. oktober 1810 præsenteredes tyrene på



*Dette bestillingsarbejde på initiativ af Randers Amts Husholdningsselskab er udført af maleren Rasmus Christiansen i slutningen af 1800-tallet. Motivet er nøje iscenesat så man ser samspillet mellem by og land, for ikke at sige landbrugets betydning for byens industrivirksomhed og vækst. Landbruget i forgrunden og byen – Randers – i baggrunden. Motivet er brugt på flere af selskabets genstande.*

torvet i Randers, og præmierne fordeltes således: førstepræmien gik til provst Smith i Galten for en sort tyr med en rød stribe på ryggen, andenpræmien tilfaldt løjtnant Poulsen i Fugelsø for en sortbroget tyr, forpagter Faurskov tog tredjepræmien for en rødbroget tyr, fjerdepræmien gik til en blakbroget tyr fra Støvring, mens Søren Blach i Tebbestrup fik femtepræmien for sin sorthjelmede tyr.<sup>23</sup>

Som det ses er det en meget blandet flok tyre, der præmieres; men straks oven på dette det første dyrskue vedtages det dog, »at den sorte blakkede og brogede Couleur foretrækkes for den røde og hvide, om endog disse ellers ere af lige Godhed med de andre.« Man foretrækker altså allerede på dette tidspunkt det sortbrogede jyske kvæg.

Disse tyreskuer fandt sted 1810, 1811 og 1812. Efter en lang pause genoptog man denne aktivitet 1829 og fortsatte til og med 1836.

Randers Amt Husholdningsselskab var ikke det eneste landøkonomiske selskab, der afholdt dyrskue i denne periode. Holbæk Amts Økonomiske Selskab holdt sit første dyrskue i 1830, Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme i Lolland-Falsters Stift kom med i 1831 og Fyens Stifts Patriotiske Selskab afholdt det første kvægdyrskue i 1832; men i ingen af tilfældene blev dyrskuerne en fast tilbagevendende aktivitet i trediverne og fyrrerne. (Se side 158).

Som vi senere skal se, krævedes der en statslig indgriben i form af husdyrloven af 31. marts 1852 for, at dyrskue kunne blive en fast bestanddel af det landbrugsfaglige arbejde.<sup>24</sup>

Hesteavl var af vital betydning for bondebruget. Gode stærke arbejdsheste

var der altid brug for. På den baggrund er det overraskende, at såvel Randers Amts Husholdningsselskab som de andre samtidige landøkonomiske selskaber er relativt passive på området. Årsagen hertil er måske, at staten i forvejen præmierede ældre hingste ved sin stuttekommision. (Se side 129).

Husmandsbruget med dets særlige problemer var også genstand for opmærksomhed. 1810–11 udsattes præmier til de husmænd, der dyrkede flest kartofler. 1813–19 var der præmier til de husmænd, der dyrkede deres jord med spaden. Og senere (1829–39) præmieredes de husmænd, der dyrkede jorden ved hjælp af køer og stude, og man uddelte de lette nordamerikanske svingpløve, i en bestræbelse på, at gøre småbrugerne uafhængige af bønderne. Det almindelige var nemlig, at bonden med sine heste pløjede for husmanden, der så til gengæld arbejdede for bonden.<sup>25</sup>

Randers Amts Husholdningsselskab og de andre landøkonomiske selskaber ønskede at påvirke landbefolkningens økonomiske og landbrugsfaglige adfærd; men de havde også et moralsk-opdragende projekt i gang først og fremmest med arbejderklassen på landet. Denne side af selskabernes arbejde kommer til udtryk i deres interesse for tvangsarbejdsanstalter, præmier til tyende for lang og tro tjeneste og i præmierne for husflidsprodukter. Hensigten med at udsætte præmier for produktion af ligkister af halm, klædebørster, flettede kurve, træsko og snoede reb var ikke kun, at udnytte tyendets og husmændenes tid produktivt, tid er jo som bekendt penge, men også at udtørre kilden til immoralitet, nemlig lediggang, især hos mandkønnet.<sup>26</sup>



Randers Amts Husholdningsselskabs aktiviteter lignede de få andre samtidige økonomiske selskabers, selvom der var lokalt betingede forskelle. I Randers lagde man som omtalt relativt stor vægt på hør; mens Holbæk Amts Økonomiske Selskab er det, der mest snævert satser på det landbrugsfaglige arbejde. Omvendt spredte Fyns Stifts Patriotiske Selskab sine kræfter på flere forskellige områder.

Alle de omhandlede selskaber blev ramt hårdt af den økonomiske udvikling i 10'erne og 20'erne (se side 52 og 95–96). Således lå Randers Amts Husholdningsselskab stille 1813–15 og 1820–24. Nogle af dem mistede mange penge; men den vigtigste årsag til dødvandet var de faldende priser på landbrugsvarer.

### Et landbrugsfagligt initiativ- understøttelse til indførelse af planmæssig drift

I det kongelige danske Landhusholdningsselskab må man have følt en vis utilfredshed med præmiesystemet. For da selskabet i 1817 modtog en kongelig gave på 40.000 Rbd. med den klausul, at renterne af denne kapital skulle anvendes til gavn for agerdyrkningen – i første omgang på Sjælland – besluttede man at anvende dem på en anden måde.

Ifølge den fremherskende opfattelse i Landhusholdningsselskabet drev de fleste bønder deres jorde på en planløs måde og med et dårligt sædskifte. Og da bønderne var den talrigeste gruppe af jordbrugere, og, stadig ifølge den fremherskende opfattelse i Selskabet, den gruppe, der mest

trængte til påvirkning udefra, vedtog man at ville understøtte dygtige bønder, som ville indføre en bedre driftsmåde.

Systemet fungerede på den måde, at den bonde, der ønskede at få en understøttelse, til Landhusholdningsselskabet indsendte oplysninger om sine jordes beskaffenhed, hartkorn, areal og beliggenhed, udskiftning, besætning, den nuværende drift og en driftsplan for det dyrkningssystem, han agtede at indføre. Oplysningerne blev behandlet i de to agerdyrkningskommissioner, og den, der fik understøttelserne, var forpligtet til at lade sig underkaste kontrol og vejledning af en af selskabet udpeget mand.<sup>27</sup>

Den fremherskende opfattelse i Landhusholdningsselskabet var inspireret af Albrecht Thaer. Albrecht Thaer (1752–1828) havde i Möglin i 1806 etableret Tysklands første landbrugskole. Han var frem til 1840'erne den førende landøkonomiske autoritet. Inden for den af ham inspirerede opfattelse var vekseldrift og sommerstaldfodring centrale begreber. Vekseldrift var et sædskifte, hvor man for det første ikke anvendte brak og for det andet vekslede mellem såkaldte langstråede (korn) og bredbladede (kløver, vikker og kartofler) afgrøder, og det vil igen sige mellem kornafgrøder og foderafgrøder, dog med den modifikation, at havre i høj grad blev anvendt til foder. Pointen i dette system var, at de relativt store foderafgrøder skulle give mulighed for at holde store velnærede besætninger. Når disse desuden blev holdt på stald, kunne man for det første bedre opsamle og udnytte deres gødning, og for det andet beslaglagde produktionen af deres foder et mindre areal, end hvis de skulle have gået på græs om sommeren. Begge disse forhold skulle så medføre en





*Havremark ved Vejby 1843. I det gamle trevangssystem var det byg og rug, der var de dominerende kornsorter. Senere, da man gik over til kobbøl- og vekselbrug, kom foderafgrøder ind i driften. Havre dyrkedes fortrinsvis med henblik på foder til hestene.*

større kornproduktion. Sådan lød teorien.<sup>28</sup>

Kritikkerne af understøttelserne og af den ovennævnte tankegang hævdede senere, at der kun blev givet understøttelse til dem, hvis driftsplan svarede til vekselbrug.<sup>29</sup>

Som nævnt skulle understøttelserne i

første omgang komme de sjællandske bønder til gode. Af de 50 bønder, der i første omgang søgte, udvalgte 18. Heraf boede 6 i Købehavns Amt og 3 i hver af følgende amter: Holbæk, Sorø, Frederiksborg og Præstø. Senere opgav man denne provincialisme og inddrog hele landet. Efter 10 års forløb havde man således understøttet

75 landbrug på Øerne og 33 i Jylland. Disse 108 landbrug omfattede 84 gårdmænd og 24 husmænd og skolelærere. Og hvad angår hele perioden 1818 til 1840, understøttede man 195 gårdmænd, skolelærere og husmænd. Støtten til en helgård var i reglen på 300 Rbdl og blev ydet over tre til fem år. Sammenlagt var der i 1840 brugt 37.000 Rbdl på denne indsats.<sup>30</sup>

### Understøttelserne til indførelse af planmæssig drift tages op til vurdering

Allerede tidligt gav systemet anledning til kritik;<sup>31</sup> men der skete ingen ændringer. Først i 1840 – 22 år efter starten på disse understøttelser – mente man i Landhusholdningsselskabet, at systemet skulle vurderes, fordi der var opstået tvivl, om man kunne nå det ønskede mål ved dette middel. Førend man besluttede sig med hensyn til understøttelsernes fortsættelse eller afvikling, ville man dog forhøre sig rundt om i landet om deres hidtidige virkninger. Der blev sendt breve til en række landøkonomiske foreninger og landmænd, hvori man bad dem tage stilling til tre spørgsmål. Dels ville man gerne vide »hvad der ved hine Pengebidrag maatte være udrettet til Agerbrugets Fremme saavel hos selve de Understøttede som formedelst det Exempel, disse have fremstillet – iblandt Egnens øvrige Beboere.« Dels ville man gerne vide, om selskabet burde fortsætte med denne foranstaltning. Dels ville man – i benægtende fald – gerne vide »ved hvilke andre Midler det... burde virke til Landvæsenets Tarv og navnlig til Agerbrugets Opkomst fornemmelig iblandt Bondestanden, saasom ved Præmiepløjninger,

ved Udbredelse af forbedrede Redskaber, af nyttige Skrifter o.s.v.« Af andre områder, der kunne tænkes støtteværdige, nævnes desuden grundforbedringer, såsom mergling og vandafgravning.<sup>32</sup>

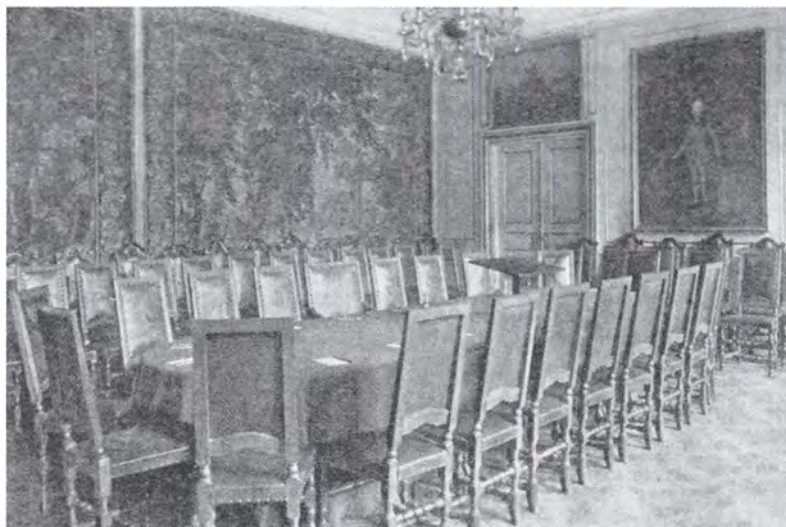
I tiden indtil midten af 1841 indløb, der så til Landhusholdningsselskabets kontorlokaler i Prinsens Palæ 54 besvarelser af spørgsmålene.

Der indløb besvarelser fra 8 landøkonomiske selskaber, der iøvrigt i sagen kaldes landboforeninger. De 8 var Randers Amts Husholdningsselskab, Præstø Amts Landboforening, Holbæk Amts oekonomiske Selskab, Vejle Amts landoekonomiske Selskab, Fyens Stifts Patriotiske Selskab, Maribo Amts oekonomiske Selskab, Horns Herreds landoekonomiske Selskab og Holstebro og Omegns landoekonomiske Selskab. Desuden findes et brev fra selskabet i Sorø Amt, hvori man stiller en redegørelse i udsigt, men denne findes ikke i sagen.<sup>33</sup>

Svaret fra Randers kommer hurtigt og er det af foreningssvarene, der lever mest op til ånden i Landhusholdningsselskabets rundspørge. Det indeholder nemlig dels betænkninger fra de 8 landbokommissærer, der hver var ansvarlig for sit distrikt, og dels bestyrelsens indstilling på baggrund af en generalforsamling.

Når Landhusholdningsselskabet i 1840 valgte at lade resultaterne af de 195 understøttelser til planmæssig drift evaluere, som det hedder på nudansk, skyldtes det måske, at der havde været diskussion herom; men der er heller ingen tvivl om, at det var selskabets vigtigste satsningsområde. Således siger selskabet i 1830: »Hovedgjenstanden for Selskabets Virken i praktisk Henseende er nu at fremme planmæssig Drifts Indførelse på Bønderjorde

*Ved det 19. århundredets begyndelse var der endnu ikke sæde for bonden i de selskaber, hvis formål og virke var rettet mod bondestanden og gårdmandsbrugets fremgang. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, oprettet i 1769, var det første af sin art. På billedet ses selskabets mødesal i det nuværende Prinsens Palæ, der tydeligt bekræfter, at det kun var det bedre borgerskab, der mødtes her. I dag rummer palæet Nationalmuseet.*



ved en Pengehjælp til de Bønder, som ville indføre en af dem selv foreslaet og af Selskabet undersøgt bifaldet forbedret Dyrkningsmaade enten efter Vexelbrugets eller det overskaarne Kobbelsbrugets Regler, da en saadan Driftsforandring i de første Aar altid kræver nogen Opofrelse.«<sup>34</sup>

Desuden var dyrkningssystemet det væsentligste element i datidens landbrug. Ved dyrkningssystemet forstår jeg her antallet af lodder et givet stykke jord inddeles i, typen af afgrøder, afgrødernes rækkefølge og jordbehandlingen – uden brak, helbrak eller halvbrak. For selvom man ikke skal begå den klassiske fejltagelse, at tro at den animalske produktion var uden betydning før andelsmejerierne, var markbruget det vigtigste – trods lokale forskelle. Og heri spillede dyrkningssystemet den rolle som i dag spilles af ukrudts-, insekt- og sygdomsbekæmpende midler og til en vis grad af kunstgødning og jordbearbejdningsredskaber tilsammen.<sup>35</sup>

Jeg vil derfor i det følgende prøve at vurdere resultaterne af det landbrugsfag-

lige arbejde på dette område: Nåede Landhusholdningsselskabet sit mål? Hvilke ændringer skete der med dyrkningssystemet? Hvilken rolle spillede det landbrugsfaglige arbejde herfor? Hvordan og på hvilke betingelser foregik ændringerne på datidens bondebrug?

### Udbredelsen af »planmæssig Drift«

Hvad var nu Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs formål med denne indsats? Ja, det er ikke helt let at blive klog på. Selv sagde selskabet, at man ville fremme »ordentlig Dyrkning«. Ved »ordentlig Dyrkning« forstod man, »at Jorderne vare hensigtsmæssigt inddelte i Forhold til Tillæg af Ager og Eng og deres Beskaffenhed« og at sædskiftet »fortjente oplyste Landmænds Bifald.«<sup>36</sup> Mere præcist udtrykte man desværre ikke formålet.

Hvis man derfor vil have et mere nøjagtigt billede, må man undersøge de 195 driftsplaner, der over 22 år nød selskabets





*Kostald malet af J.W. Zillen i 1859. At holde kreaturerne på sommerfodring i stalden var ukendt for bønderne indtil midten af århundredet. Det krævede i hvert fald et godt driftssystem med rigelige foderafgrøder. Til gengæld var gødningen nemmere at benytte planmæssigt, dvs. sikre at de »rigtige« marker blev gødet.*

støtte. Det lader sig imidlertid ikke gøre inden for de her givne rammer. Jeg har kendskab til 15 af de driftsplaner, Landhusholdningsselskabet lod understøtte. Der er i de fleste tilfælde tale om sædskifter, som kan betegnes som blandet kobbelbrug eller en slags vekselbrug. Forskellen på disse sædskifter og de på gårdmandsbrugene almindeligt forekommende sæd-

skifter er, at de understøttede sædskifter har langt større arealer med boghvede, kartofler, ærter og kløver, end man havde på gårdmandsbruget i 1840. Det må dog ikke få os til at glemme, at i perioden fra 1800 til 1840 havde den for ernæringen så ekstremt vigtige kartoffelavl bidt sig fast på gårdmandsbrugene, selvom der var meget store regionale forskelle.<sup>37</sup>

Foretager man nu pr. stedfortræder en rejse gennem det danske kulturlandskab anno 1840 på jagt efter vekseldrift på bondebrug bliver det et magert bytte, man kommer hjem med.

Det fremgår nemlig direkte eller indirekte af alle udtalelser fra kyndige iagttagere i datiden (ca. 1840), at vekselbrug for slet ikke at tale om sommerstaldfodring var noget højest usædvanligt på bondebrugene. Det fremgår ligeledes, at det var højst usædvanligt, at kløver, kartofler, boghvede og ærter lagde beslag på så stor en del af det dyrkede areal, som tilfældet var i de sædskifter, som Landhusholdningsselskabet støttede. Og det gælder uanset hvilken del af landet udtalelserne kommer fra, og om den pågældende er positivt eller negativt stemt over for vekselbruget og Landhusholdningsselskabets støttesystem, og det gælder uanset om udtalelserne kommer fra en af de få gårdmænd i materialet eller fra godsejere.<sup>38</sup>

Foregangsmændene inden for dansk landbrug var da heller ikke enige i, at vekselbrug i streng forstand overhovedet var sagen i Danmark. Det fremgår ikke alene af den kritik, Landhusholdningsselskabets understøttelser var udsat for; men også af en lang diskussion på Landmandsforsamlingen i Odense 1846.<sup>39</sup>

Lad os med den viden i baghovedet og med startpunkt i Randers amt tage rundt i dele af landet for at se på, hvad der kunne ske på og omkring de landbrug, som Det kongelige danske Landhusholdningsselskab støttede.

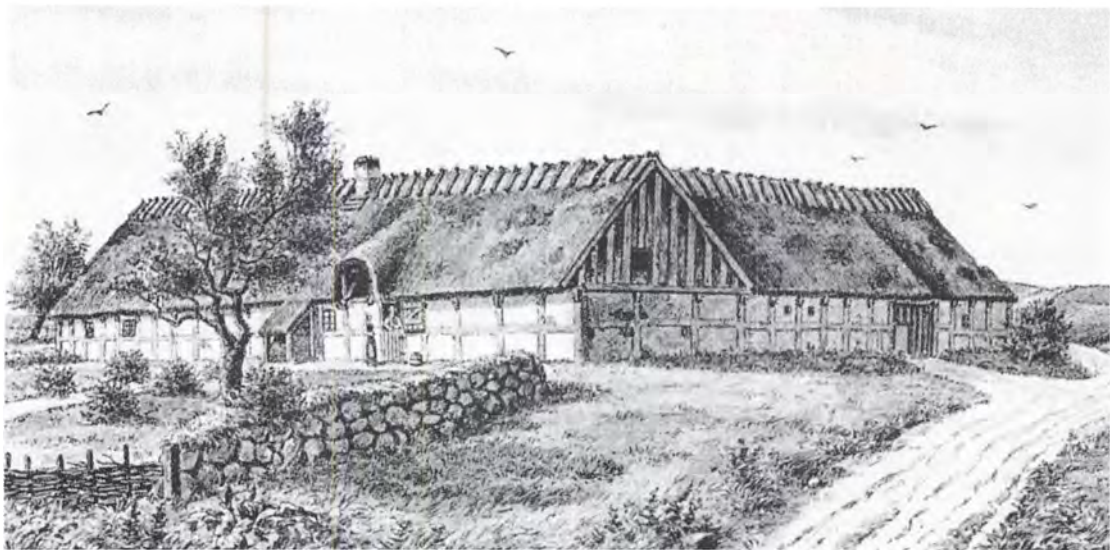
Rasmus Andersen, der gennem flere år havde fået en understøttelse fra Landhusholdningsselskabet, var gårdmand og boede i Dalbyover, Gjerlev herred, Randers Amt. Jordbunden er her muldblandet ler

og relativt frugtbar; men der er mangel på hø i området. Han smykker sig med titlen »Vexeldriver«. Hans sædskifte er tilsyneladende 3 vange med korn (rug, byg eller havre) en med foder (kløver eller vikker) og en med kartofler. Denne drift har sammen med erhvervelsen af nogle tienderetigheder sat Rasmus Andersen i stand til at holde en større og bedre fodret besætning end tidligere. Da han samtidig har købt gødning i nabobyen, er han blevet i stand til at gøde to vange og ikke blot én som tidligere.

Præsten fra nabosognet pastor Bie er ikke helt tilfreds med Rasmus Andersens bedrift. Der er for meget senegræs og for mange kvikrødder i jorden, og jorden giver ikke så rige afgrøder, som man kunne have forventet. Bie kan ikke pege på årsagen hertil, men nævner dog en mulig årsag: »Om Giødningen kan tabe en Deel af sin Kraft veed at udføres og spredes om Vinteren og saaledes henligge i Foraaret, overlader jeg kyndigere at bedømme.« Men selvom Rasmus Andersens drift ikke tilfredstiller pastor Bie må han dog indrømme, at Rasmus Andersen på trods af uheld med sine heste og på trods af sygdom har fordoblet sin besætning.

Spørgsmålet er jo så nu, om Rasmus Andersens eksempel har givet bønder i omegnen blod på tanden. I Rasmus Andersens udtalelser herom kan man mærke duksedrengen pege fingre ad klassekammeraterne, når han påstår, at årsagen til at et så indbringende agerbrug som hans, ikke har kunnet skaffe sig efterfølgere, er fordomme, magelighed og »den skræk enhver har for Hegn og Fred«. Noget er der dog sket i de senere år, idet flere og flere har indset det ufrugtbare i at dyrke korn 5 år i træk, hvad der giver dårligt kløver og





*Typisk firelænget gård fra 1770 med lerklinede gavle og tæt bindingsværk. En sådan gård dannede rammerne for mange generationer. Man reparerede og forbedrede.*

græs. »De have nu begyndt: En at brække, en anden at lægge Kartoffler og nogle at dyrke Foderurter.« Pastor Bies udtalelser peger i samme retning, men er mere vage.<sup>40</sup>

Rasmus Andersens og pastor Bies udtalelser gælder altså en egn med god lerblandet muld, og iøvrigt er området velforsynet med købstæder, altså med afsætningsmuligheder; men der kommer også meldinger fra Jyllands sandjorde. Brinck-Seidelin, amtsforvalter i Hjørring amt, har i 1828 skrevet en bog om amtets næringsliv.<sup>41</sup> Han fungerer som Landhusholdningsselskabets kontrollant over for de af selskabet støttede bondebrug. Han har ikke høje tanker om de understøttede brugs værdi som katalysatorer for en ny udvikling, selvom han er positiv over for ideen om, at man støtter et harmonisk brug som sådant snarere end enkelte forbedringer. Hvor Rasmus Andersen giver

billedet af, hvorledes spredningen af noget nyt sker i praksis, giver Brinck-Seidelin et eksempel på, hvad der kan blokere herfor – fornuftigvis.

Han omtaler en mand, Erik Christensen i Sigsgaard, der har fået selskabets understøttelse. Han er virksom og forstandig, men har siden omlægningen lidt af pengetrang på grund af forøgede udgifter og mindre indtægter »... og Stormen har i sidste Foraar ødelagt hans efter Kartoffler saaede Byg da den velrensede løse Jord flói bort fra den nys opløbne Byg, medens hans Naboers Byg i gjódet Grónjord saet efter gammel Slendrian stod sig ypperligt.«

I naboernes øjne har Erik Christensens uheld nok bekræftet logikken i det gamle system – man skulle ikke rode for meget op i den løse sandjord.<sup>42</sup>

Nogenlunde midt mellem Erik Christensen og Anders Rasmussen boede An-

ders Larsen Bundgaard i Vadum sogn, Kær herred, Aalborg amt. Han fik Landhusholdningsselskabets understøttelse i 1825. Og skønt han døde relativt kort tid efter, fik hans indsats varige virkninger i sognet – hævder stiftlandinspektør Birch i sit brev til Landhusholdningsselskabet. Birch har selv en gård i sognet og har kendt området gennem 28 år. På den baggrund siger han om Anders Larsen: »Han var således den første der til stor Misfornoielse for sine Naboer tvang dem til at holde Markfred hele Aaret om, paa den dyrkede Jord, og som stedse siden den Tid er blevet overholdt her i Sognet.«<sup>43</sup>

Stiftslandinspektøren berører her et forhold – markfreden – som er af uhyre betydning for, om og eventuelt hvordan dyrkningen af nye afgrøder kan spredes. Det er derfor nødvendigt at gøre et lille ophold på rejsen gennem det østjyske.

Markfred er og forbliver et – om ikke det største – problem indtil i hvert fald midten af 1800-tallet for den bonde, der vil indføre kartoffelavl i større målestok, kløveravl eller vintersæd. Og det selvom problemet kun eksisterede nogle måneder om efteråret.

I »gamle dage« inden fællesskabet blev ophævet, hvor den enkeltes jordlodder lå spredt på mange steder indfiltret i andres lodder, var det en simpel nødvendighed, at alle dyrkede det samme, og, at markarbejdet koordineredes, selvom arbejdet ikke foregik i fællesskab.

Alle byens kreaturer græssede sammen dels på overdrevet, dels på den hvilende mark (fælleden) og dels i ko- og hestehaver. Og efter kornhøsten i august opgav man ævred. Det vil sige, at man nedbrød hegnene (risgærder) omkring kornmar-

kerne, således at kreaturerne kunne vandre frit omkring og nyde godt af bl.a. stubmarkens ukrudt, som der var nok af i de tider.

På et tidspunkt, hvor produktionen af foderafgrøder var lille, var dette et nødvendigt fodertilskud; man dyrkede ikke foderafgrøder nok til at kunne holde dyrene på stald og græsmarkerne var ikke frodige nok. Husmanden, der ingen jord havde eller eventuelt kun havde en lille lod, var specielt afhængig af at ævred blev opgivet, fordi det var forudsætningen for at han kunne holde sin enlige ko.

Den høje prioritering af kreaturerne fremgik af, at hovedreglen i Danske Lov (1683) og i diverse Landstings- og Højesteretsdomme var, at den, der ville have sin mark i fred, selv måtte sørge for at holde eventuelle løsgående kreaturer borte – han måtte hegne sig fred til.

Efter udskiftningen tog forholdene sig anderledes ud. Hver enkelt bonde fik sin jord samlet færre steder – i bedste fald på et sted. En af fordelene herved skulle være, at den driftige bonde skulle kunne indrette sit sædskifte, så han maksimerede udbyttet; men det kunne være svært at have sin vintersæd, sine kartofler eller sin kløver i fred, hvis naboen fortsat slog sine kreaturer løs på stubmarken efter høsten uden at hegne dem inde, tøjre dem eller lade dem vogte.

Det var baggrunden for, at lovgivningen blev ændret. I 1794 udstedtes en forordning, hvis hovedprincip var, at hvis en mand krævede det, skulle hans nabo deles med ham om rejsning og vedligeholdelse af hegn. Og med forordningen af 1817 havde man indført det modsatte af det gamle princip. I følge 1817-forordningen

var enhver nemlig pligtig at holde sine kreaturer på sit og væk fra andres marker.

Der var forskellige tekniske metoder til at sikre markfreden. Man kunne hegne sine jorde (sten, volde, plantede hegn) eller man kunne lade sine kreaturer vogte og tøjre, hvor der ikke fandtes passende hegnsmaterialer, som tilfældet var i Vestjylland, eller, hvor en dårlig udskiftning gjorde indhegning besværlig.

Lovgivningen på området var altså på plads, som det hedder på nudansk, efter 1817, og de tekniske metoder til kreaturerens indhegning var ikke nye og revolutionerende. Alligevel høres der gennem første halvdel af 1800-tallet talrige klager over, at markfreden brydes, og eksempler på, at den bonde, der forsøger at få den håndhævet, bliver udsat for sabotage.

Det hænger sammen med, at det er et brud på en fornuftig måde at holde et relativt stort antal husdyr uden at dyrke egentlige foderafgrøder. Og fornuften heri består fortsat for de gårdmænd, der ikke selv har kastet sig ud i det nye, og for husmændene, selv om den lokale foregangsmands interesser bryder med den logik.

Man kan således sige, at i den udstrækning Landhusholdningsselskabet medvirker til at få håndhævet markfreden, har det bidraget til at fremme den teknologiske udvikling; men det bidrager samtidig til at placere husmændene og de grupper, der af den ene eller anden grund ikke vil eller kan skaffe foder til deres besætninger på bedriften, i en udsat position.<sup>44</sup>

Håndhævelsen af markfreden fremmer den teknologiske udvikling ved at bane vej for indførelse af vintersæd, hvede og desuden for kløver og kartoffelavl i større målestok.<sup>45</sup>

Hvis nu man i stedet for at drage mod nord fra Randers Amt tager mod syd, kommer man til Århus Amt. Her i Hasle herred bor Peder Laursen, i Kasted by. Han har i en årrække fået Landhusholdningsselskabets understøttelse til indførelse af planmæssig drift. Og hans eksempel har smittet. Bønderne i hans by har indført forbedrede driftsformer; i nabobyen derimod, hvor man ikke har fået understøttelse, dyrkes jorden fortsat slet.

Manden, der fortæller denne opbyggelige historie er godsejer Joh. Friis, der ejer Lyngbyegaard i Hasle herred. Han har imidlertid også noteret sig en anden mekanisme bag ændringerne på bondebrugene i omegnen.

I perioden 1826 til 1836 skete der, stadig ifølge Friis, kun ubetydelige ændringer såvel blandt fæstebønder som selvejere: »men en række af fugtige Aar lærte Bonden at bruge Spaden og holde den fri for Kreaturerne Nedtredden(!) om Efteraaret. Frugterne af denne Flid udeblev ikke, og da man for at kunne saa tidlig maatte opgive at saa Byg eller Boghvede foran Rugen, viste sig snart enkelte Agre som blev brakkede. Disse afgav en kendelig bedre Afgøde end de andre Rugagre, og større Opmuntring var ei fornóden for at fremme den rene Brak der nu i de sidste tre Aar er tiltaget saaledes at der kuns i Tiilst og Nabobyen True findes fæstebónder af Godset som ikke have begyndt med Heelbrak og bedre Drift.«<sup>46</sup>

Hvis man skal tro Joh. Friis er helbrak altså nu i 1840 blevet almindeligt på godset; men han er ikke til at blive klog på, hvad angår årsagen. Er det Peder Laursens eksempel, er det ønsket om at få vinterrugen tidligt i jorden eller er det en kombination?



*Pause i harvningen. Stude som trækraft i markarbejdet var udbredt i det centrale Jylland, hvor den lettere hedejord var dominerende. Med harve-trærammerne anbragt i den rigtige vinkel i forhold til trækretningen kunne man opnå, at hver harvetand lavede sin egen fure, hvilket betød en tættharvet jord. Maleri af Hans Smidth.*

Drager man videre mod syd gennem Vejle Amt, og drejer man så mod øst og kommer til Odense amt på Fyn, er situationen den, at vekselbrug er en sjældenhed, og at den form for kobbølbrug, som var mest almindelig, blandet kobbølbrug, ikke indebar så store arealer med bælg-sæd, kløver, kartofler og boghvede, som i de af Landhusholdningsselskabet støttede sædskifter. Desuden forekom græsmarksbrug i næsten alle sogne.<sup>47</sup>

Øst for Store Bælt fandtes vekselbrug også yderst sjældent, selvom sædskifterne her nok lå tættere på Landhusholdnings-

selskabets ideal; men såvel Horns Herreds landoeconomiske Selskab som Holbæk Amts oeconomicke Selskab, der begge er modstandere af understøttelsessystemet, behandler virkningerne af understøttelserne. Fra Holbæk lyder det således, at landbruget i de egne af amtet, hvor man ikke har fået understøttelse, ingenlunde står tilbage for landbruget i resten af amtet. Selskabet i Horns herred benægter også, at der er en sammenhæng mellem understøttelserne og agerbrugets fremgang.<sup>48</sup>

Det vigtigste under denne tur fra Nord-



jylland ned gennem Østjylland og dens lidt hurtige fortsættelse hen over Fyn og Sjælland har ikke været at påvise, at vekselbruget ikke var almindeligt på de danske bondegårde i 1840. Det har heller ikke været at påpege, at de almindelige sædskifter ikke havde så store arealer med bælgssæd, boghvede, kartofler og kløver, som de af Landhusholdningsselskabet støttede sædskifter. Det vigtigste har været at vise, hvorledes spredningen af ny teknologi foregik.

I den udstrækning, der sker en spredning fra foregangsmanden, sker det til den nærmeste omegn, ved den såkaldte nabovirkning. Og det er ikke det nye system som helhed (vekselbrug i kombination med sommerstaldfodring) naboerne tager til sig, men dele deraf. Når Rasmus Andersen indfører vekseldrift og sommerstaldfodring, så starter nogle naboer med at lægge kartofler til foderbrug, andre at dyrke vikker eller kløver og atter andre at benytte ren brak, hvad der egentlig er imod vekselbrugets teori, men i praksis alligevel godt kan være inspireret af vekselbruget, fordi den behandling, jorden bliver underkastet henholdsvis ved kartoffeldyrkningen og ved brakbehandlingen, har samme virkning. Den løsner jorden og renser den for ukrudt.

## Noter

1. Claus Bjørn 1988 side 56 og 125ff.
2. Degn side 194 og 232.
3. Sst. side 193.
4. Sst. side 198.
5. Sst. side 201.
6. Sst. side 197 og 246–47.
7. Sst. side 211–12.
8. Sst. side 212–13.
9. Sst. side 214.
10. Sst. side 211–15 og Hans Jørgen W Jensen 1989.
11. Det lader sig desværre ikke gøre at lave en systematisk undersøgelse af Randers Amts Husholdningsselskabs udsættelse og uddeling af præmier. I Selskabets forhandlingsprotokol 1810–42 hedder det under 1/8 1810, at der anskaffes en speciel protokol til præmiekommissionen. Desværre er denne forsvundet. Derfor bygger dette afsnit på bestyrelsens beretning fra april 1843: Kortfattet fremstilling om Randers Amtshusholdningsselskabs Virken m.m. fra dets Oprettelse til Aarets Udgang 1842 i Tidsskrift for Landøkonomi Ny Række 5. bd. Kbh. 1844 side 298–316 og Kierulf Petersens jubilæumsskrift fra 1810. Han var landbrugskandidat og fra 1802 selskabets konsulent, sekretær og kasserer.
12. Kierulf Petersen side 28–35 og Mandix'tillæg side 216–19.
13. A. Nielsen III,2 side 104 og LHS 1840/162/20 og 1840/162/28. Som svar på en opfordring fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab (se side 72) kommer Fyens Stifts Patriotiske Selskab med et forslag til, at man skal give en præmie til den bedste maskine til hørbrydning. Man påviser nemlig med et regnestykke, at høravl giver mere end det dobbelte af rug; men problemet er, at hørens brydning og skætning udgør en flaskehals. Se LHS 1840/162/33. LHS er en forkortelse for Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og bruges ved henvisning til selskabets arkiv beroende i Erhvervsarkivet i Århus.
14. A. Nielsen III,2 side 104–24.
- 14A. Winther Jensen 1988 side 50–57.
15. Anton Christensen side 458–59.
16. Kierulf Petersen side 267–77 og
17. LHS 1840/162/20.
18. Anu-Mai Köll side 87–94 og 109–114.
19. Lauritsen side 20 og 88.
20. Winther Jensen 1988 side 55 og side 60 note 36. Dan Charley Christensen side 66 beskriver for Holbæk amts vedkommende en lignende arbejdsdeling mellem industri (et jernstøberi i Ruds Vedby og Frederiksværks statslig støberi) og den lokale smed på den anden side.
21. Begtrup 6,2 side 63 og 103 og Carl-Johan Gadd side 259–60 og 154–56. Gadd lægger stor vægt på, at det mindre behov for trækraft betyder, at det er nødvendigt med et mindre areal til at producere en given mængde kalorier, idet det nødvendige areal



- ikke bare består af arealet med den til menneskeføde beregnede afgrøde, men også af den jord, der kræves til at dyrke foderet til de nødvendige trækdyr.
22. Randers Amts Husholdningsselskab. Forhandlingsprotokol 1810–42 under 8/5 1810.
  23. Sst. under 3/10 1810 og Kierulf Petersen side 365–70.
  24. Ipsen side 83–84.
  25. Kierulf Petersen side 406–407.
  26. LHS 1840/162/20.
  27. Hertel bd. 1 side 229 ff.
  28. Teoretisk om Thaer se Rumar side 52–55 og Hentze side 64–68. Drewsens synspunkt i 1840 se LHS 1840/162/36. Hertel side 229–32. Også andre støttede planmæssig drift se Hentze side 121. Claus Bjørn 1988 side 60–63.
  29. Bonden Rasmus Andersen, der har modtaget understøttelsen, kalder sig vekseldriver se LHS 1840/162/20. Søren Pedersen siger side 260, at han har fået Landhusholdningsselskabets understøttelse i 5 år med et beløb på 60 rdl. pr. år, og at selskabet ønsker, at han skal bruge pengene til hel vekseldrift og sommerstaldfodring. Brinck-Seidelin synes at forudsætte, at LHS stiller som betingelse for understøttelsen, at den understøttede indføre vekselbrug LHS 1840/162/29. Drewsens ideal er vel vekselbruget LHS 1840/162/36. Hertel side 230–32 omtaler sagen og nævner sædskifter som selskabet lod indføre. Angående definitioner se Hans Jørgen W. Jensen 1988 side 44–50.
  30. LHS 1841/28 og Hertel bd. 1 side 229–32 og 212–15.
  31. J.V.B. Neergaard: Friimodige paa beviste Kjendsgjerninger grundede Oplysninger om... Kbh. 1825. J. D. Skovgaard: Aftvunget Forsvar, grundet paa beviiselige Sandheder 1826. J.V. Neergaard: Statistisk-oeconomisk Beskrivelse over Øster-flakkebjerg Herred Kbh. 1830 side 116 ff.
  32. LHS 1841/28 cirkulære. Om baggrunden se desuden Collins brev til første agerdyrkningskommission af 6/3 1840 LHS 1840/162/36 eller sammes brev til anden agerdyrkningskommission LHS 1840/162/21.
  33. LHS 1841/28. Bag på cirkulæret hedder det: »Der indkom 54 Besvarelser mere eller mindre udførlige men mange fyldige, fra forskellige indsigtfulde Mænd og desuden fra Landboforeninger.«
  34. Nye landoeconomiske Tidender 7. bd. 1830 side 105.
  35. Myrdal viser, at den animalske produktion lagde beslag på meget tid. Se desuden Søren Pedersen, hvoraf det fremgår, at han tjener relativt meget på den animalske produktion.
  36. Hertel bd. 1 side 230.
  37. Hertel side 231–32 nævner de 15 eksempler. J.V. Neergaard (1830) nævner side 119–23 også nogle af de af Landhusholdningsselskabet understøttede sædskifter.
  38. Det vigtigste kildemateriale til vekselbrugets og foderafgrødernes udbredelse er Statistisk Tabelværk 5. hft 1842; men det støttes og nuanceres af kvalitativt materiale såsom Amtsbeskrivelserne. I den her behandlede sag fra Landhusholdningsselskabet findes ligeledes udtalelser om vekselbrugets udbredelse. Det for mig vigtigste aspekt ved det kvalitative kildemateriale er dog, at dette undertiden kan sige noget om, hvordan og hvorfor diffusionen foregik. Nedenfor nævnes en række relevante kilder. Jeg har angivet journalnummer, ophavsmændens navn og hjemsted. Rasmus Andersen og pastor Bie LHS 1840/162/20 Randers Amt. Nygaard fra hovedgården Stenalt, LHS 1840/162/20 Randers Amt. Hans Wulff, LHS 1840/162/3 Vejle Amt. Vejle Amts landoeconomiske Selskab LHS 1840/162/38 Vejle Amt. Brinck-Seidelin LHS 1840/162/29 Hjørring Amt. Justitsråd og godsinspektør Richter på Liselund LHS 1840/162/7 Sorø Amt. Stiftlandinspektør Birck fra Vadum LHS 1840/162/6 Ålborg Amt. Pastor Djørup LHS 1840/162/28 Thisted Amt. Chr. Friis fra Frisenborg LHS 1840/162/18. Friis Lyngbygård LHS 1840/162/10 Århus amt. Horns herreds Landoeconomiske Selskab 1840/162/37. Holbæk Amts oeconomiske Selskab 1840/162/35. I brevet fra Holbæk nævnes, at Landhusholdningsselskabet ikke har støttet nogen i Arts og Skipping herreder eller i den nordre og østre del af Merløse herred; men alligevel er landbruget i disse egne på højde med landbruget i de egne, hvor man har ydet støtte.
  39. Beretning om den anden Landmandsforsamling side 37–71.
  40. LHS 1840/162/20.

41. Bd. 4 i Amtsbeskrivelserne: C. Brinck-Brinck Seidelin: Bidrag til Kundskab... 1828.
42. LHS 1840/162/29. Datidens bønder advarede da også mod brak på sandjord. Amtsbeskrivelserne bd. 5: Dalgas: Bidrag til Kundskab... 1830 side 93-94.
43. LHS 1840/162/6 og Knudstrup fra Tebbestrup i Randers amt nævner også, at understøttelserne har virket til fordel for markfreden LHS 1840/162/4.
44. Hans Jørgen W. Jensen 88 side 31-34.
45. Også andre end Birch er inde på denne tankegang, således Vejle Amts landoeconomiske Selskab LHS 1840/162/38 og Knudstrup fra Randers Amt 1840/162/4.
46. LHS 1840/162/10.
47. Hans Jørgen W. Jensen 1988 side 48-50 og 91.
48. LHS 1840/162/35 og 1840/162/37.

# Betingelserne for landbrugsfagligt arbejde 1810–40

På de foregående sider har jeg sagt noget om, hvordan landbrugsfaglige ændringer spredtes på bondebrugene i første halvdel af 1800-tallet.<sup>1</sup>

Datidens overklasse og eftertiden har haft en tilbøjelighed til, at hæfte sig ved, hvor langsomt bønderne tog det nye til sig. Man har talt om bøndernes konservatisme og om bondeslendrian; ja, som vi har set, så nogle bønder på samme måde ned på dem af deres standsfæller, der ikke var med på noderne; men når man ser tilbage på datiden fra år 1993, må man i hvert fald huske på, at på en række væsentlige punkter er der en verden til forskel.

Den vigtigste forskel ligger i, at datidens bonde ikke på samme måde som nutidens havde den markedsøkonomiske pisk over nakken til at forcere sin produktivitet. Han producerede stort set alt, hvad der fortæredes på gården af såvel folk som fæ. Indkøb af kapitalgoder og driftsmidler som redskaber og såsæd har heller ikke lagt beslag på store beløb. Skatter, tiende, og for fæsternes vedkommende afgifter til godsejerne, erlagdes for en vis dels vedkommende i naturalier. Og vore dages store renter og afdrag til banker, kreditforeninger og grovvarerelskaber kendte bonden selvsagt ikke til. Han var kort sagt ikke i samme grad tvunget til at gå ud i konkurrencen på markedet for at kunne afholde alle disse udgifter.

Et vigtigt aspekt i en stor del af det arbejde, som Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og amtsselskaberne gjorde, ud over det rent landbrugsfaglige, var iøvrigt, at i den udstrækning det lykkedes, ville det gøre den enkelte bonde mere afhængig af køb og salg på markedet.

Også på det område, der bredt kan kaldes videns- og vidensformidlingens om-

råde, var der en verden til forskel. Uddannelse er den enkeltfaktor, der har størst betydning for den moderne landmands tilbøjelighed til at indføre nye metoder. Skoleanordningerne fra 1814 havde indført skolepligt fra syvårsalderen til konfirmationen. På landet skulle børnene kun gå i skole hveranden dag, om sommeren 5 timer og om vinteren 6 timer. Desuden blev landbrugets behov for arbejdskraft tilgodeset gennem en lang sommerferie og mulighed for ferie i såvel så- som pløjetid. Det varede dog længe inden disse efter datidens målestok ambitiøse mål for almueundervisningen blev ført ud i livet over hele landet. Længst varede det i Jylland. Og det danske forsknings- og forsøgsvæsen, som i dag udgør en selvstændig drivkraft bag de teknologiske ændringer, hørte en fjern fremtid til.

Landhusholdningsselskabet søgte at holdningsbearbejde landbefolkningen og at sprede den tids landbrugsfaglige viden ved at uddele bøger, ved at støtte sognebiblioteker og ved landbrugsfaglige artikler i almanakken; men meningene var delte om, hvorvidt bonden overhovedet læste disse skrifter og i bekræftende fald om han anvendte det, han havde læst, i praksis.

Dertil er blot to ting at sige. Nogle købte, læste og brugte den landbrugsfaglige litteratur. Således skriver en vestsjællandsk bonde i sin dagbog, at han i 1813 for 2 rigsdaler og 4 mark købte »Abilgaars qvæglæge, en bog«. Det andet, man kan sige, er, at flere og flere bønder købte og læste landøkonomisk litteratur.<sup>2</sup>

Der eksisterede allerede en landbrugspressen på dette tidspunkt. 1797–1810 havde man »Oeconomiske Annaler«, der blev afløst af »Nye oecomiske Annaler«



*Den danske folkehøjskole bragte 1800-tallets bondestand viden og selvagtelse. I kølvandet på højskolerne kom landbrugsskolerne, der var mere specialiserede og mindre bredt orienterende. Billedet er fra Sydsjællands Landbrugsskole i 1940.*

1812–20. Senere så »Landoeconomiske Tidender« 1815–17 dagens lys. Endelig udkom »Nye landoeconomiske Tidender« 1819–30, der afløstes af »Tidskrift for Landøkonomi«, der stadig lever i bedste velgående. De tre sidstnævnte var i praksis Landhusholdningsselskabets, selvom det først formelt overtog udgivelsen i 1906.

Det allerede nævnte »Søndags-Aftens-Læsning« kan vel regnes for en tidlig foreløber for den landbrugsfaglige presse beregnet på menigmand. Det udkom gennem tre år og har sandsynligvis kun haft udbredelse i Nordjylland.

I 1836 udkom det første nummer af bla-

det »Den danske Bondeven«. Udgifteren var pastor Christian Ludvig Børresen, Næsby og Tyvelse Sogne i Præstø amt. I løbet af to måneder fik bladet 800 sjællandske abonnenter. Børresen var imidlertid så heldig, at repræsentanter for den enevældige stat anså bladet for at være et aktiv i den politiske kamp mod de liberale om bøndernes støtte. Børresen fik derfor en statsstøtte, der satte ham i stand til at øge bladets omfang med 50% og i 1839 havde det over 2000 abonnenter over hele landet.<sup>3</sup>

I samme åndedrag vil jeg nævne et forhold, som *ikke* havde nogen betydning.



Vore dages forestillinger om fæstebonden er stadig befolket med drikkfældige Jepper og træheste; men disse forestillinger hører ikke hjemme i historien om de danske fæstebønder i 1800-tallet. Generelt set var fæstebønderne i denne periode på højde med selvejerbønderne i landbrugsfaglig henseende.<sup>4</sup>

Bag Landhusholdningsselskabets høje prioritering af bønderne lå der et optimistisk syn på bondebrugets udviklingsmuligheder; men det var bestemt ikke en optimisme, der deltes af alle i de landbrugsfagligt toneangivende kredse. Nogle nærede mistillid til bøndernes evne og vilje til fornyelse og gik derfor ind for at man skulle indføre det engelske system. Det indebar, at godsejerne fik fuldstændig råderet over såvel hovedgårdjorden som fæstegodset. Resultatet havde i England været, at godsejerne oprettede store gårde, som bortforpagtedes og blev drevet ved hjælp af husmænd og landarbejdere, der levede under usle vilkår. Resultatet havde desuden været et teknologisk avanceret landbrug.<sup>5</sup>

De mange svar på Landhusholdningsselskabets rundspørge, der indkom 1840–41 afslører forskellige holdninger til, hvad der var den bedste landbrugsfaglige strategi. Disse holdninger bundede i forskellige erhvervsøkonomiske og erhvervspolitiske overvejelser og til syvende og sidst i forskellige politiske og økonomiske standpunkter.

I Landhusholdningsselskabet, hvis medlemstal var dalet kraftigt, mente i hvert fald den mest indflydelsesrige af selskabets præsidenter, Jonas Collin, stadig at det landbrugsfaglige arbejde skulle have bondestanden som målgruppe.

Det andet hovedsynspunkt repræsente-



*Jonas Collin (1776–1861), embedsmand og kulturpersonlighed. I 1801 indledte han sin karriere i centraladministrationen og blev i 1816 leder af finansvæsenet. Desuden var han i årene 1809–55 præsident for Landhusholdningsselskabet, hvor han især arbejdede for at modernisere bondebruget efter Albrecht Thaers mønster, først og fremmest indførelsen af veksellbruget. Han var desuden redaktør af selskabets skriftserie og gjorde i de hele taget en stor indsats for såvel praktisk landbrug som kunst og videnskab, bl.a. som sekretær 1830–33 i Fonden ad usus publicos. Endelig må nævnes, at han i to perioder var direktør for Det kongelige Teater.*

redes først og fremmest af Præstø Amts Landboforening og af Holbæk Amts økonomiske Selskab, der begge var stærkt godsejerdominerede. Den fremmeste enkeltperson på denne linje var godsejer Carl de Neergaard (1800–1850). Han var medlem af Stænderforsamlingen i Roskilde



*Teselskab i bondestuen. P.C. Skovgaard har her malet kollegaen Th. Lundbyes familiehjem i Vejby 1843.*

som repræsentant for de store landejendomsbesiddere og stod i økonomiske spørgsmål på et liberalistisk standpunkt, men var politisk konservativ. Desuden var han ejer af Gunderslevholm, som vi i anden sammenhæng skal vende tilbage til.

Det andet hovedsynspunkt går i al korthed ud på, at man skal opgive, som de siger, at virke direkte på agerdyrkeren og direkte på bondestanden. Man skal i stedet virke generelt for landbrugets fremme.

Fra Holbæk lyder der flere eksempler på denne strategi. Et eksempel, der desuden

peger fremad mod fremtidens øgede interesse for kvægavl, går ud på, at Landhusholdningsselskabet skal lade en kyndig mand opkøbe kvier og unge tyre i de egne af Jylland, hvor det bedste kvæg findes. Det indkøbte kvæg skal så sælges på auktioner forskellige steder på Sjælland.

De tre storlandbrugere, der på selskabets vegne, har udformet svaret, er godt klar over, at denne strategi vil vække til indsigelse. Og de forsøger at komme kritikken i forkøbet med et argument, som fortjener at blive citeret: »Man vil mulig

finde, at Selskabet ved at anvende en Deel af sine Midler paa den omskrevne Maade snarere vil komme til at understøtte de større Landeiendomsbesiddere end Bondestanden. Vi indrømme at Fordelen af Selskabets Virksomhed i saa Tilfælde rimeligvis som oftest, først vil komme de større Landeiendomsbesiddere til Gavn; men vi nære ogsaa den Overbevisning at den derefter desto sikkere(!) og rigtigere vil tilflyde Bondestanden.«<sup>6</sup>

Det var denne mistillid til bønderne, der kom til udtryk i indstillingen fra Præstø Amts Landboforening og fra Holbæk Amts Landoeconomiske Selskab, og delvis fra landøkonomen Jac. Aall Hoffman (Bang), når han sagde: »Bonden gaar i Almindelighed kun frem i den Grad, som hans Nabo gør Fremskridt, og da han for det meste kun har Bønder for Øie, bliver han ved sin Bondeslendrian, indtil noget bedre har vist sig for ham hvorover man ei saa meget kan undres, da han kun kan være Empiriker, og maa indskrænke sig til at efterligne hvad han med Øinene overbeviser sig om lader sig udføre i hans Egn. Med Rette kunne bonden vente, at den mere velhavende og dannede Landmand, der er forundt større Midler og heldigere Omstændigheder til at udvikle sine Evner og udvide sine Kundskaber, at han gik frem og viste Veien til et bedre drevet Landbrug. Det er altså ved de dannede Landmænds bedre Exempel, at der især kunde virkes til Bondens praktiske Uddannelse«.<sup>7</sup>

Hvor forskelligt disse embedsmænd og godsejere end så på bondebrugets udviklingsmuligheder, kunne de dog mødes på ét punkt: bonden skulle ikke, ja kunne vel ikke, være den udfarende kraft med hensyn til det landbrugsfaglige arbejde, de

forventede ikke, ja ønskede vel ikke at han tog hånd om sin egen situation. Dette synspunkt kan forekomme underligt i dag; men det var så udbredt og dominerende i datiden, at bøndernes store flertal selv delte den opfattelse, at det var bedre at lade de store føre det store ord.

Det er klart, at en sådan holdning blandt de involverede er et væsentligt vilkår for det landbrugsfaglige arbejde, ligesom det er af betydning, når dette vilkår ændres.

Et argument, man møder i datiden mod Landhusholdningsselskabets satsning på indførelse af vekselbrugslignende sædskifter og sommerstaldfodring er, at det ikke svarer til danske naturforhold. Hertil er at sige at sådanne sædskifter blev almindelige senere i århundredet således, at man ikke kan sige at det var naturforholdene i sig selv, der var afgørende.

Et tilbagevendende punkt i kritikken af systemet er, at det så at sige opfordrer til snyd. Den gårdmand, der er i pengenød, udformer en driftsplan, som, han mener, svarer til Landhusholdningsselskabets idealer, hvad enten han har evner, vilje og muligheder for at realisere den eller ej. Herefter får han den lokale præst, som har medlidenhed med den ellers skikkelige og flittige mand, til at anbefale sig. Hvis kontrollen med og vejledningen af den understøttede så oven i købet er lemfældig, bliver det landbrugsfaglige resultat pauvert, og det pågældende landbrug virker ikke som et godt, men afskrækkende eksempel.

Men selvom der har været sådanne eksempler, er der dog noget, der taler for, at det var undtagelserne. I hvert fald var der blandt kontrollanterne nidkære folk, der ikke veg tilbage for at indstille til selskabet at understøttelsen skulle inddrages, hvis betingelserne ikke blev overholdt. Og selv





*Fra Gunderslevholm stammede den berømte røde kvægstamme af samme navn. Forpagteren J.B.H. Andersen arbejdede meget ihærdigt med avlsarbejdet, og opnåede også adskillige fløjplaceringer for sine dyr på dyrskuerne. Egnens bønder har bestemt ikke været uvidende om det nye, der udgik fra hovedgården. Meget er sikkert blevet efterprøvet.*

de meget systemkritiske storlandbrugere fra Holbæk Amts landøkonomiske Selskab, mener da også, at de, der har modtaget støtte i almindelighed i forvejen hører til egnens bedre jordbrugere.

Et forhold, der har haft langt større betydning, er det relativt store ressourceforbrug, der var forbundet med omlægningen. Understøttelsen lød i reglen, som allerede omtalt side 72, på ialt 300 RbdL fordelt over tre til fem år for en helgård; men at der har været undtagelser fra reglen fremgår af, at de 37.000 RbdL, der blev brugt på ordningen, fordelt på de 195 understøttede kun giver et gennemsnit på knap 190 RbdL.<sup>8</sup>

Hvor store udgifter, der var forbundet med omlægningen, afgang selvfølgelig af udgangspunktet; men hvis man går ud fra, at udgangspunktet i Jylland har været det

traditionelle græsmarksbrug og på Øerne rent koppelbrug, så skal der jo i hvert fald bruges penge til indkøb af læggekartofler og bælgædsfrø. Og samtidig hermed må bonden undvære indtægter fra de kornafgrøder, der er afløst af brak. Foderafgrøderne resulterer i princippet, efter at have været en tur i koens mave, i en større animalsk produktion og afsætning; men indtægterne kom, selv i bedste fald senere end udgifterne. Hele projektet sigtede jo på en større og bedre kvægbesætning. Denne skulle så give en større animalsk produktion, men først og fremmest en større gødningsmængde til fordel for markafgrøderne. Dette i kombination med kravet om staldfodring må have medført udgifter til udbygning af staldene. Og igen kommer udgifterne før indtægterne.

Kritikerne af understøttelserne hævdede



nu, at bonden, der gik ind i forsøget, i understøttelsesperioden fik al det hårde arbejde, de store udgifter og de faldende indtægter – kort sagt alle ulemperne. Og videre hævdede de, at de forøgede indtægter endnu ikke var blevet en realitet, når understøttelsesperioden var ovre. Et sådant forløb har ikke virket opmuntrende på den pågældende eller dennes naboer.

Alt dette kunne vel være, hvad det være ville, hvis afsætningspriserne havde været i orden; men priserne var faldende i en stor del af perioden, og i de perioder, hvor de steg, var tendensen ustabil. Først fra ca. 1840 stiger priserne stabilt, og der er tale om en stabil vækst i eksporten til England (byg og havre).<sup>9</sup>

Men selv i de tilfælde, hvor understøttelsen var en succes både økonomisk og landbrugsfagligt, kunne man ikke gå ud fra, at nabovirkningen ville gøre sig gældende, i hvert fald ikke så længe understøttelsesperioden løb. For naboen ville i mange tilfælde ræsonnere som så, at det var jo meget godt, at NN kunne kaste sig ud i dit og dat; men han havde jo også indtægter, understøttelsen, udefra at gøre det for.

Hermed nærmer vi os et forhold af væsentlig betydning for diffusion af ny teknologi i datidens samfund – de sociale barrierer.

I hvert fald indtil ca 1880 var de danske hovedgårde, større gårde og præstegårde teknologisk førende i forhold til bondebruget set under et, selvom man må gøre sig klart at det ikke var alle de store gårde, der var lige avancerede. Fra et vist tidspunkt overtog skolelæreren og skolelødden dog præstens og præstegårdens rolle som landbrugsfaglig inspirationskilde. Disse større gårde var først til at tage ny

teknik og nye metoder i brug. Senere kom bondebruget med. Hvis man ser bort fra tilfælde, hvor denne tidsforskydning skyldes manglende kapital hos bonden, kan man pege på i hvert fald to forhold af betydning.

Når bonden så sin præst lægge kartofler i et helt skifte, i stedet for byg til salg, så, hvilket( betalt) arbejde, der var forbundet med at lægge dem, hygge dem, tage dem op, lægge dem i kule og med at tage dem op af kulen og transportere dem til stalden for at opfodre med dem, var det nærliggende at tænke: ja, det kan han jo sagtens gøre for han har jo ved siden af præstegården sine gode tiendeindtægter – betalt af mig blandt andre; men jeg, der er helt afhængig af gårdens indtægter, kan ikke kaste mig ud i noget så uvist. Hvad nu, hvis kartoflerne får frost?<sup>10</sup>

Der er ingen tvivl om, at denne tankegang har betydet noget for diffusionens hastighed, og det gælder ikke bare i Danmark. En engelsk historiker skriver om spredningen af ny viden blandt farmere i Northumberland, at de ikke først og fremmest henter denne fra de store godsejere, der har store indtægter udefra. De tog snarere ved lære af deres naboer, især dem, hvis velstand hang sammen med indførelsen af en ny metode eller teknik.<sup>11</sup>

Den måske vigtigste grund til, at bonden tøvede med at kaste sig over det nye, der blev indført på de store gårde, kunne være, at dette slet ikke passede til gårdmandsbruget. Den nye teknologi skulle først gennem en udviklings og tilpasningsperiode, før det gav god mening at anvende den på mindre ejendomme. Desuden havde det gamle jo sin egen logik.

Det er svært at vurdere virkningerne af de landøkonomiske foreningers indsats

1810–40 bl.a. fordi også andre faktorer virker samtidig. Tager man de enkelte initiativers landbrugsfaglige virkninger op til vurdering, syner indsatsen ikke af meget, i betragtning af, at der var små 70.000 bondebrug i landet; men betragter man de mange initiativer under ét er deres sociale og økonomiske udviklingsretning entydig – hvad enten det drejer sig om »kampen mod det skadelige fællesskab« altså kampen for udskiftningen, kampen for markfred eller kampen mod hjulploven og for svingploven.

Det gamle system, som eksisterede i 1700-tallet, havde sin berettigelse i og med, at det betød en spredning af risikoen for nød/tab på landsbyens beboere i og med, at den enkeltes agerstykker lå spredt på arealer med forskellig bonitet, nedbørsforhold og orientering i forhold til solen. I samme retning virkede, især for husmændenes vedkommende, som allerede nævnt, den gamle tradition med at opgive ævred. Til gengæld var der grænser for den enkelte bondes muligheder for at udnytte sin jord og grænser for produktionens størrelse.<sup>12</sup>

De landøkonomiske selskabers initiativer var enten rettet direkte mod de endnu eksisterende rester af dette system eller de forudsatte et andet system, hvor den enkelt bonde havde ret til at maksimere sit økonomiske udbytte, men sikkerhedsnettet under de svage var væk. Til gengæld åbnede det for en produktionsforøgelse.

Midlet til at installere det nye system var at befordre kommercialiseringen. Alle de landbrugsfaglige initiativer fremmede afhængigheden af markedet. Der skal købes kløverfrø, læggekartofler, plove eller plovdele. Omvendt skal den større produktion jo sælges på markedet.

På denne måde *bidrager* disse selskaber til at nedbryde de endnu eksisterende rester af selvforsyningsøkonomien på landet til fordel for en specialiseret markedsøkonomisk landbrugsproduktion af korn og senere af animalske produkter.

Men det var ikke en lineær udvikling uden omveje og blinde veje. Langt op i tiden satsede staten, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og de landøkonomiske selskaber en del på høravl og produktion af lærred på basis af denne høravl.

Og det var ikke de mindst indsigtfulde og indflydelsesrige, der i hørren så et alternativ til produktion og salg af korn, hvad der viser, at den udvikling, som ud fra vores perspektiv ser så naturlig og logisk ud, omkring 1840 ikke var nogen given sag. De landøkonomiske selskaber såvel som andre med interesse for og i disse spørgsmål måtte nødvendigvis forsøge sig i forskellige retninger.<sup>13</sup>

## Noter

1. Hentze side 111ff nævner en række forhold, der forsinket udbredelsen af det nye. Nogle af disse forhold kommer jeg ikke ind på. Det gælder dårlig udskiftning, ressourcekrævende udskiftning, troen på hvilens nødvendighed, hoveri og mangel på arbejdskraft.
2. Rasmus Andersen og pastor Bie mener ikke bøger hjælper på bøndernes landbrug 1840/162/20. En anden er positiv se LHS 1840/162/7. Søren Pedersen Havrebjerg køber en bog (side 182). Pastor Djørup, sogeprest for Hassing og Villerslev, Hassing herred, Thisted Amt (LHS 1840/162/28) skriver: for næppe to år siden oprettedes en bogsamling i pastoratet ved en gave fra Landhusholdningsselskabet og sikkert 1/4 om ei flere af Beboerne benytter den stadig, og især er Landvæsens Skrifter søgte«. Helge Nielsen side 89 siger om 30érne, at bønderne begyndte at interessere sig for, at få fat i landbrugslitteratur. Det var en udpræget tendens

- på Sjælland, mens billedet var mere skiftende i Jylland.
3. Poul Jensen side 160–63.
  4. H.J.W. Jensen 1988 side 15–16 Th Hasle i Bidrag til Kundskab... (Holbæk Amt) 1844 side 19–25 påpeger dog, at fæstebønderne i Odsherred stadig hænger ved en brugsmåde, der var gængs 20 år tidligere.
  5. Hans Jensen bd. 2 side 41–45 omtaler debatten mellem de to fløje. Desuden Nye landoeconomiske Tidender 1823 bd. 5 side 277 og Amtsbeskrivelserne bd. 13 side 356–358.
  6. LHS 1840/162/35.
  7. Hoffman i Amtsbeskrivelserne bd. 16: Bidrag til Kundskab... 1843 side 461 Holbæk Amts oeconomicke Selskab LHS 1840/162/35.
  8. LHS 1841/28 cirkulæret.
  9. Claus Bjørn 1988 side 64–81 og Nüchel-Thomsen.
  10. Pastor Bie 1840/162/20 find bondeudtalelser.
  11. Macdonald side 37 og Hertel bd. 1 side 253.
  12. Kjærgaard 1992 og særnummer af Fortid og Nutid bd. 29 især K.K. Kristiansen FoN bd. 29.
  13. Så sent som i 1840 foreslår Fyns Stifts Patriotiske Selskab, at der bruges 2000 Rdl til at præmiere en hørbrydningsmaskine. Se LHS 1840/162/33. Og Landhusholdningselskabets anden agerdyrkningskommission, som består af Capt. Buchwald, Chr. Drewsen, kammerråd Michelsen, etatsråd Neergaard, Capt Sandholt, justitsråd Sarauv og proprietær Valentiner, foreslår, at man skal holde op med at understøtte planmæssig drift og i stedet understøtte enkelte ting »saasom Hóravl og Hórbredning, samt Engvanding«. Samtidig mener kommissionen, »at Huusdyrenes Forædling, er en sag, hvormed Selskabet ikke vel kan befatte sig.« Se LHS 1841/28.

# En overgangsperiode



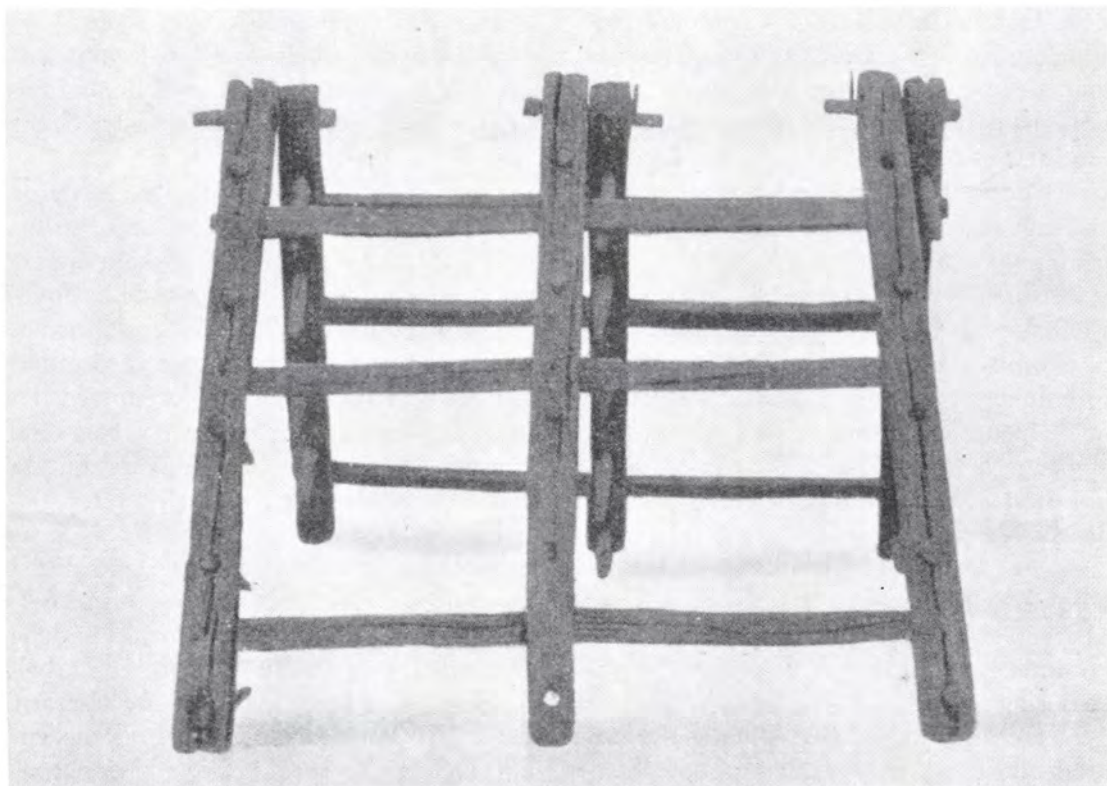
# Mændene bag de nye landøkonomiske selskaber

For nogen vil det nok være forvirrende og uforståeligt, at afsnit 1 og afsnit 2 lapper over hinanden rent kronologisk; men det skyldes ikke en lapsus fra forfatterens side. Der er system i galskaben. Sagen er nemlig den, at nok behandler afsnit 1 emner, forløb og processer, der strækker sig til tiden omkring 1840; men det er emner, processer og forløb, der så at sige peger bagud. De er der, men deres betydning mindskes jo tættere vi kommer 1840. Omvendt behandles i afsnit 2 processer, forløb og em-

ner, der også hører til tiden før 1840; men det er processer og forløb, der peger fremad. De vokser i styrke og får større betydning senere – f.eks. dyrskuerne.

Når jeg her opererer med tre forskellige perioder i udviklingen, er det ikke, fordi der ude i den historiske virkelighed var nogle skarpe skel; men fordi jeg mener, at indholdet i kildematerialet fra de forskellige perioder adskiller sig fra hinanden på nogle væsentlige punkter.

Således vrimler det med udtryk for krise



*Gl. dansk harve eller brakharve fra Nordøstsjælland. Typen, som var den mest udbredte i landet det meste af 1800-tallet, dannede overgangen mellem de lettere og tungere harver. Billedet viser harven halvt sammenklappet.*

for den markedsøkonomiske del af landbrugsproduktionen – prisfald, prissvingninger, tvangsauktioner og trøstesløshed i 1820'erne og i lidt mindre grad i 1830'erne. Og som det fremgår af afsnit 1 var der absolut ikke enighed mellem de toneangivende med hensyn til den landbrugsfaglige strategi. Udgangen på Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs rundspørge (se side 2) tyder således på rådvildhed. Man beslutter, at stoppe understøttelsen til planmæssig drift, men kan ikke blive enige om alternative anvendelsesmuligheder for pengene.

Fra 1840 af og fremefter er kriseudtrykkene erstattet af udtryk for en stabil prisopgang for kornvarer. Og sammenligner man de to perioder med hensyn til teknologiske fornyelser, er der ingen tvivl om, at f.eks. svingplove og svenskharver bliver udbredt også på bondebrugene med en langt større hastighed i 40'erne end tilfældet var tidligere.

Af disse årsager har jeg sat et skel ved 1840, når det gælder en karakteristik af det økonomiske klima, hvori de økonomiske foreninger opstod og fungerede. På samme måde mener jeg, at det er hensigtsmæssigt, at bruge året 1840 som skel, når udviklingen af de landøkonomiske organisationer skal karakteriseres.

Alene det økonomiske klimas betydning for selskabernes oprettelse og arbejde tilsiger en sådan periodisering. Dertil kommer betydningen af den politiske polarisering i 40'erne.

Det er dog ikke udelukkende de ændrede omstændigheder, der gør det hensigtsmæssigt at sætte et skel ved 1840, for selvom forskellene mellem de gamle og de nye organisationer ikke var absolutte og

afgrundsdybe, og selvom der var tale om glidende overgange, så var der så store forskelle mellem på den ene side de gamle økonomiske selskaber og dem, der skal omtales i dette kapitel, at det er berettiget at tale om et brud i udviklingen, om to forskellige typer af selskaber.

Skellet ved 1840 angående den organisatoriske udvikling skal dog ikke tages for håndfast. Jeg mener således, at tre selskaber grundlagt før 1840 rent logisk hører til den yngre generation af foreninger. Det gælder Sorø Amts landøkonomiske Selskab 1833, Landøkonomisk Forening for Grevskabet Fijsenborg 1838 og endelig Præstø Amts Landboforening 1839.

Hvis man ser helt bort fra de omstændigheder, hvorunder de gamle henholdsvis de nye foreninger opstod, adskiller de sig især i fire henseender.

For det første udgår initiativtagerne og de stiftende kredse fra andre sociale grupper, end tilfældet er med selskaberne fra tiden omkring 1810. For det andet er lovenes formålsparagraffer helt anderledes, hvad der nok hænger sammen med punkt 1. For det tredje opstår der foreninger, der dækker mindre geografiske områder end amter – på herreds- eller sogneniveau. Og endelig udvikles der nye aktiviteter.

Fire af de gamle selskaber – Fyens Stifts patriotiske Selskab, Randers Amts Husholdningsselskab, Det oekonomiske Selskab i det nye Holbechs Amt og endelig Det lolland-falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens Fremme fortsatte deres Virksomhed under de ændrede vilkår. Det sidstnævnte var dog blevet rekonstrueret i 1835 under navnet Maribo Amts Økonomiske Selskab. Desuden var der kommet to nye til. I 1820 oprettedes Hol-

stebro og Omegns landøkonomiske Selskab og tre år senere fik Vejle Amt sit landøkonomiske Selskab.

Som det fremgår af afsnit 1 var initiativtagerne til oprettelsen af de gamle selskaber den enevældige stats embedsmænd, derunder præsterne, og det var de højest placerede lokale embedsmænd, der efter oprettelsen overtog ledelsen, ligesom præsterne fyldte godt op i medlemsskaren.

Nu må man ikke forestille sig disse embedsmænd i den moderne embedsmænds billede. En moderne embedsmand har gennemgået en formaliseret uddannelse, der kvalificerer ham eller hende til arbejdet i central- eller lokaladministrationen, hvorfra han eller hun henter ikke alene sin indkomst men også sin sociale identitet. Anderledes med de ledende embedsmænd, vi taler om her. Hvis vi ser bort fra de gejstlige embedsmænd, forudsattes ikke nødvendigvis en uddannelse, og selvom de givetvis har opfattet sig som den enevældige stats loyale embedsmænd, var de fleste af dem også store jordejere.<sup>1</sup> Hertil kommer at præsterne også var jordbrugere.

Hvad angår perioden her (1830–50) er gruppen af højtstående jordejende og jordbrugende embedsmænd blevet afløst af store jordejere slet og ret; men præsterne fylder stadig godt op i rækken af initiativtagere og stiftere. I nogle få tilfælde bistået af bønder og skolelærere.

Et eksempel på dette vagtskifte kunne være Aarhus Amts landøkonomiske Selskab, der blev stiftet 1842, ikke at forveksle med Aarhus Amts oekonomiske Selskab fra 1810, der blev opløst omkring 1820. Foranlediget af Det kongelige danske Landhusholdningselskab indbyder 5

af amtets store jordejere til dannelse af et landøkonomisk selskab. Alligevel valgte man på det stiftende møde en uden for denne kreds, nemlig stiftamtmand Carl Gustav Rosenørn, til formand. Han fratrådte dog allerede efter et års forløb, hvor han på formandsposten blev afløst af den allerede omtalte godsejer hofjærgemester



*Johannes Friis (1795–1877), landmand og politiker. I årene 1826–1874 ejer af Lyngbygaard ved Aarhus. I hans periode blev gårdens drift moderniseret og de sidste rester af fæstevæsenet afløst. Desuden fik han tid til at arbejde inden for landbrugets tidlige organisationer og var også virksom politiker, først som stænderdeputeret, senere som landstingsmand. Sønnen Fr. Friis blev senere direktør for Landbohøjskolen og en kort overgang landbrugsminister.*





*F.A. Holstein (1784–1835), godsejer og politiker. Overtog i 1808 familiegodset Holsteinborg. Dygtig landmand, der også havde sine medarbejders ve og vel på hjertet. Kirkelivet, skolevæsenet og sparekasseidéen er nogle af de områder, hvor han gjorde sig særligt gældende. Som kongevalgt medlem af den første stænderforsamling i Roskilde 1835–36 talte han ikke godsejernes, men almenvellets sag.*

Johannes Friis (se side 78). Han tilhørte sammen med selskabets sekretær og dets kasserer kredsen af indbydere, og disse tre store jordejere blev selskabets ledende kræfter – sammen med N.B. Krarup, der var formand 1847–52.<sup>2</sup>

Ved stiftelsen af Aalborg Amts landøkonomiske Selskab 1844 spillede stiftamtmanden, Tillisch, en lignende rolle, som

Rosenørn i Århus, idet han en kort overgang forlenede selskabet med sit embedes autoritet. I Hjørring (i 5 år) og Thisted amt (15 år) bevarer man længere op i tiden traditionen med amtmanden som kransekagefigur.<sup>3</sup>

Hvis man skal karakterisere de nye foreninger på grundlag af initiativtagerne og de stiftende kredse og til dels foreningernes målgruppe, får man fire forskellige kategorier af foreninger.

For det første har vi de aristokratiske, stiftet af de helt store jordejere, dækkende et helt amt. Det drejer sig om Sorøe Amts landøkonomiske Selskab 1833 og Præstø Amts Landboforening 1839.

For det andet har vi de foreninger, der nok er stiftet af store jordejere; men disse jordejere er ikke så store som de førstnævnte. Disse foreninger dækker undertiden et helt amt, undertiden mindre områder. Inden for denne kategori falder Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt 1841, Københavns Amts Landboforening 1841, Aarhus Amts landøkonomiske Selskab 1842, Salling landøkonomiske Forening 1842, Landboforeningen i Holbæk Amt 1843, Morsø landøkonomiske Selskab 1844, Hjørring Amts landøkonomiske Selskab 1845, Ribe Amts nordre Landboforening 1846, Viborg Amts landøkonomiske Forening 1846 og Hammerum Herreds landøkonomiske Selskab 1846.

Den tredje gruppe er også direkte eller indirekte stiftet af de helt store jordejere. De dækker et grevskab, en del af et herred eller nogle sogne. Og deres formål er at påvirke og organisere området (fæste) bønder. Af denne type findes følgende selskaber: Landøkonomisk Forening for Grevskabet Fijsenborg 1838, Landøkonomisk Forening på Clausholm Gods, stiftet



mellem 1841 og 1844, Den landøkonomiske Forening på Stamhuset Estrup Gods 1844, Samsø Velfærdsselskab 1842, Landboforeningen for Haraldsted, Jydstrup og Vigersted sogne 1843–48 og Landboforeningen for Ringsted Herreds sydlige Del 1844.

Endelig optræder der eksempler på foreninger skabt på initiativ af bønder og skolelærere: Ølstykke sogns landøkonomiske forening 1834, Landøkonomisk Forening for Grundfør og Spørring Sogne 1840. 1841 dannedes en lignende forening for nabosognet Ødum, og lidt senere en for Galten sogn, Frederiksborg Amts Landboforening 1843, Møns Landboforening 1845 og Den nordslesvigske Landboforening 1846.

Når jeg siger, at de store jordejere erstatter embedsmændene som initiativtagere, stiftere og ledere betyder det dog noget forskelligt alt efter, hvor i landet vi befinder os.

## De store jordejere tager initiativet

I det aristokratiske Sorø Amt skulle der intet mindre end en lensgreve – F.A. Holstein Holsteinborg – til at tage initiativet til dannelsen af Sorø Amts landøkonomiske Selskab. Han blev også selskabets første præsident. Vicepræsident blev Carl de Neergaard.<sup>4</sup> I Præstø amt var det kammerherre P.B. Scavenius til Gjorslev, der tog initiativet.

Nej, så var det folk i en helt anden og lettere vægtsklasse, der startede Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt i 1841. Initiativet udgik fra to præster, der senere blev henholdsvis formand og næstformand i selskabet. Hvis man tager den lovforbe-

redende, gruppe, den første bestyrelse og de tre første landbokommissioner, der blev nedsat, under ét, dominerer godsejerne klart antalmæssigt, dernæst kommer præsterne og gårdmændene.<sup>5</sup> De godser, der er tale om, har hovedgårdsjorde på mellem 15 og 45 tønder hartkorn, og kun i et tilfælde er der tale om fæstegods af et vist omfang. Så der er et stort spring til



*Carl de Neergaard (1800–1850), godsejer og politiker. Da han i 1830 overtog en del af sit fædrenes gods, gik han straks i gang med en gennemgribende modernisering af landbruget. Et led heri var den gunderslevholmske kvægstamme, som den bekendte kvægopdrætter J.B.H. Andersen grundlagde på Gunderslevholm. Desuden var han medstifter af Sorø Amts Landøkonomiske Selskab i 1833 og gik i 1840'erne ind i politisk virksomhed, idet han blev medlem af det første landsting.*

initiativtageren til Præstø Amts Landboforening, kammerherre P.B. Scavenius til Gjorslev, der var god for ca. 380 tønder hartkorn.

Alle de selskaber, jeg hidtil har omtalt var amtsselskaber. De havde altså til hensigt, at arbejde i et helt amt. I vore dage, hvor vi har telefon, biler, ja endog terminaler koblet op på centralt placerede computere lyder, det ikke af meget, især når man husker på, at datidens amter var en hel del mindre end dem, der skabtes ved kommunalreformen i 1970; men med datidens hest og vogn og på datidens veje, hvoraf langt de færreste var belagt med sten og grus (chausséer) var det store områder, især i Jylland, hvor vejene gennemgående var dårligere end i resten af landet. Disse trafikale vanskeligheder var vel baggrunden for dannelsen af nogle selskaber for mindre områder. Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab havde i 1843 taget navneforandring til Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab. Når man derfor i 1846 dannede Hammerum herreds landøkonomiske Selskab, skyldtes det altså ikke, at der ikke i forvejen eksisterede en forening, der gjorde krav på området, men snarere de omtalte kommunikationsvanskeligheder. De samme forhold spillede nok ind, da man i 1844 oprettede Morsø landøkonomiske Selskab inden for Landøkonomisk Selskab for Thisted Amts territorium. I begge tilfælde er det de store jordejere, der tager initiativet til foreningernes oprettelse.

De store jordejere er imidlertid ikke sig selv nok. De prøver på forskellig vis og af forskellige årsager at drage bønderne med ind i organisationerne.

Som de fleste andre amtsselskaber nedsatte også Sorø distriktskommisioner, der

arbejdede på herredsniveau; men her gik man et skridt videre, idet en af disse distriktskommisioner – den femte – stod bag oprettelsen af to nye landboforeninger inden for sit eget distrikt – Ringsted herred. Det drejer sig om Landboforeningen for Ringsted Herreds sydlige Del (1844, senere tog den navneforandring til Haslev og Omegns Landboforening) og det drejer sig om Landboforeningen for Haraldsted, Jydstrup og Vigersted Sogne (1843–48/49). Den førstnævnte får fra starten af mange gårdmænd som medlemmer. Af de 22 medlemmer ved stiftelsen er de 15 gårdmænd og én husmand, hvoraf mange dog hurtigt meldte sig ud igen. Til trods for de mange gårdmænd valgtes sognepræst Andreas Ammentorp Sørensen til formand og forvalter A. Thomsen til sekretær. Formand for den sidstnævnte forening var Peter Christian Joachim Bruun de Neergaard (1806–93), der var medlem af Sorø-selskabets bestyrelse 1836–86 og formand for femte distriktskommision. 1846 ved faderens død overtog han fideikommissgodset Svenstrup. Han var et konservativt medlem af stænderforsamlingerne 1847–48.

Til samme familie af foreninger hører landøkonomisk Forening for Frijsenborg 1838, Samsø Velfærdsselskab 1842 og Landøkonomisk Forening paa Clausholm Gods (dannet efter 41 og før 44). Grevskabet Frijsenborg var landets største private jordejendom. Lensgreven Jens Christian Krag Juel Vind Frijs tog ikke selv initiativet direkte til foreningens dannelse; men initiativtagerne, den stiftende kreds og de ledende kræfter var alle knyttet til den stat i staten, som grevskabet var, som præster ved kirkerne, birkedommer, forvaltere, forpagtere og en enkelt huslæge. Lensgreven lader sig da også vælge til sel-



*Jens Christian Krag-Juul-Vind-Frijs (1779–1860), lensgreve til Frijsenborg. Grev Frijs var ikke selv direkte involveret i oprettelsen af Landøkonomisk Forening for Frijsenborg i 1838, men flere af grevskabets ledende funktionærer tog aktivt del deri.*

skabets patron og bidrager med 100 rdl årligt til selskabet.

Foreningen for Frijsenborg får i løbet af en månedstid 7 gårdmænd som medlemmer. Formand bliver den allestedsnærværende N.B Krarup, der havde forpagtet Frijsendal af lensgreve Frijs. Næstformand bliver pastor Hans Brøchner Blicher og sekretær og kasserer bliver forvalter Budtz.<sup>6</sup>

Samsø Velfærdsselskab er på samme måde knyttet til et lensgrevskab. 3/4 af

Samsø ejedes af lensgreve Danneskjold Samsø. Og såvel initiativtagerne som medlemmerne af den første bestyrelse var embedsmænd eller funktionærer med tilknytning til lensgrevskabet.

Disse foreninger er et udtryk for et ønske i aristokratiske kredse om at nå ud til den almindelige bonde med et landbrugsfagligt budskab. Trængte budskabet igennem ville fæstegodset stige i værdi, så man havde også i disse kredse en snæver økonomisk interesse i bondebrugets landbrugsfaglige udvikling, selvom man ikke må overse, at nogle i disse kredse var bevæget af noget så umoderne som ønsket om at ville virke for fædrelandets bedre flor.

Der kunne også ligge andre motiver bag oprettelsen af foreningerne – de kunne være en konservativ modvægt mod de liberales forsøg på at skabe en alliance med bønderne.

Omkring 1840 var det åbenbart for mange et spørgsmål om, de landøkonomiske foreninger overhovedet optog »simple Bønder som medlemmer«. Pastor Børresen vidste således ikke af, at andre end Præstø Amts Landboforening og Horns Herreds landøkonomiske Selskab optog bønder som medlemmer, så de andre selskaber har altså ikke haft noget folkeligt image.

Præstø Amts Landboforening havde ved sin stiftelse i 1839 166 medlemmer og i 1842 143 medlemmer. På medlemslisten fra 1842 optræder 12 gårdmænd og 4 sognefogeder, hvortil kom 6 møllere. Det vil sige, at 15–16 procent af medlemmerne var bønder. Efter 1842 faldt medlemstallet i en række år at dømme efter de samlede indtægter fra kontingenter.

I Københavns Amts Landboforening





*Endnu ved 1800-tallets midt var bonden identisk med landmanden, der passede sine marker og husdyr. Organisatorisk arbejde var noget, man ovelod til de socialt højere rangerende i samfundet. Stik af Edvart Petersen fra det 19. årh.*

var der i 1843 146 medlemmer. Heraf var de 47 gårdmænd, 9 sognefogeder og 3 møllere. Det vil sige, at 40–41 procent af medlemmerne tilhørte bondestanden; men mange af disse forlod foreningen de følgende år som følge af politiske rivninger. I 1847 var medlemstallet således faldet til 97, hvoraf de 25 betegnes som gårdmænd, 5 som sognefogeder og 3 som møllere. Det vil altså sige, at ca. 34% tilhørte bondestanden.

Thisted-selskabet havde i 1843 149 med-

lemmer. Her var de 39 gårdmænd, 5 sognefogeder, og endelig optrådte der 2 møllere og en boelsmand på medlemslisten. 47 svarende til 31–32% af medlemmerne tilhørte altså bondestanden.<sup>7A</sup>

Aalborg Amts landoekonomiske selskab havde langt flere medlemmer i perioden 1844 til 1849. Selskabet havde følgende antal medlemmer:<sup>7</sup>

1844	1845	1847	1848	1849
91	328	447	287	345



## Foreninger dannet på initiativ af bønder og skolelærere

De store jordejere udgjorde altså kerne-tropperne i den kreds, der tog initiativet til og stiftede langt hovedparten af selskaberne i denne periode – direkte eller indirekte; men der var dog en række bemærkelsesværdige undtagelser.

Randers amt og nogle sogne på grænsen mellem Randers Amt og Århus amt dannede i denne periode rammen om en livlig organisatorisk virksomhed.<sup>8</sup>

For det første opstod der to foreninger, der sandsynligvis har været underafdelinger under Randers Amts Husholdnings-selskab. For det andet opstod der landøkonomiske foreninger på Clausholm gods og på stamhuset Estrup Gods – måske inspireret af og i lighed med den allerede omtalte landøkonomiske forening på Frijsenborg. Endelig findes der i dette område tre små foreninger, hvis oprettelse kan tilskrives bønder og skolelærere. I 1840 dannedes således en landøkonomisk forening for Grundfør og Spørring sogne efter indbydelse fra skolelæreren og sognefogeden. Foreningen udsatte præmier for brak, søgte at interessere de unge karle for læsning af landøkonomisk litteratur og at fremme husmændenes brug af køer til pløjning. Året efter dannedes en lignende forening i nabosognet, Ødum, og senere endnu en i Galten sogn.

Initiativtageren til foreningen i Ødum er den berømte Peder Knudstrup Nielsen (1781–1852). Efter at han i 1812 havde overtaget sin svigerfaders fæsteledige gård, indførte han her vekseldrift, sommerstaldfodring, dyrkede kartofler i stor stil og merglede sine marker. Det kongelige danske Landhusholdnings-selskab hædrede

ham med sin guldmedalje og Drewsen kaldte ham »Danmarks første bonde«. Det vidner om Det kongelige danske Landhusholdnings-selskabs respekt for Knudstrup, at selskabet ved den side 72 omtalte enquete spørger ham til råds som den ene af kun to almindelige bønder.<sup>9</sup>



*J.C. Drewsen (1777–1851), papirfabrikant, landøkonom og politiker. I 1810 overtog han Strandmøllen efter sin fader og fik den snart drevet frem som den ledende virksomhed inden for denne industrigren. Desuden drev han flere bondegårde i nærheden af fabrikken. Det gav ham inspiration til en store skribentvirksomhed inden for landøkonomien, idet han f.eks. oversatte Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoeconomien (4 bind). Som medlem af stænderforsamlingen for Østifterne gjorde han en stor indsats på det landbopolitiske område, mest med tanke på at få fæstebondeinstitutionen endeligt ophævet.*

I Ølstykke sogn havde man imidlertid været endnu tidligere på færde. Femte oktober 1834 dannedes en landøkonomisk forening på initiativ af gårdejerne Lars Jørgensen og Jens Pedersen. Lars Jørgensen var uddannet lærer på Jonstrup seminarium. Jens Pedersen var selvlært. De skiftende kapellaner og præster fungerede som sekretærer for foreningen.

Disse to havde stillet deres ialt 23 landbrugsbøger til rådighed for foreningens medlemmer, som forpligtede sig til at bidrage til anskaffelsen af nye bøger.

Foreningen fungerede som en slags bibliotek; men ikke nok med det. Hver fjortende dag mødtes medlemmerne i skolen. Her læste man op af egne små afhandlinger og af bøger om problemer, der trængte sig på. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab gav foreningen bøger, så man i 1836 nåede op på 75 numre (i 1840 havde man 215), hvoraf kun 3 ikke var landbrugsbøger. Heraf var de 5 mest efterspurgte: C. Dalgas: Forsøg til en kort og fattelig Lærebog i Agerbruget til Afbenyttelse for den dannede Bonde Kbh. 1823, Kortfattet Undervisning i Agerdyrkning. En Læsebog for Landsbyskoler. Udgivet af Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Kbh. 1835, C.G. Rafn: Veiledning for Bonden til at dyrke Hør og at bearbejde den indtil Hegling Kbh. 1806 (2. udgave 1830), N. Giersing: Practiske Iagttagelser grundede paa mange Aars Erfaring om den for Fædrenelandet vigtige Smørproduction. Slagelse 1828 og endelig J.C. Drewsen: Landøkonomiske Betragtninger Kbh. 1834.

Når man med rette kan sige, at det ikke er en biblioteksforening, men en landøkonomisk forening, skyldes det ikke udelukkende, at stifterne valgte denne beteg-

nelse. I lovene fra 1839 hedder det nemlig: »Foreningens Formaal skal være ved fælleds Bestræbelser at udbrede Kundskab om de Fremskridt, som gjøres i Landoeconomie og Communalvæsen, til Sognets Tarv og Bedste.«<sup>10</sup>

Ølstykke sogne ligger øst for Roskilde Fjord, men næsten lige over for på fjordens vestre side ligger Gerlev og Dråby sogne. Præsten her hed Janus Balthasar Krarup. Han skrev en lille bog, der hed »Den landøkonomiske Skoleven«. Den blev udgivet i 1837 af Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Bogen var beregnet på brug i folkeskolen og formet som 22 samtaler mellem præsten og nogle gårdmænd om landøkonomiske spørgsmål. Og det er en nærliggende tanke, at J.B. Krarup er blevet inspireret af oplæsningerne i skolen i Ølstykke.<sup>11</sup>

Kronen havde i 1700-tallet meget gods i Frederiksborg amt. Fæstegårdene her var ret tidligt blevet overdraget bønderne til arvefæste. Det var en form, der i praksis var lig med selvejendom. Det var baggrunden for at selvejere og arvefæstere sad på en langt større del af jorden end tilfældet var i de fleste andre amter. I så henseende blev det kun overgået af Bornholm, Ringkøbing, Ribe og Thisted Amter. Dertil kom betydningen af Københavns nærhed. Den havde en økonomisk betydning; men også en ideologisk betydning. De liberale akademiske kredse, som i begyndelsen af fyrrerne søgte at etablere en alliance med bondestanden havde til huse i København. Når bonden fra Frederiksborg amt havde været i hovedstaden for at sælge kirsebær, blommer, hør, halm eller mælk, havde han nok ikke altid kun kontanter med hjemmen også nye ideer og impulser.

Den moderat liberale redaktør for Fre-

deriksborg Amtstidende J. Vosbein gjorde sig i sin avis til talsmand for oprettelsen af en landøkonomisk forening i Frederiksborg amt. Det afgørende initiativ kom imidlertid fra gårdejer Peder Hansen Udesundby. Peder Hansen var ikke en hr. Hvemsomhelst. Han var sognefoged og leder af den i 1840 oprettede sognefogedforening for Frederiksborg amt. Han havde været opstillet ved valget til stænderforsamlingerne i Roskilde i 1841. I den forbindelse var han blevet afkrævet en stillingtagen til envældens afskaffelse og indførelse af en fri forfatning. Han havde svaret, at han ville stemme for en fri forfatning og skattebevillingsret – »naar Tiden dertil maatte være passende.« Peder Hansen blev valgt i sit distrikt med 291 ud af 548 afgivne stemmer. Han indbød 12. februar 1842 medlemmerne af sognefogedforeningen til et møde. På dette møde, 21. marts 1842, vedtog man at indbyde til dannelsen af en landøkonomisk forening i amtet.<sup>12</sup>

Indbydelsen er underskrevet af 36 mennesker. De har på få undtagelser nær underskrevet sig med sognefoged eller gårdmand eller gårdejer. Og Peder Hansen er ikke den eneste stænderdeputerede på listen over indbydere, idet han på listen har følgeskab af en anden stænderdeputeret, Jørgen Pedersen, gårdmand fra Hjørlande.

Det var ligeledes et møde i sognefogedforeningen, der erklærede Frederiksborg Amts Landboforening for konstitueret 7. februar 1843.

Det var således bønder, der her havde taget initiativet til Frederiksborg Amts Landboforening; men den første bestyrelse kom til at bestå af 4 større jordejere, en forstråd og en præst.<sup>13</sup>

I midten af 40'erne var der politisk gæring blandt bønderne i mange dele af lan-

det, især hvor fæstevæsenet (Sorø, Præstø og Holbæk amter) var mest udbredt. Denne gæring fremkalder forslag i Stænderforsamlingerne i Roskilde om fæstevæsenets afskaffelse. Drewsen, og prokurator Balthasar Christensen fremsætter et forslag om nedsættelse af en kommission, der skal forberede bondestandens endelige frigørelse, som det hedder. I debatten herom argumenterer de to ovennævnte sammen med bl.a. Orla Lehmann for, at den envældige stat skal gribe ind og tvinge godsejerne til at sælge fæstegodset til bønderne. Og de argumenterer for, at godsejernes ejendomsret til fæstegodset er indskrænket, hvorfor bønderne ikke skal betale den fulde værdi for gårdene. Godsejernes repræsentanter tager selvfølgelig til genmæle. Johan Ferdinand de Neergaard, amtmand i Præstø, og ejeren af Marienborg på Møn, Tutein, omtaler disse anskuelser som kommunistiske. Carl de Neergaard og Scavenius til Gjorslev tager også til orde mod angrebene på den private ejendomsret. I hvert fald en af disse godsejere, Tutein, mente i direkte modstrid med, Christensen, Drewsen og Lehmann, at godsejerne skulle have fuldstændig frihed til at disponere over fæstegodset – d.v.s. at forpligtelsen til at bortfæste bøndergodset skulle ophæves.

I denne sammenhæng opstod Møns Landboforening. Den vælger fra starten en gårdmand som formand og næstformand på det overmåde velbesøgte stiftende møde (ca. 100 mennesker). Og den skiller sig ud ved fra starten af mere at være en politisk forening end en landbrugsfaglig sammenslutning. På det stiftende møde 19. marts 1845 vedtog man således en takkeadresse til 4 venstreorienterede medlemmer af Østifternes Stænderforsamling





(Drewsen, procurator Balthasar Christensen, højesteretssagfører Orla Lehmann og sognefoged Petersen) i Roskilde, hvor de 4 havde anfægtet godsejernes uindskrænkede private ejendomsret til fæstegodset og dermed havde argumenteret for, at fæstebønderne skulle have lov til at erhverve fæstegårdene til en lavere pris.<sup>14</sup>

Møns Landboforening bliver senere til en traditionel landbrugsfaglig forening.

Vi ser altså her de første eksempler på, at bønderne selv på eget initiativ danner foreninger af politisk og/eller landbrugsfaglig art – i Jylland og på Sjælland.

På Sjælland foregår det i en atmosfære, der er præget af tidens politiske debat mellem på den ene side de liberale, der søger at skabe en alliance med bønderne bl.a. i spørgsmålet om fæstets overgang til selveje og på den anden side enevældens tilhængere – deriblandt pastor Børresen, der med sit allerede omtalte ugeskrift, »Den danske Bondeven«, polemiserer mod de liberales fremmeste landbopolitiske talerør, »Almuevennen«. Efterhånden som tiden går optager det politiske stof i bladet mere og mere plads på bekostning af det landbrugsfaglige og det øvrige oplysende stof.

I Jylland foregår den organisatoriske udvikling i et mere afpolitiseret klima. Det er karakteristisk, at den jyske pendant til »Den danske Bondeven« nemlig N.B. Krarups »Landøkonomisk Maanedsskrift for mindre Jordbrugere« ikke åbent tager stilling til tidens landbopolitiske spørgsmål, og i det hele taget prioriterer det landbrugsfaglige langt højere end det sjællandske tidsskrift.

## Noter

1. Stattin noterer også for Sveriges vedkommende, at embedsmændene tillige er store jordejere.
2. Hans Jensen i Aarhus Amts landøkonomiske Selskab gennem 100 Aar side 12–14 og 25–26. I perioden 1852–66 var stiftamtmanden igen formand.
3. Landøkonom. Selskab for Thisted Amt 1941 side 25 og 172. Spredte kræfter samles side 19–23, Hjørring Amts Landøkonomiske Selskab 1845–1945 side 55.
4. J.B. Andersen side 1–10.
5. Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt ... side 13–19.
6. Angående Haslev se Haslev og Omegns Lbf 1844–1944 side 10–12 og Andersen side 37 ellers Festskrift udg. af Frijsenborg-Faurskov Birks osv side 39–44 og 69–86.
7. Om Præstø medllemer se Præstø Amts Landboforening Stiftet 23. September 1839 Kbh. 1842 side 3 og 19–23. Desuden findes på Landsarkivet for Sjælland medlemslister for Faxe herred 1848–49. På Landsarkivet findes et stort ubenyttet arkiv efter Præstø Amts Landboforening. Angående København se Siggaard side 15 og Beretning om Københavns Amts Landboforenings Virksomhed i Aaret 1842 Kbh. 1843 side 1–6 og Beretning om... i Aaret 1847 side 16–17 og side 1–6, hvoraf det fremgår, at der er krisestemning i foreningen. Om Thisted se Tidsskrift for Thisted Amts landøkonomiske Selskab 1843 2. hft. side 150–55. Angående medlems-tal fra Ålborg se H. P. Hansen side 113. Angående Børresen se »Den danske Bondeven« 4. årg. nr. 47 19. august 1840.
8. Kildegrundlaget er for tredivernes og fyrrenes vedkommende skævt, når talen er om de små selskaber, der ikke har sat sig spor i jubilæumsskrifterne. Jeg bygger her især på Krarups og Børresens tidsskrifter. Krarup dækker især Århus og Randers amter. Børresen især Sorø og Præstø.
9. Omtalen af Knudstrup stammer fra Dansk biografisk leksikon, omtalen af foreningerne stammer fra Krarups tidsskrift.
10. Helge Nielsen side 306–9 og 653 og Love for Ølstykke Sogns Landøkonomiske Forening 1839. Her er anført 180 numre af bibliotekets beholdning på tryk. Desuden er der i hånden tilføjet 35 numre. Dette aktstykke er venligst stillet til rådighed af Ølstykke Lokalhistoriske Arkiv, ved Anna Esbech.

11. Tidligere afdelingschef lic.agro S.P. Jensen har gjort opmærksom på parallellen mellem Krarups bog og aktiviteterne i Ølstykke.
12. Hans Jensen bd. 2 side 31 og 300. A Uhrskov side 11.
13. Uhrskov side 17.
14. Hans Jensen: De danske... bd. 2 side 503–22 og Møns Lbf 1845–1945, re Viggo Nielsen side 11–12.

# Hvad var formålet med de nye landbrugsorganisationer?

Formålsparagrafferne for diverse foreninger er måske ikke det mest sigende med hensyn til disse foreningers hensigter i almindelighed; men ved at sammenligne formålsparagrafferne som de så ud i lovene for de gamle selskaber fra tiden omkring 1810 med lovene for de selskaber, der opstod i den her omhandlede periode, kan man alligevel få noget vigtigt frem. I formålsparagrafferne udtrykker selskabernes stiftere deres hensigter, sådan som de vil have, at de skal fremstå i offentligheden.<sup>1</sup>

Det eneste af de nye selskaber, der holder den gamle oplysningstidsfane højt i sine love er Sorø Amts landøkonomiske Selskab, der ikke lader sig nøje med at stræbe efter at fremkalde flid og indsigt hos amtets landboere, men desuden vil udbrede »Sædelighed, levende Følelse for sit kald, varm Deeltagelse for sine Medmennesker, og alt hvad der bestyrker den sande Fædrenelands Kærlighed.«<sup>2</sup>

De andre nye selskaber kæder ikke ønsket om at fremme landbrugets produktion sammen med ønsket om at højne befolkningens moral.

De gamle loves formålsparagraffer omfatter produktionen i by såvel som på land. Og hvad angår produktionen på landet, omfatter de såvel markbruget, husdyrbruget som husfliden, hvor det sidste som oftest forstås som selvstændigt håndværksmæssigt arbejde på linje med arbejdet på mark og i stald. Et arbejde som hele husstanden deltager i.<sup>3</sup>

Anderledes i perioden 1840–50. Byerhvervene omtales slet ikke. Og husfliden på landet er reduceret til beskæftigelse for tyendet i de lange vinteraftener.

Tilbage i formålsparagrafferne er kun, sammenfattet i nutidens sprog, markbruget og husdyrbruget, herunder husdyrenes

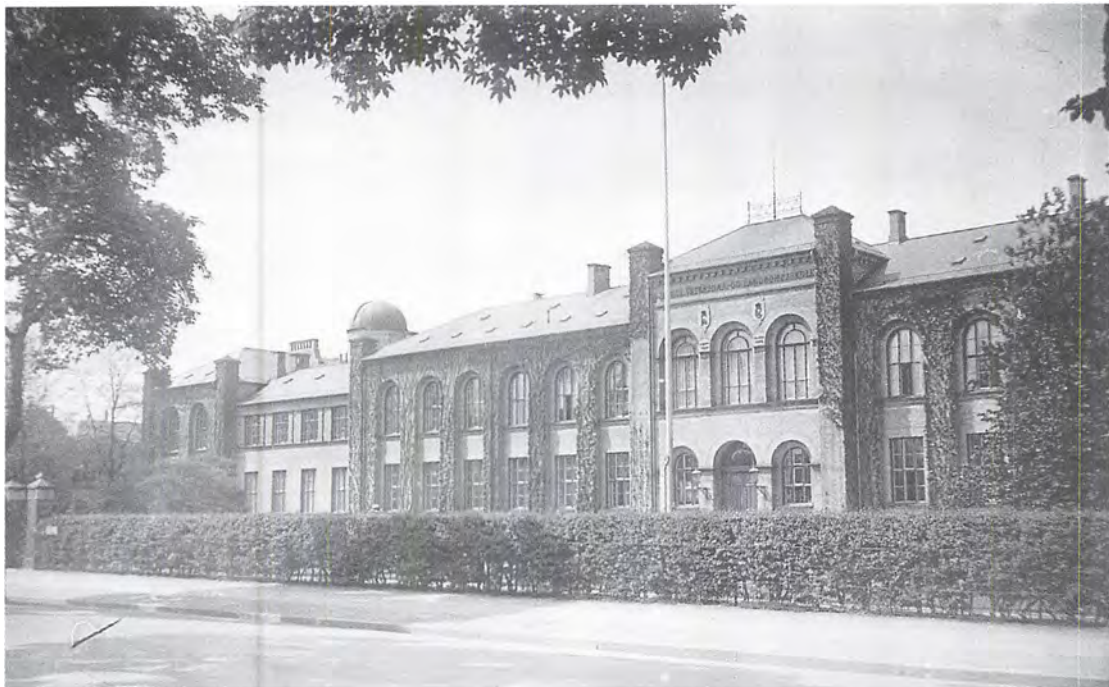
forædling. Heraf prioriteres husdyrbruget og husdyrenes forædling højere og højere jo længere man kommer frem i tiden, ligesom hele husdyrsiden generelt får mere opmærksomhed i Jylland end på Øerne.

I takt med de egentlige landmænds indmarch i landbrugsorganisationerne blev det mere og mere oplagt, at det var relevant med en erfaringsudveksling mellem medlemmerne. I formålsparagraffen for Præstø Amts Landboforening hedder det således, at formålet bl.a. skal være: »At skaffe Amtets Landmænd Leilighed til at vorde bekendte med hverandre, og derved faa Underretning om de forskjellige Landbrugs-metoder, som bruges i Amtets forskjellige Egne, – om heldige eller uheldige Forsøg, som enkelte Agerdyrkere maatte have anstillet, – saa at saaledes den enkeltes Ideer kunne udvides, og Lyst vækkes til hos sig selv at forsøge, hvad Erfaring har viist at være forbundet med Gavn for andre.«<sup>4</sup>

En lignende tankegang udtrykkes i lovene for Hjørring Amts landøkonomiske Selskab, for Frederiksborg Amts Landboforening og for Den nordslesvigske Landboforening.

Ønsket om at sprede oplysning og ny viden udtrykkes enten direkte eller indirekte i alle foreningernes love; men i to tilfælde dukker der i perioden 1840–50 noget nyt op på dette område.

Begrebet forsøg forstået som et eksperiment dukker først op i Danmark i slutningen af 1700-tallet. Når ordet anvendes i den landbrugsfaglige litteratur i første halvdel af 1800-tallet betyder det for det meste en praktisk afprøvning af denne eller hin afgrøde; men på de senere omtalte landmandsforsamlinger tales om sammenlignende forsøg. Det må være idealet fra



Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles hovedbygning på Bülow'svej i København. Bygningen er tegnet af arkitekten N.G. Bindesbøll og stod færdig i 1858, da man begyndte uddannelsen af veterinærer, landbrugskandidater og landinspektører. En forløber for Landbohøjskolen var Den kongelige Veterinærskole på Christianshavn, som efter at have været privat finansieret (fra 1773) blev overtaget af staten i 1777. Oprettelsen af Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole skete ved lov af 1856. Foto fra det 20. århundredes begyndelse.

naturvidenskaberne, der har fået forfatteren til statutterne for Præstø Amts Landboforening til at skrive, at foreningens formål også er: »At foranledige nøiere Undersøgelse om saadanne Gjenstande, som i Foreningens Forsamlinger ere bragte paa Bane, og som dertil maatte egne sig – og i den Henseende at lade anstille Forsøg, forsaavidt saadanne efter Sagens Beskaffenhed ere passende.«<sup>5</sup>

Dette ønske om på basis af egne forsøg at skabe ny viden pegede fremad mod Den kongelige Veterinær og Landbohøjskole (1858) og hele forsøgsvæsenet.

Formålparagrafferne for de gamle øko-

nomiske selskaber var meget brede. De bredeste af dem udtrykte ønsket om at fremme oplysning med hensyn til religion og moralitet på linje med de økonomiske mål; men alle udtrykte de ønsket om at fremme produktionen over en bred kam i hele samfundet.

På dette punkt er der sket en radikal forandring i formålparagrafferne for de foreninger, der opstår i 1830'erne og 1840'erne. Med få undtagelser tales her udelukkende om, at formålet er at fremme landbrugsproduktionen i snæver moderne forstand.

En anden forskydning, der er foregået i



tiden mellem ca. 1810 og 1830'erne og 1840'erne er, at husdyrsiden optager mere plads. Især i de jyske foreninger. (Salling, Aalborg, Ribe, Nordslesvig).

Dette afspejler et ønske hos de mænd – for mænd var de alle – der er omtalt i det foregående, om at udvikle landbruget som en sektor, i moderne forstand.

## Noter

1. Grundlaget er de relevante jubilæumsskrifter eller trykte love.
2. Lovene for det landøkonomiske Selskab i Sorø Amt Kbh. 1833. Sorøs formålsparagraf overtages uændret af det rekonstruerede selskab i Lolland-Falsters Stift – Maribo Amts økonomiske Selskab – Love for det økonomiske Selskab i Maribo Amt 1836 og Tillæg 1841.
3. Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab (1820) er en undtagelse blandt de gamle selskaber, idet dets formål er at fremme et bedre landbrug hos selskabets egne medlemmer og om muligt hos egen almue. Desuden omtales forsøg – se Hjermsginding herreders Landboforening 1820–1970 side 22.
4. Københavns Amts Landboforening overtager denne formulering i sine love se Fredriksborg Amts Tidende 5/3 1843.
5. Også på dette punkt har Københavns Amts Landboforening overtaget formuleringer fra Præstø. Se desuden Josef Hansen side 347–48 i K. Hansen bd. 2 og H. Lund Jensen: side 871ff i Den ny Landmandsbog. J.B.H. Andersen siger side 65–66, at man på et bestyrelsesmøde i Sorø Amts landøkonomiske Selskab 1848 mener, at man bør ophøre med den hidtidige præmiering af gårdmænd og husmænd for anvendt flid på deres jordlodder og i stedet bruge energien på videnskabelige undersøgelser og almindeligere agronomiske forsøg.

# Hvorfor opstod de nye landøkonomiske foreninger netop på dette tidspunkt?

Den væsentligste grund til, at så relativt mange landøkonomiske foreninger startes i denne periode og ikke i 20'erne, er ændringerne i det økonomiske klima. Før 1840 var priserne ustabile og lave. Det kunne nok tilskynde de markedsorienterede dele af landbruget til at forøge produktionen for at kompensere for prisfaldet, men ikke hvis produktionsforøgelsen forudsatte en ny investering. Og de landøkonomiske foreninger arbejdede jo netop på at tilskynde til at investere i ny teknologi. Det vil sige, at under disse omstændigheder var foreningernes udsigt til succes ringe.

Omvendt efter 1840, hvor der fandt en stabil prisopgang sted. Ønsket om at få del i denne prisopgang blev her parret med de øgede indtægter, der muliggjorde investeringer i ny teknologi og måske med forventningerne om fortsatte prisstigninger. De landøkonomiske foreninger havde efter 1840 altså langt bedre vilkår, fordi mange landmænd kunne se en fordel i at følge deres anvisninger om at indføre ny teknologi såvel på den jord de selv dyrkede som på deres eventuelle fæstegods.

En væsentlig forudsætning for, at der i denne periode kunne skabes store overskud i dansk landbrug, var også de meget lave lønomkostninger. Et stigende befolkningspres kombineret med manglende beskæftigelsesmuligheder, pressede lønomkostningerne i bund.

De helt store jordejere kunne have flere forskellige interesser i den organisatoriske udvikling. Disse organisationer kunne virke som formidlere af nye tanker og teknologi til deres fæstebønder. Hvis de nye tanker slog an og fik succes, steg fæstegodset i værdi. To eksempler herpå er henholdsvis Landboforening for Ringsted

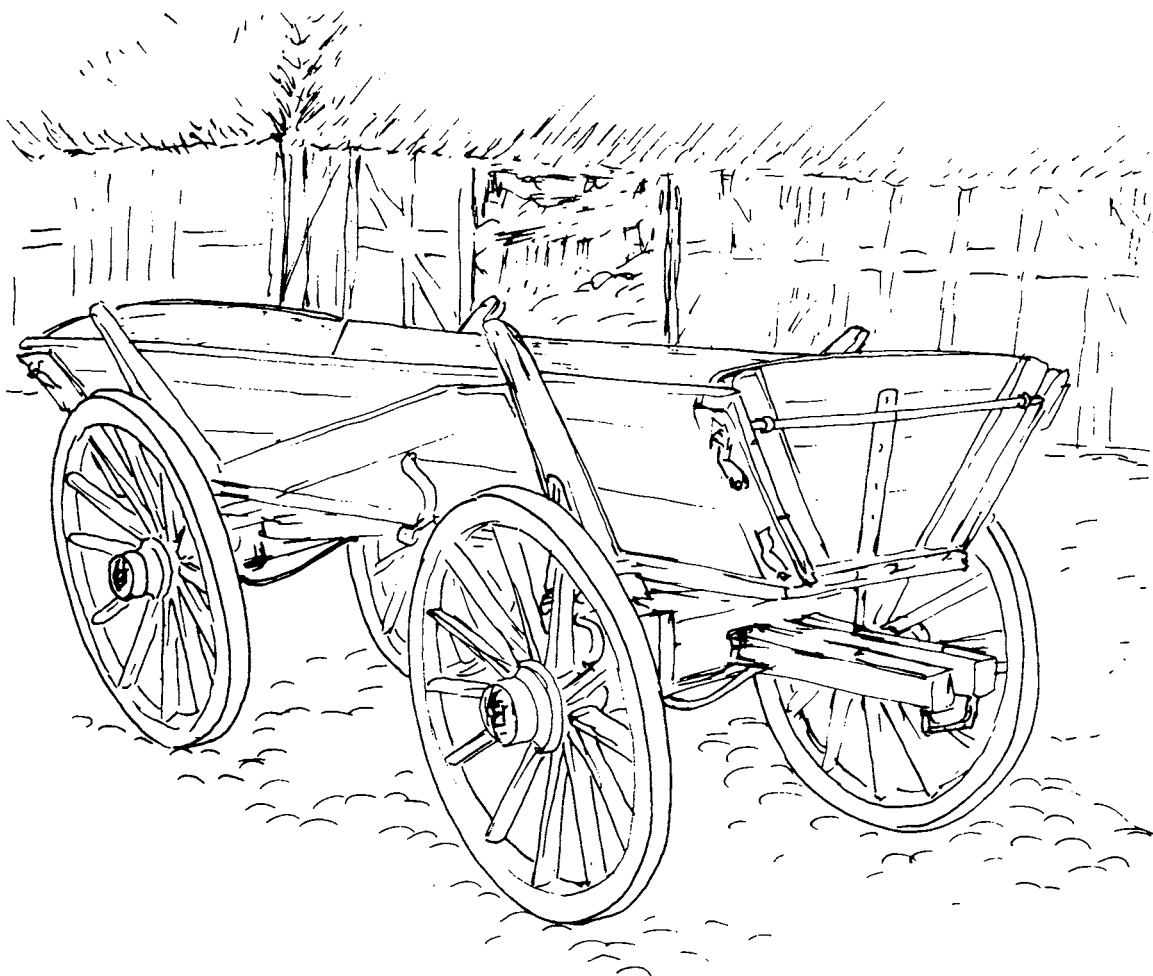
herreds sydlige Del (senere Haslev Landboforening) og Landøkonomisk Selskab for Grevs-kabet Frijsenborg 1838.

De store jordejere og måske især de lidt mindre store havde behov for organisationerne for at få del i udviklingen på det landbrugsfaglige område. Og derfor ser man også i denne periode – igen til forskel fra de gamle økonomiske selskaber – at der mere og mere er sammenfald mellem medlemsskaren og målgruppen. Organisationerne er på vej til at blive moderne interesseorganisationer.

Adskillige af disse organisationer viste imidlertid en interesse i at inddrage gårdmændene, selvom det måske ikke var i de andre medlemmers umiddelbare økonomiske interesse. Det kom til udtryk på flere måder. Et eksempel var, at Randers Amts Husholdningsselskab, Aarhus Amts landøkonomiske Selskab og Den landøkonomiske Forening for Grevs-kabet Frijsenborg sammen udgav »Landøkonomisk Maanedskrift især for mindre Jordbrugere«. Et andet udtryk for samme ønske var det, når det i Viborg Amts landøkonomiske Forenings love fra 1846 fastsattes, at kontingentet for mænd uden for bondestanden og med over 8 tønder hartkorn i jordtilliggende var 2 RbdL; for bønder og skolelærere var kontingentet kun 1 RbdL.

En anden væsentlig faktor bag periodens organisatoriske udvikling er politik. Det skal ikke forstås på den måde, at jeg mener, at foreningerne nærmest var partiforeninger. Kun i et tilfælde – Møns Landboforening 1845 – har noget sådant kunnet konstateres.

O.D. Lütken var præst i Mern 1825–41 i Bårse herred, Præstø amt. Han havde i 1839 skrevet bind 13 i de såkaldte Amtsbeskrivelser om Præstø amts økonomiske til-



*Bøndernes typiske arbejdsvogn gennem flere hundrede år, fastvognen. Vognen blev brugt til stort set alle formål, og med kun få ændringer og tekniske fremskridt blev typen brugt helt frem til 1950'erne, hvor mekaniseringen for alvor satte ind.*

stand. Han havde deltaget i 1820érnes debat om dansk landbrugs fremtid og havde her taget skarp afstand fra dem, der i Danmark ville indføre det engelske system, hvor godsejerne bortforpagtede store bedrifter til forpagtere, der så drev jorden ved hjælp af husmænd og landarbejdere. Han havde peget på de uheldige sociale virkninger af et sådant system og havde ytret en tiltro til den danske bondestands

evne og vilje til omstilling. I 1840 havde han været medlem af det udvalg i Præstø Amts Landboforening, der udformede foreningens svar på Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs henvendelse 1840 (se side 72).

O.D. Lütken skriver i 1841 en artikel i Tidsskrift for Landøkonomi, hvori han behandler spørgsmålet: Hvorfor kunne Landboforeninger anses for gavnlige? At

de har en gavnlig virkning på landvæsenet i almindlighed, er han ikke i tvivl om; men det er ikke det, som det drejer sig om for ham her. Næh, det er de landøkonomiske foreningers forhold til stænderinstitutionen, der har hans interesse.

Foreningerne vil kunne virke som en slags forskole for stændersalen, medlemmerne vil her i foreningerne kunne finde frem til egnede kandidater fra deres egen stand til stænderforsamlingerne, og de vil indse nødvendigheden af »Bestyrelse« i samfundet. Og »Paa den anden side derimod kunne Landboforeningerne, hvis Formaal bør være Fred og Arbeide, og hvis stadige Valgsprog maa være: »bort med alskens Politik,« danne en Modvægt mod Tvedragtens Aand, som Stænderforhandlinger og Dagblade eller den indenlandske Politik saa let kan fremkalde... Hvor vigtigt maa det derfor ikke være, at Besidderne af større og mindre Landeieendomme stundom samles til fredelige Formaal, at de lære personligt at kjende og agte hinanden, og at de blive velvilligt sindede indbyrdes, i det de forene deres Kræfter til Kamp mod Jordbund og Klima, Uveir og Ukrud, Rust og Brand.«<sup>1</sup>

O.D. Lütken udtrykker her et konservativt håb om at kunne unddrage bønderne de byliberales indflydelse ved hjælp af de landøkonomiske foreninger.

Pastor Christian Ludvig Børresen, der var præst i Næsby og Tyvelse 1834–47 og derefter i Kyndby og Krogstrup, deltog med sit allerede omtalte blad »Den danske Bondeven« i høj grad i den landbopolitiske debat. Selvom man må betragte ham som konservativ, må man ikke slå ham i hartkorn med O.D. Lütken, for Børresen gjorde sig i modsætning til Lütken til talsmand for ophævelse af forbudet mod at

bortforpagte bondegårde for kortere perioder, hvad der ville have stillet bønderne langt ringere end tilfældet faktisk var.<sup>2</sup>

Børresens ugeskrift indeholdt landbrugsfaglige artikler, underholdning og politisk polemik. Polemikken optog med tiden mere og mere plads. Børresen polemiserede mod de liberale og især deres landborepræsentanter omkring bladet »Almuevennen« var hans yndlingsaversion.

Børresen var flere gange (7 artikler) i perioden 1837–43 inde på problemet om bondestandens forhold til de landøkonomiske foreninger. Han mente, at de hidtidige foreninger var dannet af folk uden for bondestanden og beklagede meget, at så få bønder var medlemmer af dem. Og han siger i forbindelse med oprettelsen af Præstø Amts Landboforening: »Ved at komme i Forbindelse med mere oplyste Landmænd kan Bonden lære meget, som kan være ham til Nytte i hans egen Bedrivt, og omvendt kunne de fornemmere Landmænd, som udrette alt ved andres Hænder, vel også lære noget af den forstandige Bonde, som er vant til selv at tage Haand i med. Saaledes kan Foreningen uden Bekostning virke Meget paa sine egne Medlemmer og i mangen Sag, hvorom Landmænd af alle Klasser endnu ere meget uenige, kan, ved at omhandles i en Forening, der bestaaer af saa forskellige Medlemmer bringes mere paa det rene.«<sup>3</sup>

Ideen i den oven for citerede artikel er, at bønderne skal inddrages i de bestående amtsselskaber; men Børresen ændrer snart mening bl.a. under inspiration fra Tyskland.

Han finder, at amtsselskaberne dækker så stort et område, at bonden ofte vil finde det for besværligt at komme til møderne.





*Vejby kirke i Nordsjælland skimtes bag den bølgende kornmark. Med optagelse af nitratholdige afgrøder som kløver og lucerne i sædskiftet fik kornafgrøderne en fornyet og tiltrængt næring. Stadig var ukrudtet dog et stort problem, som man først og fremmest bekæmpede ved at braklægge en mark og derefter pløje og bearbejde jorden gentagne gange i løbet af sommeren. Maleri af P.C. Skovgaard, 1843.*

Desuden interesserer bonden sig kun for sin nærmeste omegn og ikke for hele amtet. Derfor mener Børresen: »Det var derfor meget ønskeligt, at der ville danne sig mindre Foreninger, som indskrænkede sig til et mindre distrikt og angik alene de mindre Avlsbrugere.«<sup>4</sup> Men det er stadig, ifølge Børresen, meget vigtigt, at sådanne foreninger også »iblandt deres Medlemmer tælle oplyste og Kyndige Landmænd, som kunne bringe interessante Spørgsmål

paa Bane.«<sup>5</sup> Som eksempel på noget sådant nævner Børresen, at en godsejer i Mecklenborg har indkaldt omegnens landmænd til et landbrugsfagligt møde.

At pastor Christian Ludvig Børresen bevægedes af et inderligt ønske om at forbedre bondebruget, behøver man ikke at tvivle om; men på baggrund af hans politiske engagement har han også haft et vågent øje for de politiske muligheder, der lå i at bringe store og små bønder og »oplyste og

kyndige Landmænd«, hvorved Børresen forstår folk uden for bondestanden, sammen i en fælles organisation.

Udtalelserne fra de to konservative landbopolitisk engagerede præster viser, at man i disse kredse nærede politiske forhåbninger til landbrugsorganisationerne. Politiske motiver har nok ikke været udslaggivende ved oprettelsen af andre landbrugsfaglige foreninger end den mønske; men der er for mig ikke tvivl om, at ideer som Børresens og Lütkens har huseret i hovedet på mange af dem, der tog initiativet til og stiftede de landbrugsorganisationer, der prøvede at inddrage bønderne.

Meget tyder på, at man i Salling har et eksempel på en landøkonomisk forening, der optræder åbenlyst politisk på højrefløjen. Da Frederik 7. bliver konge i 1848 strømmer det ind med adresser, der udtrykker håbet om enevældens afskaffelse og indførelsen af en fri forfatning; men fra Salling kommer der en adresse, hvor man frabeder sig en fri forfatning; »thi vi føle med os selv, at vi ikke dertil er modne eller nok uddannede.« Og det er meget sandsynligt, at Salling landøkonomiske Selskab har haft mindst én finger med i spillet ved udformningen af adressen og ved indsamlingen af de mange underskrifter (ca. 300).

Det er imidlertid svært at vurdere, hvilken rolle sådanne konservative politiske synspunkter har spillet, fordi grundlæggerne af foreningerne naturligt nok ikke luftede deres politiske synspunkter mere end nødvendigt. Og det var nok klogt. I hvert fald medførte politiske rivninger, at medlemstallet i Københavns Amts Landboforening i begyndelsen af fyrrerne gik ned. Det var gårdmænd, der forlod foreningen.<sup>6</sup>

Lütken mente, som refereret ovenfor, at de landøkonomiske foreninger kunne betragtes som en forskole til stænderforsmlingerne; men i en vis forstand kunne det omvendte også være tilfældet. Stænderforfatningen inddelte det lille mandlige vælgerkorps i tre kategorier: grundejere i købstæderne, de store jordejere på landet og de små jordejere og fæstere på landet. Det vil sige, at de mindre jordejere og fæstere endnu engang blev gjort opmærksom på sig selv som gruppe, der adskilte sig fra de andre; men til forskel fra tidligere skulle de nu handle politisk – de skulle vælge stænderrepræsentanter.

Det lå bestemt ikke i datidens dominerende politiske kultur, at almindelige mennesker skulle vælge repræsentanter af deres egen midte. De skulle vælge medlemmer af gruppen af de begavede, dannede og formuende (Lehmann 1861), en gruppe, som bondestanden formodedes ikke at tilhøre. Alligevel var omtrent halvdelen af dem, der blev valgt af de mindre landejendomsbesiddere ved de første stændervalg i 1834/35, egentlige bønder.<sup>7</sup>

Af endnu større betydning end stænderforsamlingerne for foreningsdannelsen blandt bønder blev oprettelsen af henholdsvis sogneforstanderskaber (sogneråd) og amtsråd i henhold til anordningen fra august 1841.

Sogneforstanderskaberne skulle beskæftige sig med fattig-, skole-, vej- og assurancevæsen. Amtsrådene skulle føre tilsyn med sogneforstanderskaberne, afgive betænkninger til centraladministrationen og bestyre den såkaldte amtsrepartitionsfond, hvis midler stammede fra de amtskommunale afgifter.

Medlemmerne af sogneforstanderska-

berne var dels de fødte medlemmer, nemlig sognepræsten og alle lodsejere med mere end 32 tønder hartkorn dels 4 til 9 medlemmer valgt af de uberygtede mænd over 25 år, der ejede eller brugte mindst 1 tønde hartkorn eller ejede bygninger af en vis værdi. Denne valgrets-census gav langt flere adgang til at stemme, end tilfældet var ved valg til stænderforsamlingerne.

Amtsrådenes medlemmer skulle være amtmanden, en af amtets provster, amtets eventuelle lensbesiddere, dog ikke flere end 2, 2 eller 3 mand valgt af amtets sædegårdsejere og endelig skulle amtets sogne-

forstanderskaber vælge 2 eller 3 mand til amtsrådet.

Som reaktion på oprettelsen af henholdsvis sogneråd og amtsråd opstod der i perioden fra 1842 til 1849 12 såkaldte landkommunalforeninger på amtsplan – en i Jylland og resten på Øerne. Det drejede sig om følgende:

Falsters Landboforening: første møde 1/12 1842.

Københavns amts Landkommunalforening: første møde 20/2 1843.

Landboforeningen for Øster- og Vester-



*Der blev kaldt på bønderne til mange former for forenings- og organisationsarbejde. På billedet ses et sogneråd på Bornholm fra omkring århundredskiftet. Mødet forgår åbenbart i skolestuen.*

flakkebjerg herreder: første møde 1/3 1843.

Præstø amts Landkommunalforening: første møde 13/3 1843.

Roskilde amts landkommunalforening: første møde 14/3 1843.

Landkommunalforeningen i den østlige del af Randers amt: stiftelsesmøde 26/4 1843.

Holbæk amts landkommunalforening: første møde 20/6 1843.

Bornholms landkommunalforening: første møde 23/6 1843.

Frederiksborg amts Landkommunalforening: første møde 18/4 1844.

Lollands Landboforening: første møde 28/12 1844.

Landkommunalforeningen for Langeland, Thorseng (Tåsinge) og Strynø: stiftelsestidspunkt ukendt.

Disse foreningers formålsparagraffer var vage, men meningen var, at de skulle danne rammen om diskussioner af (kommunal) politiske spørgsmål og give mulighed for, at de, der interesserede sig for det offentlige liv, kunne stifte bekendtskab med hinanden. Herigennem kunne medlemmernes politiske bevidsthed skærpes, og der kunne lægges et politisk pres på stænderforsamlingerne og myndighederne.

I en række tilfælde udgik initiativet til dannelse af de landkommunale foreninger fra bondekredse (og lærere) eller den første bestyrelse bestod af bønder (og lærere). Det drejer sig om Præstø, Falster, Lolland, Møn og Øster- og Vesterflakkebjerg. Og i disse foreninger – med undtagelse af Øster- og Vesterflakkebjerg – kan det konstateres, at gårdmænd udgjorde flertallet af de mest aktive.<sup>8</sup>

Og i hvert fald for Præstøs vedkommende kan det konstateres, at medlems-tallet var næsten lige så stort som i Præstø Amts Landboforening. Som omtalt havde den landøkonomiske forening i 1839 166 medlemmer og i 1842 143 medlemmer. Landkommunalforeningen havde i 1845 121 medlemmer, i 1846 143 og i 1847 kun 83.

På denne måde er den enevældige stat gennem oprettelsen af såvel stænderforsamlinger som sogneråd og amtsråd med til at sætte gang i de første politiske foreninger blandt de danske bønder. Og i hele denne proces er det blevet mere og mere nærliggende for bønderne selv at danne landbrugsfaglige foreninger. Derfor ser man i denne periode de første eksempler på landbrugsfaglige foreninger dannet på initiativ af bønder.

I 1810 spillede den enevældige stat og dens embedsmænd hovedrollen i oprettelsen af de økonomiske selskaber. Og baggrunden var en krigssituation og et ønske om at skabe en økonomisk mobilisering. I trediverne og fyrkerne stiger priserne på landbrugsvarer. Hos de større jordejere skaber det økonomisk baggrund for og et ønske om at fremme indførelsen af ny teknologi såvel på eventuelt fæstegods som på hovedgårdsjordene. Derfor er det de større jordejere, der i de fleste tilfælde danner de landøkonomiske foreninger i denne periode, selvom man også ser de første eksempler på, at bønderne selv tager initiativet til dannelse af landbrugsfaglige foreninger. Og baggrunden herfor er blandt andet den politiske udvikling.



## Noter

1. Tidsskrift for Landøkonomi 1841 Ny rk. 3. bd. side 373–74. Børresen udtrykker lignende synspunkter.
2. Se fx Den danske Bondeven 3. årg 1839 nr. 26.
3. Den danske Bondeven 4. årg. nr. 6 1839 6/11.
4. Sst. 4. årg. nr. 47 1840 19/8 og 6. årg. nr. 13 1841 21/12 1841. Den tidligere omtalte pastor Bie mener noget lignende.
5. »Den danske Bondeven« 6. årg. nr. 13 1841 21/12 i 4. årg. nr. 47 19/8 1840 Krarup mener også, at bønder har godt af, at omgås dannede landmænd. Se Krarups tidsskrift: Maanedsskrift for... 1844 nr. 5 og LHS 1840/162/20.
6. Siggaard side 15. Se side 38–39 i Salling Landboforening 1842–1942.
7. Hans Jensen bd. 2 1931–34 side 632.
8. Sst. side 474–85 og Britta E Nielsen side 45–68 og bilag 1, 2 og 3.

# Foreningernes aktiviteter

Langsomt men sikkert ændredes foreningernes aktiviteter. Ændringerne gjaldt såvel de problemer, der blev gjort til genstand for foreningernes arbejde, som arbejdsformerne. Nogle aktiviteter forsvandt, andre mistede betydning. Til gengæld kom nye arbejdsformer og arbejdsområder til.

Tidligere havde man brugt en del penge på at tilskynde tyendet til at bruge aftenerne på forskellige former for husflid, ud fra en filosofi om, at lediggang er roden til alt ondt; men denne post på budgettet svandt langsomt men sikkert ind. Samme skæbne led høravlen, de steder, hvor den havde haft stor betydning.

I periodens start blev der lagt størst vægt på jordbruget, hvorimod husdyrsiden behandledes stedmoderligt.

Inden for jordbruget satsede man meget på udbredelse af bedre redskaber – først og fremmest udbredelse af svingploven. Et enkelt sted mente man endog, at dette arbejde kunne være det bærende element i en foreningsdannelse – idet man i 1841 dannede Selskab for præmiepløjning og, om muligt, andre Landvæsenstjenestestande for Vends herred og Omegn, der dog allerede i 1843 blev omdøbt til Vends, Baag og Skouby herreders Landboforening; men selv om man ikke alle steder lagde så stor vægt på denne sag, søgte langt de fleste foreninger at sprede brugen af svingploven ved præmiepløjninger. Disse præmiepløjninger, der først og fremmest skulle fungere som et incitament for bønderkarlene til at lære at tumle det nye redskab, slutte relativt store beløb. Desuden søgte man at nå målet ved at forære svingplove bort, bortlodde dem eller sælge dem billigt.<sup>1</sup>

I Sorø Amts landøkonomiske Selskab gik

man 1837–38 så vidt, at man engagerede sig i fremstilling af, som det hed i datiden, forbedrede avlsredskaber. I Præstø Amts Landboforening fulgte man i 1840 trop ved at stille lån til rådighed for en smed og en hjulmand, der skulle arbejde på et værksted i Kongsted. Lånene blev dog atter inddraget i 1845.<sup>2</sup>

Efterhånden som svingploven i løbet af 40'erne blev almindelig på bondebrugene på Øerne og i Østjylland ophørte disse aktiviteter helt naturligt.

I modsætning til svingploven udbredtes den berømte svenskharve meget hurtigt i 40'erne, skønt organisationernes indsats her var langt mindre. Den hurtige udbredelse skyldtes, at den kunne fremstilles af de lokale håndværkere, og at den ikke blot kunne anvendes til traditionel harvning, men også kunne erstatte ploven i en vis udstrækning.

Et andet væsentligt punkt på programmet var lån til eller præmier for bondebrug, der præsterede et bedre agerbrug. Der kunne være tale om bønder, der havde indført et bedre sædskifte eller udført et stort og godt arbejde for at aflede overfladevand. Behandlingen af brakmarken viedes også stor opmærksomhed. Man mente nemlig, at brakbehandlingen ikke alene havde betydning for ukrudtsbekæmpelsen og for jordens fysiske egenskaber; men brakperioden ansås også for at tjene som en hvileperiode, hvorunder de næringsstoffer, der var blevet ført bort med planteafgrøderne, blev erstattet.<sup>3</sup>

Mergel er en kalkholdig lerart, der især på sur jord har gavnlig indflydelse på planternes vækstbetingelser. Den vigtigste betydning heraf ligger i, at merglen fremmer stofomsætningen i jorden, hvad man var



*Stubbene efter kornhøst pløjes grundigt ned, dels for at bekæmpe ukrudtet, dels for at gøre jorden tjenlig til den kommende vintersæd. Billedet er fra vort århundrede, men motivet var indtil ca. 1950 nærmest tidløst. Her ses en moderne udgave af svingploven. Dens sejrsgang i forrige århundrede betød et stort fremskridt inden for jorddyrkingen, hvad de landøkonomiske selskaber og -foreninger i 1800-tallet var fuldt opmærksomme på. Billedet er fra Bornholm.*

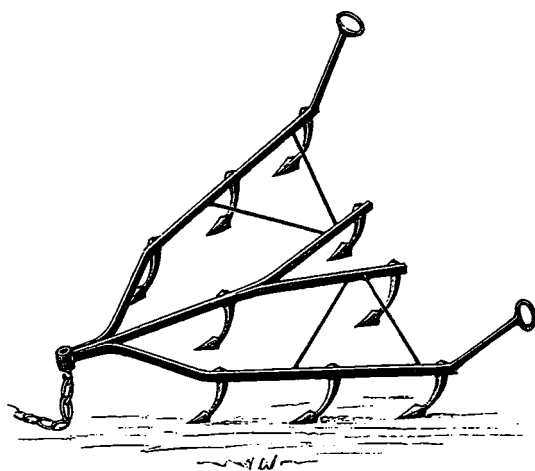
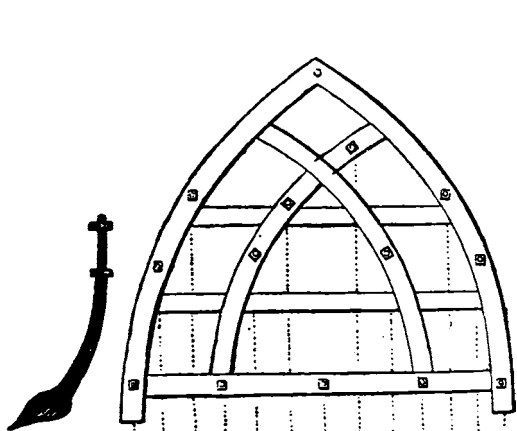
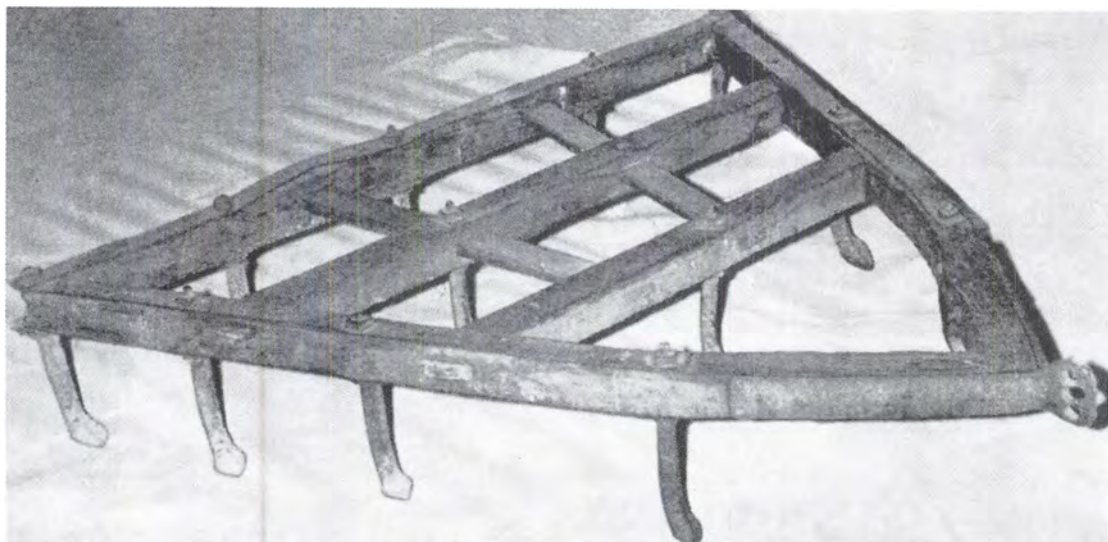
klar over i datiden, og dermed gør en større mængde mineraler tilgængelig for planterne.

Mergel findes de fleste steder i Danmark i større eller mindre dybde. Allerede i 1700-tallet startede man visse steder i Jylland med at mergle landbrugsjorden, og en moderne landbrugshistoriker mener, at mergling var en af hovedfaktoreerne i den produktionsstigning, der forekom i landbruget 1830–60. Det stemmer godt overens med, at mergling er det middel, som hyppigst nævnes som støtteværdig i anbefalingerne til Det kongelige danske Landhusholdningselskab i 1840/41 (se side 72).

Det er derfor ikke overraskende, at selskaberne støtter mergling, men det er overraskende, at man ikke gør det i større udstrækning end tilfældet er, selvom man må være klar over, at mergling kan gemme sig under andre overskrifter som f.eks grundforbedring.

Selskaberne gjorde ligeledes en indsats for forbedring af såsæd og kulturplanter. I Sorø præmierede man således produktion af timoteegræsfrø, og man indkøbte provstierug. Man kunne også foranstalte udstilling og præmiering af sæd.<sup>4</sup>

Efterhånden som tiden gik blev disse aktiviteter overfløjet både med hensyn til



*Svenskharven vandt hurtigt udbredelse blandt 1800-tallets bønder. Den tidlige svenskharve blev konstrueret i træ (nederst t.v.), senere udgaver blev af hensyn til slidbarheden lavet i smedejern (nederst t.h.). Til forskel fra tidligere harver opnåede man en slingrende »gang« med svenskharven, hvilket gav en bedre findeling af jorden. Svenskharvens effektivitet fik bl.a. den konsekvens, at man undertiden måtte påminde bønderne om, at jorden fortsat krævede en regulær pløjning.*

udgifter og med hensyn til betydning af den opmærksomhed, der viedes husdyrbruget. Det var ikke noget nyt, at man arbejdede på dette område. Det nye var

den vægt området fik og herunder igen den vægt en helt speciel aktivitetsform – dyrskuet – fik.

Før historien om dyrskuerne i 30'erne



og 40'erne kan fortælles er det nok klogt for en tid at glemme moderne forestillinger om dyrskuer på i hvert fald to punkter.

For det første er dyrskuer i løbet af 20. århundrede blevet så selvfølgelig en del af dansk landbrug, at erhvervet nærmest er blevet utænkeligt uden; men når vi skal tilbage i 1800-tallet, må vi tænke landbruget uden dyrskuer. Og vi må være klar over, at der var en heftig diskussion om deres værdi overhovedet. Det var en aktivitetsform, der konkurrerede med andre former.

For det andet forbinder de fleste nok dyrskuer med røde tyre, hvis det da ikke lige er husstore mejetærskere, der skygger for udsynet; men også her må tavlen viskes ren, når vi går tilbage i tiden. Da var det ikke koen, men hesten, der var i centrum. Og derfor blev hesten også murbrækker i foreningernes politiske arbejde først for statsstøtte til hesteskuer og siden for statsstøtte til skuer for såvel heste som kvæg, svin og får.

## Noter

1. Man får et et summarisk indblik i aktiviteterne ca. 1845 i Beretning om den anden Landmandsforsamling... side 204–206.  
Se la Cours regnskabsoversigt side 118–21. Angående Præstø se Præstø Amts Landboforening 1839–1889 bilag »Oversigt vedkommende Præstø Amts Landboforenings Indtægter og Udgifter i Aarene 1839–1888. I Hans Hansen side 35 sammenlignes netop præmierne i pløjekonkurrencen og dyrskuepræmierne. Side 20 i Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt kan man ligeledes sammenligne præmier for henholdsvis husdyr og pløjning.
2. Om Præstø- Præstø Amts Landboforening 1839–89 side 4 og 7 og side 8–9 i Beretning af Præstø Amts Landboforening Kbh. 1842. Om Sorø se Kristensen side 38.
3. Landøkonomisk Maanedskrift... 1844 nr. 8 (november) og Claus Bjørn 1988 side 84–87.
4. Andersen side 26, 32, H. Kristensen side 39, og Beretning om Københavns Amts Landboforenings Virksomhed i Aaret 1845 side 2ff. Om merglens betydning se Claus Bjørn 1988 side 84–86.

# Aktiviteter på husdyrbrugsområdet

## Baggrunden for foreningernes aktiviteter på hesteavlens område

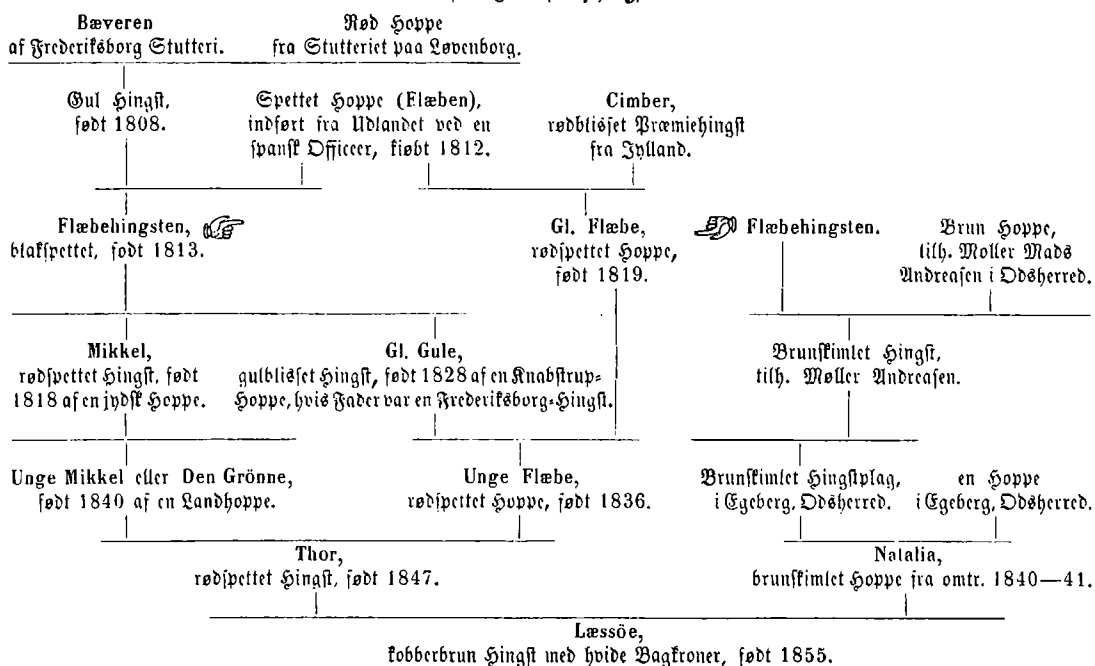
Hestens og hesteavlens historie er det vigtigste kapitel i husdyrbrugets historie langt op i 1700-tallet; men emnet er meget dårligt belyst. For det første er de fleste bidrag til hestavlens historie for denne periodes vedkommende stærkt farvet af datidens diskussioner. For det andet findes der kun ét bidrag, der prøver at sætte hesten og hesteavlens historie ind i en større sammenhæng.

For at kunne forstå de undertiden meget heftige diskussioner om hesteavl, først og fremmest mellem tilhængerne af renavl af

den jyske landrace og tilhængerne af krydsning, men også mellem tilhængere og modstandere af præmieuddeling som et avlsfremmende middel, er det nødvendigt, at vide visse fundamentale ting om datidens danske hest, og om hvilken rolle den spillede i det danske samfund ca. 1840. Dermed er der også givet en del af baggrunden for såvel de statslige som de private foranstaltninger på området.<sup>1</sup>

Det er vigtigt, at gøre sig klart, at de hesteracer, vi kender i dag under navne som den jyske hest, frederiksborg- og oldenborgerracen ikke eksisterede i 1830'erne og 1840'erne. Således var der stor forskel på den jyske hest alt efter om

### Stamtaale for Knabstruphingsten Læssøe.

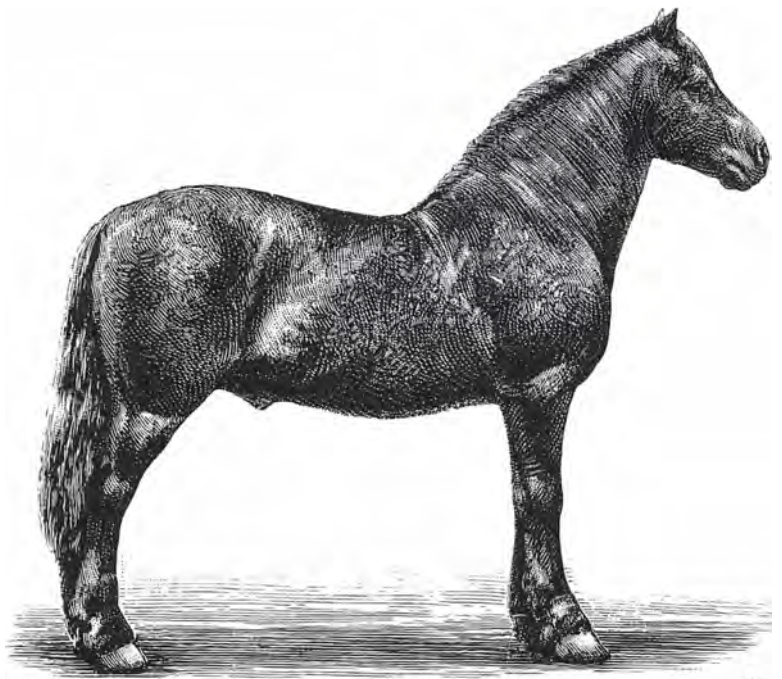


Stamtaale for hingsten Læssøe, født 1855. De renavlede hesteracer hører en senere tid til, hvorfor man ser hestene i tavlen karakteriseret ved ydre kendetegn, eksempelvis rødspættet hingst, gulbløjet hingst og brunskimlet hingst. Læssøe selv er en kobberbrun hingst med hvide bagkroner.

*Hingsten Bæveren fra Frederiksborg Stutteri. Ifølge stamtavlen (se denne på foregående side) var Bæveren stamfader til Knabstruphingsten Læssøe, som i øvrigt på Horsens dyrskue i 1861 blev betegnet som både halvblods og bastard. Det sidste fik stamtavlen dog rådet bod for.*



*Hingsten Elkjær (stambog 263) født 1868, død 1891. Var en af de første hingste af Oppenheim afstamning, der fik betydning for Århusegnen. Den blev købt i 1871 af Hans Pallesen i Borum ved Århus, hvor den gennem 20 år bedækkede mellem 150 og 250 hopper årligt. Statskonsulent J. Jensen skrev i 1886 i stambogen, at Elkjær af de dalevende hingste ubetinget var den, der havde det bedste afkom.*





*Hesten var dominerende som trækraft helt op til midten af vort århundrede. Fjordbesten var hårdfør og trak godt i forhold til dens størrelse. For husmanden var det desuden en fordel, at den optog mindre plads i stalden end den jyske hest og belgieren.*

den var blevet stor og kraftig på de frodige græsgange og på det gode hø i Thy, Salling eller på Randersegnen, eller om den havde måttet tage til takke med fodret i de skarpe egne af Ribe, Ringkøbing eller Vejle amter.

Selvom den jyske hest var forskellig fra egn til egn, var selv de store eksemplarer ikke tilnærmelsesvis så store som en senere tids jyske hest. Det hedder således om den i 1847, at den er temmelig stor, nemlig 10 kvarter (1,57 cm) eller derover. 100 år senere er den vokset en del. Den er blevet en

udpræget trækhest af en gennemsnitsstørrelse på omkring 175 cm for de stambogsførte hingstes vedkommende og 167–70 cm for de stambogsførte hoppers vedkommende.<sup>2</sup>

Udgangspunktet i avlen var, at man opererede med forskellige brugstyper, såsom lette og svære køreheste, og mellem-svære og svære trækheste. Inden for disse typer fremelskede man så ved renavl de træk, som senere kom til at fremstå som de typiske ved en jysk hest, en frederiksbor-



ger eller en oldenborger. Den jyske hest er således først med tiden blevet den mellemsvære trækhest, vi kender i dag, og stamfaderen var den engelske hingst Oppenheim, der kom til Danmark i begyndelsen af 1860'erne.<sup>3</sup>

Hesten spillede i datiden flere forskellige hovedroller. Den i denne sammenhæng vigtigste var rollen som arbejdsredskab i landbruget – landbrugshest. Hertil egnede både den jyske hest og ø-hesten sig. Hesten var desuden uundværlig i hæren såvel som trænhest, i artilleriet og i rytteriet. Dertil kom, at hesten såvel i statsligt som privat regi tjente repræsentative formål. Endelig spillede hesten en rolle som vare og indtægtskilde for landmænd og for hestehandlere, især i visse egne af Jylland.

Landbrugshesten var det vigtigste husdyr for såvel godsejer, proprietær som bonde, hvad der for bondens vedkommende kommer til udtryk i, at den suverænt er hans dyreste stykke løsøre. Husmændene derimod havde sjældent hest, men måtte lade jorden behandle af bonden mod til gengæld at arbejde for denne. De mange tilskyndelser fra de landøkonomiske selskaber rundt om i landet til husmændene om at bruge køer til at pløje med havde ikke den store gennemslagskraft.

Hesten var bondens eneste trækraft til ploven, harven, tromlen og arbejdsvognen. Datidens traktor. Hesten var den eneste trækraft foran vognen, når bonden kørte korn til købmanden og hentede stangjern og kul samme sted. Datidens lastbil. Og netop hestens betydning for transporten er svær at overvurdere. Datidens veje og vogne stillede store krav til hestene. En systematisk undersøgelse af nogle svenske bondedagbøger peger på, at

man i 1800-tallet bruger mellem 10 og 16 procent af arbejdstiden på rejser i videste forstand.<sup>4</sup> Det var hesten, eventuelt de lidt finere køreheste, der blev trukket af stalden, når man skulle i kirke. Datidens personbil. Og senere i århundredet, da hesteomgange blev almindelige til henholdsvis hakkelsesmaskiner og tærskværker var det hesten, der leverede kraften. Datidens dampmaskine eller strømkilde.

En middelstor gård på 4–8 tønder hartkorn med lermuldede jorde måtte således ca. 1850 have 4–5 voksne heste. Det var her i bondes stald, at langt hovedparten af Danmarks ca. 350.000 heste fandtes, og de var praktisk talt alle af de danske landraccer.<sup>5</sup>

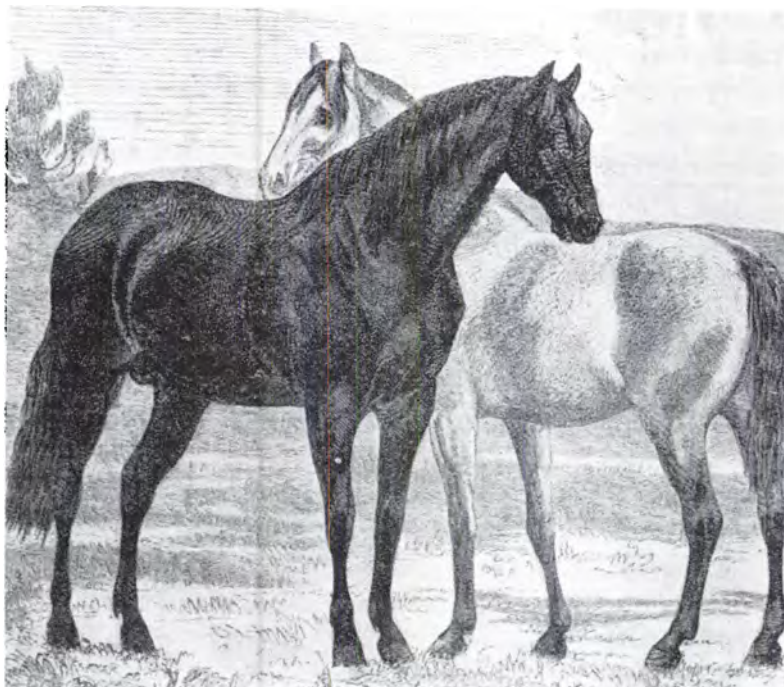
Alt i alt er det således klart, at det ville have kolossal betydning for produktiviteten i bondebruget, hvis man kunne fremavle en hest med større trækraft.

For de større jordejere spillede hesten en lignende rolle som for bonden.

Som vare og indtægtskilde optrådte hesten på den internationale scene. Kravene herfra, som de opfattedes af danske hesteavlere, fik betydning for diskussionen af og foranstaltningerne til fremme af hesteavl.

Handlen med heste og derunder især eksporten er et område, som historikerne har negligeret, på trods af emnets store økonomiske betydning.

Tallene svinger en del fra år til år, men langtidstendensen er klar nok. Hvor udførslen 1818 til 1824 i gennemsnit var ca. 3000 fra kongeriget, var gennemsnittet i trediverne 9.500, i fyrrerne 11.500 og i perioden 1852–62 eksporteredes 12.900 heste årligt fra hele monarkiet. Denne i mængder stigende eksport havde stor økonomisk betydning. En moderne tysk hi-



*Hingsten Regulus (den sorte) født på Det kongelige frederiksborgske Stutteri i Nordsjælland 1865.*

*Modsat datidens hestekeyndiges vurderinger fik Regulus stor værdi som avlsdyr, hvilket dog først stod klart, efter at den var blevet solgt i 1872. Staten ophørte samme år at drive stutieriet, og i 1876 blev det nedlagt, efter at etatsråd Tietgen havde forsøgt at føre det videre.*

storiker anslår således, at værdien af hesteeksporten fra hele monarkiet 1833–38 udgjorde 15–20 procent af den samlede eksportværdi, og at dens værdi var lig med værdien af okseeksporten.<sup>6</sup>

Næsten alle disse heste endte i de europæiske armeer i Tyskland, Belgien og Frankrig. Og der var hovedsagelig tale om jyske heste, der blev opkøbt på markerne i f.eks. i Randers, Vejle og Thisted direkte fra bønderne. Dog kom der også heste fra Baag, Vends og Odense herreder på Fyn.

Hestens militære og repræsentative betydning var baggrunden for den relativt store statslige bevågenhed, der blev hesteavlens til del i første halvdel af 1800-tallet.

Intet andet husdyr fik tilnærmelsesvis så

mange penge. Statens remontekommission (skabt 1796), der stod for opkøb af remonter havde selvfølgelig en interesse i, at der var et stort udbud af gode heste; men gode heste var i den forbindelse flere ting. Til trænet og artilleriet krævedes store stærke heste som den jyske, der til gengæld ikke egnede sig til rytteriet, hvor man i stedet kunne bruge ø-racen. Hoffets luksusheste – datidens sorte limousiner – var derimod forædlede heste fra udlandet eller fra Det kongelige frederiksborgske Stutteri.

Staten havde siden 1500-tallet haft Det kongelige frederiksborgske Stutteri på Hillerødsholm, hvis hovedformål var at forsyne hoffet med luksusheste. Dette fik især indflydelse på avlen i oplandet – d.v.s. i Frederiksborg amt, hvor bønderne havde mulighed for at lade deres hopper be-

dække af stutteriets hingste. Staten drev i to perioder i 1800-tallet landstutteri (1826–33 og 1843–62). Det vil sige, at staten indkøbte hingste – hovedsagelig engelske hingste. Disse blev opstaldet rundt om i landet, således at landmændene mod betaling kunne benytte dem til bedækning af deres hopper. Formålet med denne krydsningsavl var at skaffe rytteriet heste; men foranstaltningen havde ingen væsentlig indflydelse på hesteavlen som helhed.<sup>7</sup>

Et andet statsligt tiltag på dette område havde større betydning for den brede hesteavl. Det var de såkaldte stuttribesigtelser. Det var statslige hestedyrskuer, der blev indført i slutningen af 1700-tallet. Hvert år skulle der i hvert amt holdes et hingstesku, hvor kongelige stuttrikommissærer udpeget af stuttridirektionen under amtmandens forsæde bedømte de fremstillede hingste, uddelte præmier og lod de bedste indbrænde. Ifølge den instruks, der gjaldt for bedømmelsen, var idealet en hest, som rytteriet ville have den.

Førstepræmien var på 100 Rbd, andenpræmien var på 40 Rbd og trediepræmien på 20 Rbd.

Stuttrikommissærerne skulle desuden holde skuer for bøndernes hopper for en 1–2 sogne ad gangen. De bedste hopper blev her indbrændt som stuttridygtige. Mødte bonden igen med den indbrændte hoppe med føl, der var faldet efter en stuttridygtig hingst, fik han lølpenge – 2 Rbd.<sup>8</sup>

Et vigtigt og specielt træk ved hesteavlen i forhold til f.eks. kvægavlen var, at hesteavlen er mindre afhængig af de økonomiske konjunkturer. Afsætningen af de danske heste til udlandet var således mere afhængig af politiske konjunkturer end af

økonomiske. Og efterspørgslen efter landbrugsheste var mere bestemt af tekniske og sociale forhold end af økonomiske konjunkturer. F.eks. mindske svingplovens indførelse på hjulplovens bekostning behovet for hestekraft. I modsat retning virkede det i slutningen af 1800-tallet, da man indførte mejemaskiner i bondebruget.

I hele spørgsmålet om hesteavlen og især om det statslige engagement i hesteavlen gør der sig således forskellige modstridende interesser gældende. Fra den ene vældige stats side ønsker man, at fremme avlen af heste til militært brug og til repræsentative formål. Det søger man at nå bl.a. ved at krydse med udenlandske hingste især yorkshire-hingste. Gode militærheste var imidlertid ikke uden videre gode landbrugsheste, som høj såvel som lav inden for landbruget, havde en interesse i at fremelske. Og endelig var der nogle, der havde aktier i eksport af heste.

### De landøkonomiske selskabers politiske virksomhed til fordel for statsstøtte til dyrskuer 1831–51

Hesten og hesteavlen var altså af meget stor betydning for de landøkonomiske selskabers medlemmer og for den store kreds af potentielle medlemmer. Da den enevældige stats politik på området desuden var vaklende og endelig blev radikalt ændret i 1837, blev det et af de økonomiske foreningers vigtigste arbejdsområder. De arbejdede for hesteavlen på to forskellige fronter – dels på den politiske front og dels på den landbrugsfaglige front ved afholdelse af dyrskuer og ved anskaffelse af hingste til bedækning af medlemmernes hopper.



*Ole Kirk (1788–1876), landmand og politiker. Som ejer af Ebbensgård i Ulfborg sogn vandt han sig et stort ry som kvægopdrætter og senere som en af de første bønder, der gjorde sig gældende i landboforeningsarbejde. Men det var især som medlem af Viborg stænderforsamling 1836–48, han slog sit navn fast som den første bondepolitiker af rang. Praktisk bondepolitik, ikke gudelig vækkelse og socialpolitisk bondebevægelse var hans mål.*

Jeg vil i det følgende gøre meget ud af de forskellige aktørers tilknytning til de landøkonomiske foreninger. Man må blot ikke forveksle det datidige forhold mellem organisation og repræsentant med det moderne ditto. Datidens organisationer var relativt små og ressourcetsvage. De havde ingen ansatte, og de formelle strukturer og procedurer, som gælder i en moderne

landboforening eksisterede kun som ansatser (se bd. 2 side). Man kunne sjældent tale om, at foreningerne havde udviklet en politik på et eller andet område, som repræsentanterne så gjorde gældende på rette sted. Det betød, at selskabets mest aktive mænd fik større råderum, idet de lagde politikken. Og jeg opfatter dem som repræsentanter for foreningerne, selvom de ikke i offentlige sammenhænge præsenterede sig som organisationsfolk. At de ikke gjorde det, hang sammen med en datidig forestilling om, at var man medlem af en organisation, ja, så var man ikke uholdt og selvstændig i sine meninger.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab udskrev i januar 1831 en teoretisk prisopgave. Det spørgsmål, der skulle besvares var, om de penge, der for tiden anvendtes til hingstepræmier ved de ovenfor omtalte stutteribesigtigelser kunne anvendes på en bedre måde. Og i bekræftende fald skulle besvarelsen pege på alternativer. Præmien på 200 Rbd for den bedste besvarelse var udsat af kongen selv. Det kunne kun opfattes som et tilløb til at inddrage de penge, der hidtil var anvendt på de statslige hingsteskuer, for at bruge dem til andre hesteavlsformål.

Og sådan blev det da også opfattet af Ole Kirk.

Ole Kirk (1788–1876) var på dette tidspunkt endnu ret ukendt. Han havde en stor gård (8 tønder hartkorn) i Ulfborg sogn, Ulfborg herred, Ringkøbing amt. Han gjorde sig allerede i 30'erne bemærket som kvægopdrætter, hvor han arbejdede for udvikling af de lokale racer. Derudover var han aktiv i det landøkonomiske organisationsarbejde, som det vil fremgå af det følgende; men den største betydning fik hans politiske virke i stænderforsamlin-



4-årige præmiehingste præsenteres for fotografen. Mod slutningen af 1800-tallet oprettedes mange hesteavlsforeninger, som fik stor betydning for avlsarbejdet. Også bønderne deltog i dette arbejde. Foto 1905.



gerne i Viborg 1836–48, hvor han efter en moderne historikers mening var den »ubetinget mest indflydelsesrige af bonderepræsentanterne i de kongerigske stænderforsamlinger, ligesom han i Viborg prægede arbejdet på linje med de øvrige, mere fremtrædende stændermedlemmer.«<sup>9</sup>

Som deltager i Holstebro og Omegns landoekonomiske Selskabs læsekreds havde han stiftet bekendtskab med Det kongelige danske Landhusholdnings-selskabs årlige liste over prisopgaver og præmier, ligesom han havde stiftet bekendtskab med en bog skrevet af dyrlægen Jens Veibel Neergaard. Pjecen eller den lille bog hed: »Har Præmie – Uddelingen for de bedste Stodhingste hidtil gavnet Landets Hesteavl? Tillige med et par frimodige Ord om det Frederiksborgske Stutteri og om Undervisningen ved Veterinairskolen i Kjøbenhavn«. Bogen var kritisk over stut-teribesigtelserne.

Ole Kirk blev urolig ved udsigten til, at statens hingstepræmier ville blive inddraget. Derfor satte han sig ned og skrev et

brev til »det høistærede landøkonomiske Selskab i Holstebro«, i det håb at dette selskab kunne gøre noget ved sagen. Med henvisning til et lokalt eksempel, Poul Christensen i Kyttrup, argumenterer han for hingstepræmiernes gavnlige virkning. Poul Christensen havde aldrig holdt avlshingst, hvis det ikke havde været for præmiernes skyld, hvoraf han har fået 5 førstepræmier à 100 Rbd. For ikke alene er et sådant dyr ubehageligt at omgås; men det kan heller ikke bruges fuldt ud i arbejdet, hvis det skal kunne klare sin opgave som avlshingst, der iøvrigt kun betales tarveligt med 3 à 4 mark pr. spring. Derfor var hingsten blevet solgt eller skåret, hvis ikke lige det havde været for præmierne – skriver Ole Kirk; men nu har Poul Christensen altså fået præmierne som en slags kompensation for den dyre hingst, der ikke kan arbejde for føden. Og oven i købet har disse præmier været så god en reklame for hingsten, at søgningen er blevet så stor, at Poul Christensen har kunnet sætte bedækningsprisen op.

Præmierne har altså været en stor succes set fra Poul Christensens side; men for Ole Kirk er det vigtige dog, at hingsten har avlet mange og gode føl og, dermed har statens hingstepræmier bidraget til »at Hesteavlens – i det mindste her i Eggen – har gjort betydelige Fremskridt, indbragt den Bonde, der har bekymret sig derom og havt Leilighed dertil mange Penge imod for 20 til 30 Aar siden; her af Sognet er saaledes i de sidste Aaringer solgt et Antal af 20 og derover gode Heste aarlig, imod forhen 4 til 6, og somme Aaringer vel slet ingen.« Derfor burde man snarere end at afvikle præmiesystemet forhøje præmierne for følhopper, mener Ole Kirk.<sup>10</sup>

Ole Kirk forsøger altså at overbevise om hingstepræmiernes gavnlige virkninger med henvisning til, at de motiverer bonden til ikke at indkassere den kortsigtede gevinst ved at sælge, men i stedet at holde de gode hingste i avlen, hvad der gavner dens kvalitet og kvantitet, hvad der igen skæpper i bondens kasse. Han mener altså, at staten skal betaler bønderne for at handle i overensstemmelse med deres egen langsigtede interesse.

Det er et synspunkt, der falder i god jord hos ledelsen i Holstebroselskabet, så herfra sendes brevet med anbefaling videre til Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, hvor det nok er blevet arkiveret lodret, fordi stemningen her var mod besigtigelserne, som det fremgår af formuleringen af prisopgaven i 1831.

I Berlingske Tidende nr. 95 1832 kunne de hestavlsinteresserede vestjyder læse, at det dommerudvalg, der skulle bedømme besvarelserne af Landhusholdningsselskabets prisopgave om hesteavlens helt havde set bort fra de besvarelser, der gik ind for en fortsættelse af stuttribesigtigelserne.

Kort tid efter afholdtes det store kvægmarked i Holstebro. Nogle af de her forsamlede vedtog nu at imødegå truslen mod stuttribesigtigelserne ad to veje:

1. »At man, for, saavidt Evnen tillod, at modarbejde Udførelsen af gode Tidlægs-Dyr blandt Hestene, forsaavidt disse behøvedes i Landet, vilde oprette et aarligt Dyrskue i Vestegnen, og der belønne nogle af de bedste Dyr, kuns ikke de Hingster, som havde erholdt kongelige Præmier. Udmærkede Tyre, Kjør, Qvier af Jydske Racer skulde ligeledes belønnes.
2. At man vilde indgaae med en allerunderdanigst Petition til hs Majestæt om at Stutterie Besigtelsespræmierne som hidtil maatte vedblive, og udvides dertil, at Hopper i en ung Alder, af fortrinlige Egenskaber, ogsaa belønnedes med større Præmier end hidtil.«<sup>11</sup>

Dyrskuevejen, der iøvrigt allerede var blevet foreslået i Ole Kirks brev, blev betrådt allerede 30. juli 1832 med et dyrskue i Ulfborg sogn, Ulfborg herred, Ringkøbing amt – mere herom senere; den politiske vej førte i første omgang til udarbejdelse af en petition, som S.A. Fjelstrup i august 1832 overbragte kongen.

Søren August Fjelstrup (1773–1859) var godsejer, idet han ejede Sindinggaard i Sinding sogn, Hammerum herred, Ringkøbing amt. Fjelstrup havde i 1820 været medstifter af Holstebro og Omegns Landoekonomiske Selskab, var dets formand 1830–38 og blev senere (1846) medinitiativtager til Hammerum Herreds landoekonomiske Selskab, og man har indtryk af, at S.A. Fjelstrup i Vestjylland var med i alt

det nye, der rørte sig såvel landbrugsfagligt som organisatorisk.

Det var imidlertid ikke gjort med petitionen. S.A. Fjelstrup forfatter et kampskrift.

Titlen på dette skrift siger hvad striden stod om: Endeel Jydske Landmænds Mee-ning om Væddeløb, Fuldblod, Jydske Racer og Stutterie-besigtigelsespræmier. S.A. Fjelstrup argumenterer mod krydsning med engelsk fuldblod, mod væddeløb som et avlsfremmende middel, men for stut-teribesigtigelser bl.a. med henvisning til, at 9/10 af »os« ville stemme mod væddeløb og fuldblod, men for præmierne, hvis det kom til en afstemning. Hovedlinjen i hans argumentation er, at det er bønderne, der står for hovedparten af hesteopdrættet, hvor den da også er i de mest økonomiske hænder. Bonden lader nemlig plagen arbejde for føden, hvad folk uden for bondestanden ikke gør; men dette kan ikke lade sig gøre, hvis man krydser med en finere hest. Desuden er opkøberne, der kommer fra København, Holsten, Tyskland ja, sågar fra Italien tilfredse med hesten. Og disse opkøbere er heller ikke interesseret i gode løbere. De spørger snarere om »...Størrelsen, Styrke, Skabning og fremfor alt gode sunde velstillede Been, godt Kryds samt velribbede Dyr.«<sup>12</sup>

Hvad enten det nu har været petitionen fra Holstebromarkedet, S.A. Fjelstrups argumenter eller noget helt tredje, der har gjort udslaget, så røres der ikke foreløbig ved pengene til stut-teribesigtigelserne; men pludselig som lyn fra en klar himmel besluttes det i april 1835, at der skal overføres 2000 Rdl af de 7000 Rdl, der normalt bruges til præmier, til væddeløbspræmier.<sup>13</sup>

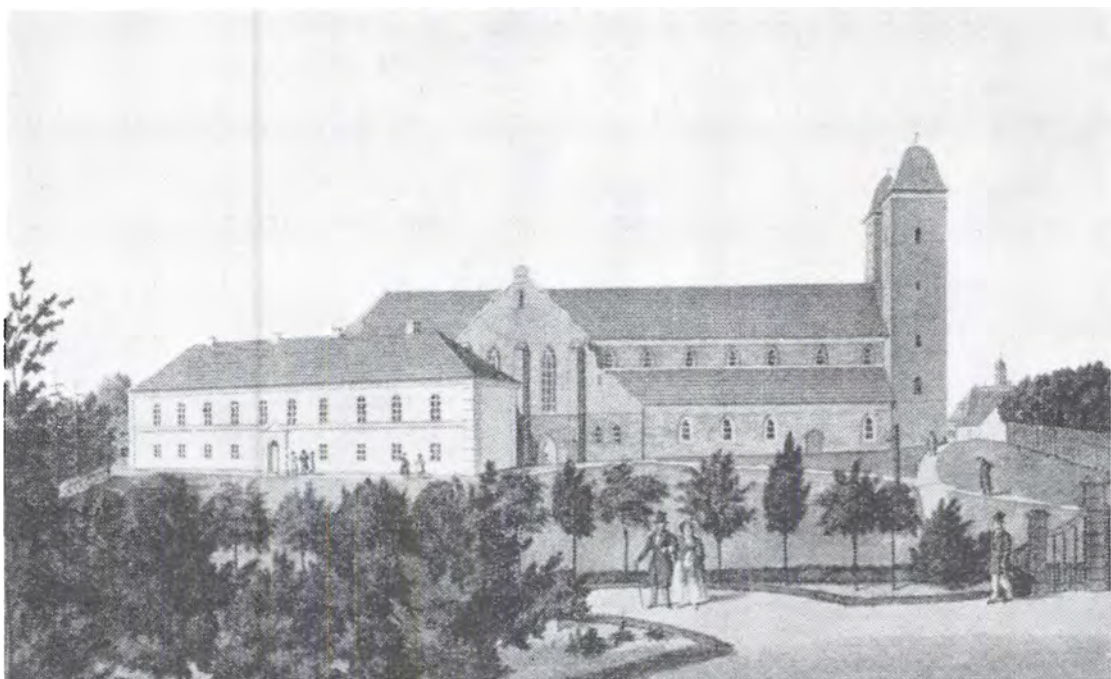
## Hesteavlsskussionen på stænderforsamlingerne

I mellemtiden er stænderforsamlingerne blevet oprettet. Der fandtes fra 1835 fire stænderforsamlinger. En for Øerne i Roskilde, en for Nørrejylland – d.v.s. Jylland nord for Kongeåen – i Viborg, en for Slesvig i Slesvig og en for Holsen i Itzehoe. Valgretten og valgbarheden til disse forsamlinger var meget begrænset. Vælgerkorpset, der selvfølgelig ikke omfattede kvinderne, var inddelt i tre grupper – godsejerne, grundejerne i købstæderne og gårdmændene, hvortil kom nogle kongevalgte medlemmer. Stænderforsamlingerne var kun rådgivende; men de kunne selv fremsætte forslag og behøvede ikke at vente på, at regeringen tog initiativet i en sag.

I april 1836 indkommer der hele to forslag til stænderforsamlingen i Viborg om stut-teribesigtigelser.

Det ene forslag er udformet af godsejer og major Johannes Ingwersen til Viufgaard og den kendte landøkonom Carl Frederik Dalgas (1787–1870), der havde en gård i Vejle amt, Aldebertsmind (2c). Det blev fremført i stænderforsamlingerne af Hans Andreas Wulf, der var ejer af Elkholt (også kaldet Vester Nebel Mølle) i Vejle amt på ca 20 tønder hartkorn og et aktivt medlem af Vejle Amts landøkonomiske Selskab.<sup>14</sup>

De to forslagsstillere frygter, at indflydelsesrige mænd vil få held til at give hesteavl en ny og uheldig retning, hvad der vil være en »National-ulykke«. Det er nemlig, ifølge forslaget, »af største Vigtighed for Jylland, at conservere en stærk haardfør Hesterace, som formaar at udholde Climaets Indflydelse, og de Besvær-



*Den nørrejske stænderforsamling havde til huse i domhuset i Viborg. Det havde i de forberedende faser været en dyr affære at få indrettet lokaler hertil. Domhuset ses til venstre foran domkirken.*

ligheder, et fremadstræbende Agerbrug tilligemed en Mængde raae Jorders Dyrkning gjøre nødvendige. Selv med Hensyn til Handelen, er det af Vigtighed at have stærke Heste, da overalt i Udlandet fine Racer tillægges, og en Overflødighed haves, saa at jydsk Heste, der slet ikke kunne undværes, men med større og større Begjærlighed søges.«

På den baggrund foreslår Dalgas og Ingwersen (ang. de gældende regler se side 129):

1. at stutteribesigtigelserne fortsætter
2. at der foruden de allerede udsatte præmier for hingste, udsættes tre nye – en på 75, en på 60 og en på 50 Rbd.
3. at der udsættes en ekstra præmie på 5

Rbd for følhopper foruden de allerede udsatte.

Ole Kirk var i mellemtiden blevet stærkt involveret i arbejdet med lokale dyrskuer i Ringkøbing amt; men han var også af gårdmændene på sin hjemegn blevet valgt til repræsentant, eller deputeret som det hed i datiden, i stænderforsamlingerne i Nørrejylland. Af hans mærkesager kan nævnes indførelse af almindelig værnepligt, større forældreindflydelse på skoleforholdene, sognebåndsløsning og lovindgreb over for husmændenes hoveri. Han var modstander af for udstrakt valgret og valgbarhed og statslige og kommunale besparelser var ham en hjertesag.

Ole Kirk mener åbenbart ikke, at Dal-



gas' og Ingwersens forslag skal stå alene, for knap fjorten dage senere fremsætter han sit eget forslag:

1. »At den aarlige Stutteri- Besigtigelse og Præmie- Uddeling maa, saavidt Nørrejylland angaaer vedblive.
2. At Bestyrelsen eller Commissionen maatte bestaae af Amtmanden og nogle af Amtets Landmænd, der uden betaling udføre denne Forretning.
3. At Præmierne maatte forandres saaledes:
  - a) for Hingster fra 100, 40, og 20 Rbd til 60, 50, 30 og 20 Rbd. Sølv;
  - b) for Hopper: at de 2 Rbd. reent maatte bortfalde, og Præmier for udmærkede Hopper, af 16 til 10 Rbd træde i Stedet.
4. At kun den nationale og solide danske Hest maatte komme i Betragtning til Præmie.«

Når Ole Kirk, i modsætning til Dalgas og Ingwersen, mener, at man kan indskrænke besigtigelserne til Jylland, er det nok for at nedsætte statens udgifter derved, og på den måde gøre forslaget mere spiseligt. Hvad angår sammensætningen af den bestyrelse eller kommission, der skal bedømme dyrene, er Ole Kirk derimod på kollisionskurs med det hidtidige system, der forvaltedes af statsligt udpegede stut-terikommissærer under amtmandens for- sæde. Ole Kirk vil altså styrke det lokale element på bekostning af det statslige, me- dens punkt 4 er at betragte som en prin- cipiell manifestation.

Det foreløbige resultat af stændernes behandling af sagen bliver en nedsættelse af en komité bestående af godsejer rit- mester Johannes Friis, der allerede har været

omtalt (se side 97), Søren August Fjel- strup, der nu var blevet kongevalgt med- lem af den nørrejyske stænderforsamling, hvortil kom procurator og godsejer Lau- rits Ostenfeldt, der var et meget aktivt medlem af Randers Amts Husholdnings- selskab, godsejer Otto August la Cour til Thimgaard i Tim sogn, Hind herred, Ring- købing amt. Og endelig naturligtvis – Ole Kirk.

Udvalget kan ikke blive enig, så der kommer henholdsvis en flertals- og en mindretalsindstilling. Mindretallet består af ritmester Friis.

Flertallet indleder sin indstilling med en historisk redegørelse for hesteavlens ud- vikling, hvis pointe er, at hesteavlens i 1700-tallet var i hænderne på adlen. Efter landboreformerne og specielt efter indfø- relsen af stut-teribesigtigelserne 1795 blev hestavlens hovedsageligt varetaget af bøn- derne. Hesteavlens vandt ved denne æn- dring – kvalitativt såvel som kvantitativt.

Flertallet går nærmere ind på, hvorledes præmierne virker på bonden. For det før- ste er præmierne, efter bondens penge- pung, store, d.v.s. værd at forsøge at vinde. I en godsejers eller en proprietærs øjne er præmierne derimod små. Desuden er det vigtigt for ejeren af en præmiebeløn- net hingst, at han kan forlange et større beløb i bedækningspenge end ellers. De forklaringer, som den veterinærkyndige stut-terikommissær kommer med høres og bemærkes af bonden. Når stut-terikom- missærerne har anbefalet kastration af en hingst, er dette råd »som oftest« blevet fulgt, og i al fald er det blevet offentlig bekendt, at hingsten har mangler, som gør det utilrådeligt at bruge den til bedækning. På samme måde er mange hopper blevet kasseret, siger flertallet og mener, at der-



*Husmand på Bornholm pløjer jordstykket foran sit hus. Det var almindeligt, at husmænd som betaling for arbejde på større gårde fik lov at låne et spand heste til sin egen jord. Foto fra omkring århundredeskiftet.*

ved er mange dårlige hopper såvel som dårlige hingste blevet taget ud af avlen, hvad der kun kan forbedre den. Præmierne har endelig bevirket, at de præmierede dyr er blevet i landet til gavn for avlen. Hvis de ikke var blevet præmierede, var de blevet solgt til udlandet, da de jo netop, som de gode dyr de var, var i høj pris.

Når hesteavlen trods alt ikke er bedre, end tilfældet er, skyldes det dels de små præmier og dels de dårlige konjunkturer, der i de svære år har tvunget de jyske bønder til at sælge deres heste.

En datidig iagttager kunne med rette stille spørgsmålet – er det overhovedet en fordel, at hesteavlen er et bondeanliggende. Bør det ikke være landets godsejere og større jordejere, der tager hånd om denne sag?

Dette spørgsmål har flertallet forudset, idet de argumenterer for, at »Ingen kan producere Heste med saa liden Bekostning som Bonden«. <sup>15</sup>

Godsejeren, som driver godset med hoveveri, anvender nemlig ikke det unge tillæg til arbejdet, og får derfor ikke kompensation for fodret. Desuden taber hingsten i frugtbarhed ved at stå hen i uvirksomhed hos godsejeren. Forpagteren eller ejeren af en større gård derimod anvender tillægget eller rettere han lader sine karle anvende de unge plage, hvorved de ofte misbruges. Bonden derimod, siger flertallet, lader plagene arbejde for føden; men da han selv holder tømmerne, sørger han for, at de unge heste ikke bliver overanstrengt. Derfor bliver flertallets konklusion: « Bonden, naar han opdrætter med nogenlunde Sagskundskab og Omhu, har yderst sjældent

Tab ved sit Hesteopdræt; den store Gaardbesidder meget ofte. Taber Producenten i Almindelighed, saa taber ufeilbarligen Staten, og det er saaledes i ingen Henseende ønskeligt, at Hestetillægget i Almindelighed foretages af Andre end Bønder. Ved siden af denne almindelige Production, som Bonden bør beholde, kan ret godt bestaae en anden i den rige Godseiers eller i en enkelt speculerende Gaardeiers Værg, denne være sig nu af det, man kalder Fuldblod, Halvblod eller andre Racer.«

Her hvor det først og fremmest drejer sig om foreningernes politiske indsats, er det ikke så vigtigt at diskutere om udvalgsflertallet har ret i, at bonden er mest produktiv, når det gælder hesteavl. Det vigtige er, at foreningernes stænderrepræsentanter hævder, at der i dette spørgsmål er et sammenfald mellem bondens interesser og statens interesser, idet det i parentes skal bemærkes, at ordet stat her nærmest betyder samfund. Som andre senere moderne organisationsfolk ved S.A. Fjelstrup, Ole Kirk og Laurits Ostenfeldt, at skal man begrunde et krav på statskassen over for embedsmændene og desuden over for kongen, må man henvise til, at det er i helhedens interesse.

På den baggrund indstiller flertallet, at man til kongen skal indgive en petition med følgende indhold:

1. »At Stutteribesigtigelser og Præmieuddelinger, som hidtil maatte vedblive for Nørrejylland, og in specie med den sum 3915 Rbd Sølv, ligeligt fordeelt paa de hidtil værende Besigtigelsessteder«.
2. »At Commissionen til at bedømme Dyrene maatte bestaae af Amtmanden, en af Veterinairskolens meest duelige Lærere, to sagkyndige Landmænd,

hvoraf den ene altid er bondefødt og besiddende en Bondegård, samt Districtets dueligste Dyrslæge...«

Desuden foreslår man, at hingstepræmierne sættes op, at de såkaldte følpenge bliver erstattet af nogle relativt store præmier og at der udarbejdes slægtsregistre.

Ritmester Friis, der udgør mindretallet fremlægger klart præmiserne for sit hovedsynspunkt. Den første præmis er, at det er fundamentalt forkert, at præmieuddelingen udelukkende hviler på en vurdering af hestens ydre. Det gælder om, at finde frem til den »Slags heste, der besidder den største Kraft og de bedste evner til at udføre de forskellige Arbejder; men »at dette kan udfindes ved alleene at bedømme Hestens ydre Former, forekommer mig lige saa usandsynligt, som om nogen, ved at betragte en Tærskes maskine, uden Beregning eller Forsøg vilde bedømme, hvor mange Tønder Korn, den i Timen kunde udtærsk.« Hesten skal altså bedømmes på sin præstation, som på en eller anden måde skal måles,« og da endnu ingen bedre er udfunden end Vædderidtet, saa forekommer det mig, at Regjeringens Bidrag til Opmuntring for Hesteavlen vilde finde en bedre Anvendelse paa Veddeløbsbanen (!) end ved Stutteribesigtigelserne.«<sup>16</sup>

Den anden præmis er, at fuldblodsheste holdt i renavl, hvor tillægget er blevet prøvet på væddeløbsbanerne, er det ypperste hesteavlen kan præstere.

På denne baggrund mener Friis, at hestavlen i Danmark skal udvikles ved, at staten udsætter (store) præmier til væddeløb. Disse præmier skal så finansiere mere formuende hesteavlernes fuldblodsstutteri. På disse fuldblodsstutterier skal bønderne



A.S. Ørsted, jurist og politiker (1778–1860). Som lovkyndig og ledende embedsmand var Ørsted det største navn inden for dansk jura i det 19. århundrede. Som kongelig kommissær i Roskilde gjorde han en stor indsats for at skabe en helhed ud af de fremsatte synspunkter, først og fremmest ved at brugs sin indsigt i så at sige alle samfundsspørgsmål.

lade deres hopper bedække, idet hesteavlen også ifølge Friis hovedsagelig skal være bondens sag.

Resultatet vil blive, mener Friis, en bedre arbejdshest og en hest, der kan afsættes til bedre priser end tilfældet er nu. Desuden mener Friis, at efterspørgslen efter den jyske hest vil svinde ind. Hans konklusion er, at afvise de to andragender – som et sidste argument nævner han besparelseshensyn.

Under diskussionen på plenummødet i stænderforsamlingerne gik Fjelstrup til angreb på den ene af Friis' præmisser. Friis havde påstået, at man ikke, som man gjorde ved stutteribesigtigelserne kunne vurdere en hest på sit ydre; men hertil kunne Fjelstrup bemærke, at ikke blot i Danmark men i hele Europa handlede man heste på baggrund af en vurdering af hestens ydre. Desuden mente Fjelstrup, at selvom en hest klarede sig godt på væddeløbsbanerne, var det ikke sikkert, den ejede styrke og udholdenhed. Desuden afhang successen på væddeløbsbanen mere af træningen end af hestens kraft og udholdenhed, mente Fjelstrup.

A.S. Ørsted, der var kongeligt udpeget leder af forhandlingerne, kommissarius, blander sig her i striden, idet han hævder, at det er overflødigt at fremkomme med en petition blot for at bevare den nugældende ordening; men han mener ikke, at der i ordeningen og dens forvaltning ligger en forpligtelse for staten til at yde så stort et beløb, som udvalgsflertallet mener.

Den endelige petition, der formuleres af Fjelstrup er en sejr for udvalgsflertallets synspunkter og især for Ole Kirk, selvom den ikke afviser statsstøtte til avl med fuld-blod og til væddeløbspræmier i princippet, og selv om der ikke sættes noget tal på det beløb, man mener, der bør anvendes til formålet:

Petitionen følger helt flertallets indstilling i redegørelsen for hesteavlens historiske udvikling og aktuelle situation. Og forsamlingen finder det da også med 38 stemmer mod 8 tilrådeligt, »at Stutteribesigtigelser og Præmieuddelinger, som hidtil, maatte vedblive for Nørrejylland.«

Ifølge den endelige petition skal amtmanden være formand for bedømmelses-



udvalget, der iøvrigt skal bestå af en af veterinærskolens dueligste lærere, amtets bedste dyrlæge og de to sidste pladser i kommissionen skal besættes af »tvende hestekyndige Landmænd, af hvilke den ene altid maatte være bondefødt og besiddende en Bondegaard.«

Hingstepræmierne sættes til 100, 60 og 40 Rbd, hvert af de 9 besigtigelsessteder. De hidtidige præmier for følhopper på 2 Rbd erstattes af følgende præmier: 2 a 20 Rbd, 3 a 15 Rbd, 6 a 10 Rbd og 15 a 6 Rbd. Og endelig foreslår man, at der føres stambøger.

## Opsummering angående de landøkonomiske foreningers politiske indsats 1831–1836

På dette punkt kan det være gavnligt at stoppe op og opsumere fremstillingen. Ovenfor er historien om de landøkonomiske foreningers tidlige forsøg på at drive politik (1831–36) fortalt. Denne historie udspiller sig på en scene, hvor den enevældige stat sætter de politiske vilkår, selvom man tydeligt kan mærke, at den liberale opposition har skaffet sig et råderum for kritik af enevælden. Et andet vigtigt træk ved perioden er, at landbrugsorganisationerne ikke opræder som sådanne, men gennem enkeltpersoner i modsætning til situationen, der skal beskrives på de følgende sider.

Repræsentanterne er i alle tilfælde, på nær Ole Kirk, godsejere. Og de mener, at staten ved dyrskuepræmier bør fremme hesteavlens hos bønderne.

Med Ole Kirk som en central figur ud-

vikler foreningernes repræsentanter en argumentation, der også ville være en moderne interesseorganisation værdig.

Ole Kirk argumenterer for, at disse præmier fremmer bøndernes hesteavl og dermed deres pengeindtægter. Flertallets argumenter i 1836 for at staten skal støtte uddeling af dyrskuepræmier går på, at disse præmier gavner bøndernes hesteavl og dermed staten, hvormed de mener samfundet. Bønderne er nemlig de mest effektive i så henseende. Og det er i samfundets interesse, at avlen foregår hos de mest effektive, ifølge flertallet.

Da Det kongelige danske Landhusholdningsselskab i begyndelsen af 30'erne forsøger at begrunde en inddragelse af de penge, der hidtil er blevet brugt til stutteribesigtigelserne reagerer foreningernes repræsentanter hurtigt, og de er i stand til at få stor opbakning til den traditionelle henvendelse til den enevældige konge. Hvad det end skyldes, bliver der ikke rørt ved bevillingen i denne omgang.

Anden gang hesteavlens repræsentanter går i aktion, er betingelserne ændret. I og med stænderforsamlingerne er der skabt et politisk forum, hvor de landøkonomiske foreningers repræsentanter kan fremføre deres argumenter over for andre. Og det har de succes med, idet et stort flertal på stænderforsamlingerne støtter deres synspunkter.

Ved den nyordning af statens indsats til fordel for hesteavlens, der sker i 1837 tilgodeses flertallets synspunkter i og med, at stutteribesigtigelserne bevares for Jyllands vedkommende, men dog kun for en tidsbegrænset periode (6 år). Samtidig indskrænkes hingstepræmierne medens præmiernes antal og størrelse for følhoppernes vedkommende forøges. For tilhængerne af

renavlen af den jyske hest, der vandt en total sejr på stænderforsamlingerne, er der dog den hage ved præmierne for følhopper, at førstepræmien kun kan erhverves af en hoppe, der er blevet bedækket af en fuldblodshingst.

Det, der peger fremad i petitionen fra stænderforsamlingerne er forslaget om et lokalt islæt i bedømmelsesudvalget. Dette synspunkt imødekommes ved en bestemmelse fra 1840, hvorefter udvalget som medlemmer skal have to lokale landmænd, hvoraf den ene skal være af bondestanden.

## Landmandsforsamlingerne og hestavlsspørgsmålet

Hestavlsspørgsmålet var oprindeligt ikke sat på dagsordenen i Randers i efteråret 1845 ved den første landmandsforsamling. Hvad der kan undre; men hvorom alting er, det kommer til diskussion på initiativ af – Ole Kirk.

Ole Kirk mener, at spørgsmålet er vigtigt, specielt i Jylland. Desuden skal den statslige politik på området snart tages op igen, idet den gældende ordning allerede har løbet 2 år ud af de fastsatte 3 år. På den baggrund siger Ole Kirk: »og jeg anser det derfor af højeste Vigtighed, at Regjeringen snart kommer til Kundskab om Folkets navnlig Landboernes Mening, da man nok tør haabe at den velvilligen vil komme dets Ønsker imøde.«<sup>17</sup>

I diskussionen på landmandsforsamlingen udkrystalliserer der sig tre hovedpositioner.

Det ene hovedstandpunkt repræsenteres først og fremmest af godsejer Frederik Wilhelm Weinschenck (1802–68), der var be-

styrelsesmedlem i Aalborg Amts landøkonomiske Selskab. F.W. Weinschenck havde været forvalter hos Carl de Neergaard. Fra 1832 havde han været ejer af Gunderupgård i Aalborg amt. Hans kendskab til heste stammede bl.a. fra en omfattende handel med heste, og det var denne viden, der gjorde, at han blev inddraget i arbejdet med den nyordning af statens foranstaltninger til fremme af hesteavl, der er nævnt ovenfor, en ordning, han fik stor indflydelse på.<sup>18</sup>

Weinschenck mener ikke, at der eksisterer en egentlig jysk hesterace, og han mener ikke, at man i Jylland finder hingste af den kvalitet, der skal til for at forædle hestene i Danmark. Dertil krævedes import og udstationering af fuldblods- og eller halvblodsheste.

Modsat Weinschenck mener Ole Kirk, at den jyske hest har sine egne raceegenskaber, såsom et roligt temperament, smukke former, styrke og udholdenhed. Fra denne side fremhæves det, at det netop er disse egenskaber, der sælger den jyske hest i udlandet. Ved krydsning med f.ex yorkshire heste ændres disse egenskaber måske, hvad der kan true afsætningen.

Det tredje standpunkt repræsenteres af staldmester Beyer fra Offenby Stutteri i Sverige. Hans synspunkt er, at den danske hest vil forbedres betydeligt ved lidt blanding med engelsk blod, men ikke med fuldblod – med halvblod, kvartblod eller endnu tyndere blod.

Man nedsætter en komité. Den kommer til at bestå af ovennævnte Weinschenck, godsejer Chr. Rothe til Lerkenfeldt, der er aktiv i Holbæk Amts økonomiske Selskab, og derforuden kommitteret i Rentekammeret, Jens Chr. Berg til Linved, aktiv i Fyns Stifts patriotiske Selskab bl.a. i



*Et senere eksemplar af den jyske race præsenteret på dyrskuet på Bellahøj i 1938.*

Kommitteer for Hesteracens Forbedering paa Fyn og endelig godsejer Nyholm til Baggessvogn, der var medstifter af Hjørring Amts landøkonomiske Forening 1845 og 51–60 dens formand og pastor Valentin, Tvede sogn, Randers amt.

Normalt er det sådan, at de hestefolk, der går ind for stuttesbesigtigelserne, er arge modstandere af krydsningsavl. Og omvendt, at de folk, der går ind for krydsningsavl, er modstandere af stuttesbesigtigelserne; men i den betænkning, som ovennævnte udvalg nedkom med, er de to synspunkter samarbejdet.

Betænkningen falder i to dele. I den før-

ste del forsvares man den aktuelle linje i statens hesteavlsforanstaltninger gående ud på import af engelske yorkshire hingste. Dog mener man, at man i stedet for at købe så mange dyre hingste, skal købe lidt færre hingste og så til gengæld også købe nogle yorkshire hopper, der var billigere. De skal udstationeres rundt om i landet og bedækkes med hingste udpeget af landstuttmesteren.<sup>19</sup>

I den anden halvdel af betænkningen gør forfatterne sig til talsmænd for en genoptagelse af stuttesbesigtigelserne og den tilhørende præmieuddeling, som på dette tidspunkt (1845) har været afskaffet i Jyl-



*Københavnerne kendte også den jyske hest uden for dyrskueingen. I baggrunden ses Axelborg.*

land i to år og i resten af landet i 8 år; man foreslår, at der skal være såvel hingsteskuer som skuer for hopper med føl faldne efter præmierede hingste. Altså systemet som det eksisterede 1795–1837; men på to områder introducerer betænkningens fire forfatterere nye principper.

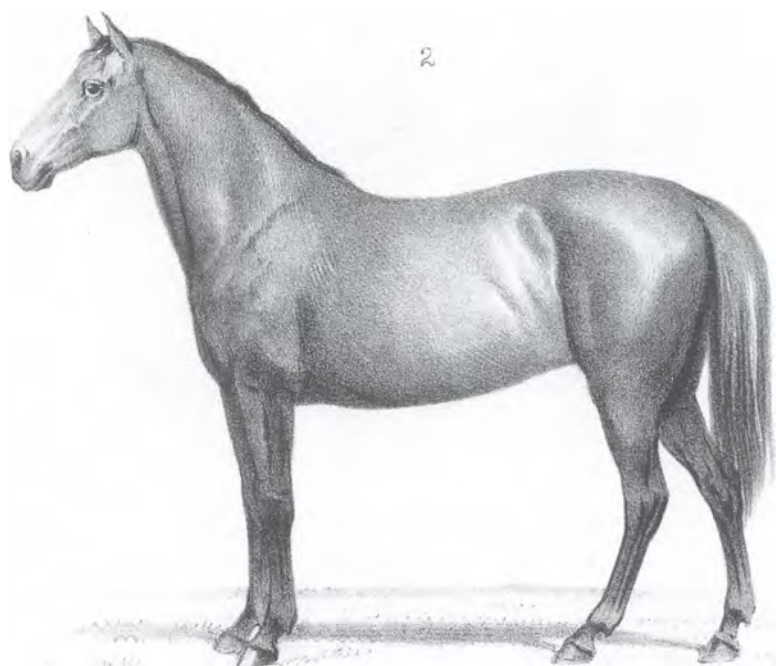
I petitionen fra stænderforsamlingerne i Viborg foreslås, at bedømmelsesudvalget ud over amtmanden, en lærer fra Veterinærskolen og en stedlig dyrlæge skal bestå af to lokale landmænd, hvoraf den ene skal være af bondestanden. I betænkningen fra landmandsforsamlingerne går man et skridt videre i lokal retning, idet det foreslås at bedømmelsesudvalget udelukkende

skal bestå af lokale valgt af landboforeningen: »Da skulde Hingstene bedømmes af en Comitee, bestaaende af en af Landboforeningen ved Stemme flerhed udvalgt Mand, hvilken bør bereise de forskjellige Besigtigelsessteder i amtet, for at udbrede saavidt muligt ligeartede Principper, dernæst af tvende fra hvert særegent Besigtigelsessted paa samme Maade udvalgte Mænd, hvilke maatte ansees som bedst skikkede til tillige at tage alle de bestaaende locale Forhold i Overveielse.«<sup>20</sup>

Hidtil havde man foreslået eller man var blot gået ud fra som noget givet, at staten skulle afholde udgifterne til præmier; men på dette område sker der nu noget nyt. De



*På den ottende danske Landmandsforsamling i Horsens 1861 modtog denne brune halvblodshoppe fra gruppen »Hopper over 4 Aar« kongepremien på 100 Rdl. Hoppen tilhørte en forvalter på Nandrup.*



fire betænkingsforfattere foregriber nemlig det senere knæsatte princip, hvorefter staten og foreningerne deles om udgifterne til præmierne, idet de siger: »Dersom hans Majestæt maatte beslutte sig til at sikre ethvert Amt Halvdelen af den Sum det beviislig gennem sin Landboforening aarlig anvender til Huusdyravlens Fremme, dog saaledes, at dette kongelige Tilskud i intet Amt og i intet Aar behøvede at overskride et Maximum af 400 Rbd, da troe vi, at Regjeringen ogsaa i denne Retning vilde have gjort alt, hvad med Billighed kunde ønskes.«<sup>21</sup>

Selve ideen med at staten overlader en sum penge til de landøkonomiske foreninger er dog ikke ny og stammer ikke fra de landøkonomiske foreninger selv. I forbin-

delse med ændringerne i statens politik på hesteavlområdet i 1843, der iøvrigt bl.a. betød den endelige afskaffelse af stutteribesigtigelserne, afgav amtsrådene betænkninger om, hvorledes de mente statsmidlerne til hestavlens fremme burde anvendes. Og i de fleste af disse betænkninger hælder man til den anskuelse, at pengene skal fordeles mellem amterne, og anvendelsen overlades til amtsrådene eller de landøkonomiske selskaber.<sup>22</sup>

Da der ikke foreligger nogen reaktion fra de statslige myndigheder på betænkningerne fra Randers, der jo dog anmoder om statstøtte, da den anden landmandsforsamling holdes i Odense i sommeren 1846 beder Weinschenck ogsaa denne forsamling godkende betænkningerne, hvorefter det

overdrages forsamlingens præsident, grev Knuth til Knuthenborg, at gøre kongen bekendt med betænkningerne.<sup>23</sup>

Forslaget eller rettere forslagene for som det vil blive omtalt senere kommer der også et forslag om kvægavl (se side 149–50) bliver behandlet i Rentekammeret, således at der foreligger en kongelig resolution og en betænkning desangående inden den tredje landmandsforsamling i sommeren 1847. Det er en afvisning. Den økonomiske og landbrugsfaglige begrundelse leveres i en betænkning fra landstutmester Johan Fredrik v. Bardenfleth (1805–50).

Bardenfleth er alene i kraft af sin stilling som leder af den statslige indsats på hesteavlssområdet part i sagen, idet forslagene fra landmandsforsamlingerne er en voldsom kritik af statens politik på hesteavlssområdet.

Bardenfleth mener for det første, at der er så stor forskel på kvægavl og hesteavl, at man ikke kan fremme de to typer husdyravl ved det samme middel – præmiering ved dyrskuer. Desuden vil bedømmelsen falde forskelligt ud fra amt til amt, fordi der ikke gives ensartede retningslinjer og på grund af bedømmelsesudvalgets sammensætning. Desuden vil det samlede beløb være stort for statskassen; men når beløbet spredes ud over landet, vil de enkelte amter få så små beløb, at det ingen betydning vil have.<sup>24</sup>

I det foregående er der gjort meget ud af hesteavl. Det er i overensstemmelse med den store betydning, man i datiden tillagde hesten og avlsarbejdet med hesten. Kvæget og kvægavlen har dog også hele tiden været af stor betydning, og dets betydning øges i hvert fald fra ca. 1840.

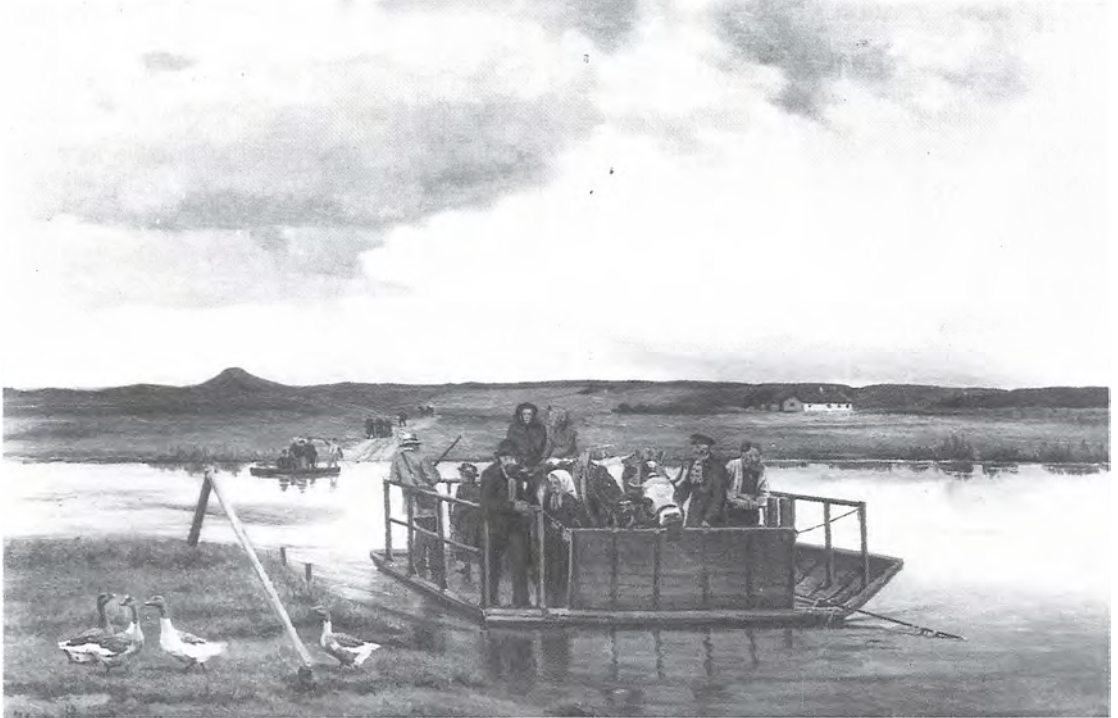
## Kvæget og dyrskuerne

Den animalske produktion, herunder produktion af mælk, smør og slagtekvæg var gennem hele 1800-tallet af stor betydning også på bondebrugene ikke mindst som grundlag for en god og rigelig kost. Det var ikke en produktion, der først opstod i forbindelse med omlægningen; men der skete en langsom og gradvis ændring af denne produktions placering i gårdbrugets økonomi, idet animalske produkter, fik en større og større betydning for gårdens pengeindkomster.

I dag tales der meget om, at kørerne er draget vestpå, underforstået, at der ingen køer findes øst for Storebælt, og at der altså er store regionale forskelle inden for dansk landbrug. Det var der i endnu højere grad i den her behandlede overgangsperiode.

Der var hovedsagelig to forhold af betydning for kvægholdets omfang og art i denne periode. Det første var forholdet mellem kornarealet og græsarealet. Givet de relativt gode kornpriser, ville landmanden dyrke mest muligt korn med salg for øje; men i egne, hvor der var store strækninger med dårlig kornjord, brugtes meget jord til græs (hø), som sammen med halm udgjorde hovedbestanddelen af kvægets foder. Her var det man lagde mest vægt på kvægholdet, i modsætning til situationen i de kornproducerende områder.

Den rent fysiske afstand til markedet havde ligeledes i en tid uden jernbaner og med dårlige veje en vis betydning for produktionens karakter. I egne, hvor denne afstand var stor, og hvor vejene var usædvanligt dårlige, producerede man hellere selvtransporterende varer som slagtekvæg eller heste, der selv kunne gå til markedet,



*Det var langt fra problemfrit at foretage længere rejser i Danmark i forrige århundrede. Veje og transportmidler var mildest talt elendige mange steder. Det fik bl.a. den konsekvens, at der blev oprettet nye landboforeninger rundt om. Det sikrede, at alle medlemmer fik mulighed for at deltage i dyrskuerne. Maleren Hans Smidth har her gengivet en færgeoverfart – et motiv, han malede mere end en gang. Billedet er fra 1900-tallets begyndelse, men viser formodentlig ganske godt, en rejsesituation fra 1800-tallet.*

end man producerede tunge varer som korn.

Inddelt efter disse kriterier fik man følgende regioner i landet:

I Vestjylland og en stor del af Vendsyssel var kvægavlen hovedsagen. Man producerede først og fremmest slagtekvæg, som til dels efter at være opfedet i marsken gik til Hamborg. Fra egnen omkring Holstebro til Ribe solgtes også meget smør.

I Østjylland og i en stor del af hertugdømmerne var kvæg- og kornavlen lige vigtige. Det var malkekvæg man interesserede sig for mere end slagtekvæg. Land-

manden tillagde så meget kvæg, at bestanden kunne holdes vedlige, og at man oven i købet kunne forsyne Øerne med malkekvæg.

På Øerne var kornproduktionen væsentligere end den animalske produktion, men den var dog ikke væsentligere end, at kornarealerne gennemgående kun tegnede sig for omkring 50% af det dyrkede areal. Og også her er der lokale forskelle. Således var salget af mælk en vigtig ting i Københavns omegn.

I marskegnene havde man så stærke græssange, at man fedede sit eget og op-

købt kvæg med salg for øje; men der produceredes også smør.

Denne grove beskrivelse af de lokale variationer inden for dansk landbrug, der hviler på en betænkning fra 1847 antyder forskellene med hensyn til interessen for kvægavl. I nogle egne var interessen større end i andre og i nogle gik interessen i én retning, i andre i en anden retning.<sup>25</sup>

Ydermere skete der i perioden ændringer i afsætningsforholdene, der på længere sigt fik stor økonomisk betydning og på kort sigt fik betydning for diskussionen af foranstaltningerne til kvægavlens fremme.

Langt størstedelen af den danske eksport af animalske produkter i 1800-tallets første halvdel bestod af levende kvæg. På dette område skete der i 1842 det vigtige, at englænderne ophævede deres kvægtold, hvad der medførte, at England i løbet af få år blev hovedaftager af levende hornkvæg – og forøvrigt også af får og lam. Etableringen af en regelmæssig dampskibsforbindelse i 1848 til London fra Århus og Hjerting satte også fantasien i sving hos kvægavlsfolket.

Prisudviklingens betydning for husdyrbruget og dermed for avlen er en kompliceret affære. Som nævnt stiger smørpriserne, hvad der skulle fremkalde større interesse for kvægbruget og kvægavlen, men vi befinder os jo i kornsalgperioden, hvor kornpriserne også stiger. Det kunne nok få de større landbrugere, som brugte korn til at fodre køerne med, til at overveje, om man ikke hellere skulle sælge kornet i stedet for at lade det gå omvejen ad koens mave og yver.

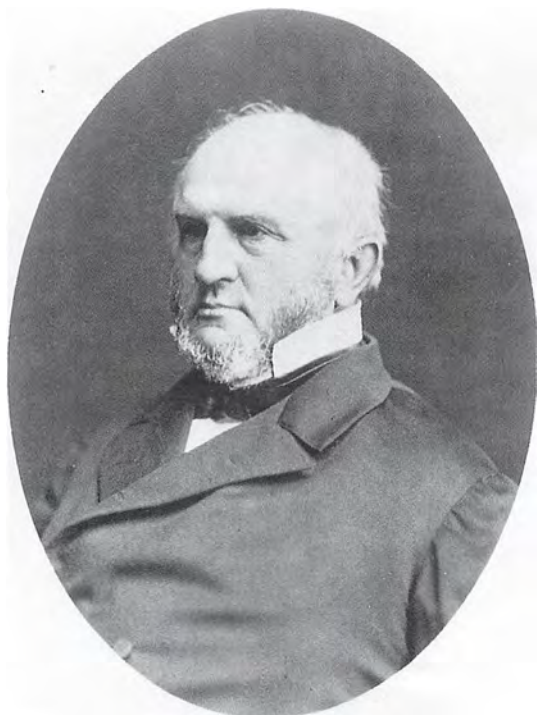
Da englænderne fra og med 1846 begyndte at afvikle deres kornetold og dermed åbnede for en større import af korn bl.a. fra Danmark (byg, havre og hvede)

kom selv en Tesdorpf i tvivl, Tesdorpf, der står som eksponent for mejeridrift på de større gårde. Den tvivl udtrykker han i et foredrag i 1847 holdt i Maribo Amts økonomiske Selskab, hvor han siger: »Men jeg kan ikke nægte, at naar jeg tidligere har stræbt saa meget som muligt at udvide min Kvægavl og anset den som mine Indtægters Hovedkilde, har troet at burde saa lidt for at høste meget, da have dels fleraarige Erfaringer, dels Rejser, men navnlig Udsigter til højere Gennemsnitspriser forandret mine Anskuelse saaledes, at jeg nu stræber at saa meget og tillige høste meget, og ikkun holde saa mange Kreaturer, som jeg behøver for at gjøre Halmen paa en passende Maade i Møg, og for at opfodre dem med et saa stort Kvantum Korn, som Kreaturerne dels behøve for at kunne give det højest mulige Udbytte, men især som Jordbunden kræver for at kunne (!) rige afgrøder.«<sup>26</sup>

Den udvikling af mejeribruget som for eftertiden kan tage sig ud som en selvfølgelighed, var altså bestemt ikke nogen given ting i datiden, selv for folk med fingeren på pulsen.

Den røde danske malkeko og det jyske kvæg, som vi kender det i dag eksisterede ikke i 1840'erne. Disse to racer er et resultat af et langt avlsarbejde, hvori dyrskuerne har spillet en rolle. At det jyske kvæg ikke var så fast en størrelse, som det senere blev, fremgår alene af, at man på den første landmandsforsamling i Randers 1845 kunne stille følgende spørgsmål: »Ved hvilke Midler kan Qvægavlen i Danmark, og fornemmelig i Jylland, snarest hæves og muligt bringes til samme Fuldkommenhed som I England? Maa det i saa Henseende ansees for hensigtsmæssigt at danne af den jyske Landrace en forædlet og constant





*Godsejer Edward Tesdorpf (1817–89) betydning for det danske landbrugs udvikling i det 19. århundrede kan vanskeligt overvurderes. Som søn af en rig købmand i Hamborg havde han en økonomisk baggrund, der gjorde det muligt for ham at investere i hidtil uprøvede driftsmetoder på sine godser på Lolland-Falster.*

Stamme af Malkeqvæg, og hvorledes maatte dette sikrest iværksættes?<sup>27</sup>

Datidens kvæg adskilte sig meget fra nutidens. En væsentlig forskel var de store regionale forskelle mellem de forskellige egne inden for det, man kaldte den samme race. Disse forskelle var store i 1840'erne. Alligevel taler man om forskellige landraceer og prøver at sammenfatte deres karakteristika.

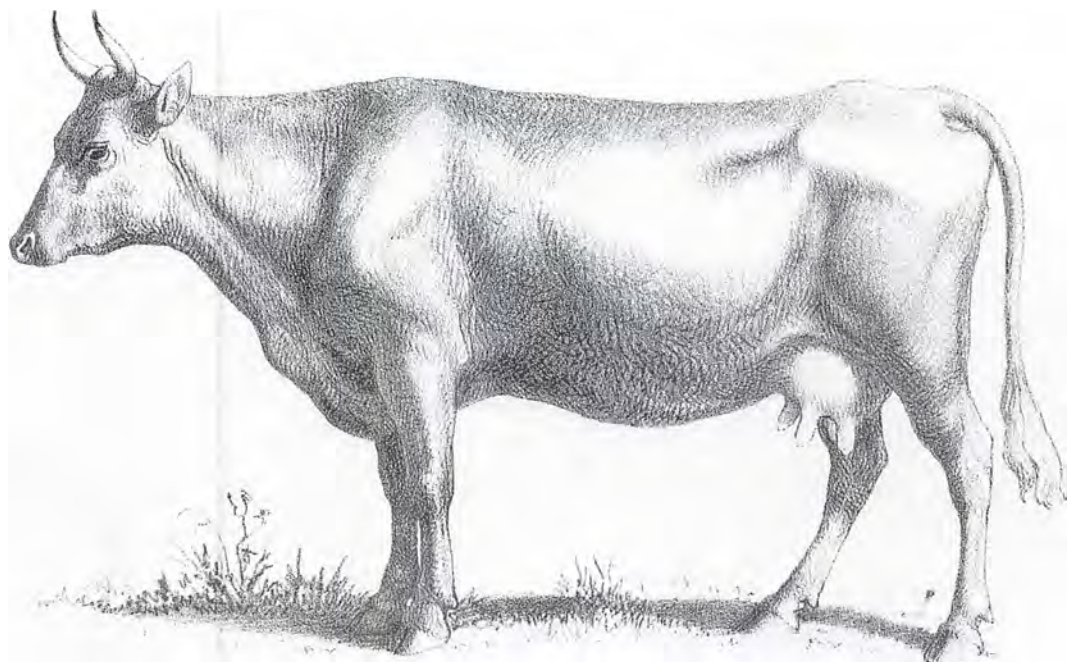
Om »den sjellandske Race« hedder det således, at den er lille af vækst, kort i kroppen, temmelig højbenet og med høje hof-

ter. Den er mest sort af farve, blandet med noget hvidt, men dog også hyppigt rødbrun eller hvid. Den giver i den bedste malketid ca. 12 potter mælk, hvoraf der går ca. 16 til 1 pund smør. En pot er næsten lig med en liter.

På landmandsforsamlingen i 1845 er man enig om, at det jyske kvæg er gråt eller blakket som man sagde i daglig tale. Desuden beskrives det som veldannet, lavbenet, muntert og hårdført. Den jyske ko malker godt på relativt dårligt foder. Ja, den kan i den bedste tid give indtil 30 potter mælk. Fodres den godt fremmes dens kødrighed mere end mælkeydelsen, og den kan så nå en slagtevægt på 200 kg.

Ved starten på den her omhandlede overgangsperiode var det ikke på nogen måde givet, at dyrskuerne skulle få den fremtrædende placering i husdyravlen, som det blev tilfældet efter husdyrloven af 1852. Det er således ikke noget tilfælde, at bl.a. godsejer E. Tesdorpf, der med årene skulle blive den mest betydningsfulde enkeltperson for den teknologiske udvikling i landbruget, måtte kæmpe for, at få gang i dyrskuerne i Maribo Amts økonomiske Selskab i fyrreerne. Det var ikke en selvfølge, at der blev holdt dyrskue.<sup>28</sup>

Edward Tesdorpf (1817–89) indsats i dansk landbrug er umulig at sammenfatte i få ord. Han var ud af en meget rig hamburgsk købmandsfamilie, hvad der gav ham store økonomiske muligheder. 1839 købte han Ourupgård på Falster og senere andre større gårde, så han endte med at være en af landets største jordbesiddere. Han gjorde sig til talsmand for det han selv kaldte det fremadskridende landbrug. Hermed mente han et markedsorienteret landbrug, der betjente sig af rationelle metoder. Brakbehandling var en af hans kæp-



*Anglerkvæget fik stor betydning i avlsarbejdet med den røde malkeko. Maribo Amts økonomiske Selskab indkøbte i 1840'erne adskillige eksemplarer af racen, og ved salg af kalve bredte racen sig i det lolland-falsterske område. På billedet ses en femårig anglerko (måske forskønnet), der på den 5. Landmandsforsamling i Flensborg 1854 vandt en kongepremie på 70 Rdl.*

heste, og han belønnede dem af sine fæstere, der havde de bedste brakmarker med gode tillægsdyr – kvier, kalve, lam eller grise.

På holstensk vis satsede han i markbruget på såvel korn som foderafgrøder, hvad der kunne danne basis for en stor højtstående kvægbesætning.

Da han kom til Danmark kendte han i forvejen til anglerkvæget. Han importerede dette kvæg til sine egne gårde. Og han fik senere Maribo Amts landøkonomiske Selskab til at bringe det kvæg til Lolland-Falster. Dermed var han med til at skabe rød dansk malkerace.

Som nævnt i afsnittet »Landbrugsfagligt arbejde 1810–40« foreslog Holbæk Amts

økonomiske Selskab i 1840, at Det kongelige danske Landhusholdningselskab lod en kyndig mand drage til Jylland for der at opkøbe kvier og unge tyre i de egne, hvor det bedste kvæg fandtes. Meningen var så, at dette gode kvæg skulle sælges på auktioner rundt om på Sjælland. Det blev imidlertid aldrig til noget – for Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs vedkommende. Den ene af Selskabets Agerdyrkningskommissioner mente således ikke, at det overhovedet skulle befatte sig med husdyrenes forædling.<sup>29</sup>

Metoden med opkøb, bortauktionering, eventuelt bortlodning af jysk kvæg og iøvrigt af andre husdyr blev derimod taget op af såvel Frederiksborg Amts Landbofore-

ning, Holbæk Amts økonomiske selskab som af Sorø Amts landøkonomiske Selskab i samarbejde med Præstø Amts Landboforening.<sup>30</sup> I Maribo Amts økonomiske Selskab havde man siden 1836 forsøgt sig med indkøb af en Berner-tyr, 3–4 jyske tyre og 35 jyske køer; men på initiativ af Tesdorpf i 1842 indkøbte man de følgende tre år årligt 8 à 10 anglerkøer, og i 1846 indkøbte man 119 anglerkvier og 80 jyske kvier, 1847 købte man 109 kvier og 2 tyre – alle anglere. Da man desuden på nogle større gårde på Lolland-Falster – deriblandt på Tesdorpf's gods Ourupgård – indkøbte anglere på privat basis kom disse dyr til at præge egnens kvæg. I første omgang blev de foreningskøbte anglere erhvervet af de større landbrugere; men via disses salg af kalve nåede anglerkvæget også ind i bondens stald.

Mange landøkonomiske foreninger købte og udstationerede hingste, hvor medlemmerne kunne få deres hopper bedækket, for at forbedre avlen. En lignende omsorg for at skaffe avlsdyr, forekommer for tyrenes vedkommende i denne periode; men sjældent. I hvert fald er jeg i jubilæumsskrifterne kun stødt på 4 tilfælde – Viborg Amts landøkonomiske Forening, Maribo Amts økonomiske Forening, Sallings landøkonomiske Selskab, Frederiksborg Amts Landboforening (1859–63).

Af de fire selskaber, der havde afholdt dyrskuer i begyndelsen af trediverne var det kun selskabet i Ringkøbing amt, der var blevet ved. Hvad angår Maribo-selskabet, forklarer A. la Cour i det meget givende jubilæumsskrift ophøret med, at tilskuddet fra Det kongelige danske Landhusholdningselskab falder bort og med de fremstillede dyrs ringe kvalitet; men i fyr-

terne tages sagen op igen. På efterårsgeneralforsamlingen 1843 foreslår bestyrelsen (grev Knuth, kammerråd Friderichsen, kammerjunker Classen, kammerherre baron Rosenørn-Lehn og godsejer Tesdorpf), at man afholder dyrskue; men forslaget har modstandere, der siger, «at da man antager, at Erfaringen tilstrækkelig har godtgjort, at Præmiesystemet, betragtet fra et almindeligt Standpunkt, i sin Udførelse medfører flere Ulemper end den Nytte, som derved muligen i enkelte Tilfælde stiftes, kan opveje, saa maa det fraaades at uddele Præmier eller i hvert fald indskrænke disse til Tyre af fortrinlig Kvalitet.»

Forslaget bliver dog vedtaget, og man forhøjer endog præmiebeløbet, efter forslag fra Tesdorpf. Anderledes i Præstø Amts Landboforening, hvor et forslag om at afholde dyrskue fremsat i 1840 må tages af bordet efter diskussion.<sup>31</sup>

Men på Landmandsforsamlingen i Randers i 1845 fik dyrskueformen det blå stempel som det vigtigste avlsfremmende middel i offentlig regi.

Som nævnt diskuterer man her, hvorledes kvægavlen i Danmark og specielt i Jylland kan forbedres, og selv om et par røster hæver sig til fordel for ayrshireracen med henvisning til dens større mælkeydelse, hælder flertallet klart til det jyske kvæg som passende til de lokale forhold.

Diskussionen ender med nedsættelse af en komité bestående af godsejer F.W. Weinschenk, J.C. Drewsen og Hofman Bang. Denne komité optager desuden de to selvejerbønder og stænderdeputerede Ole Kirk og Jørgen Mogensen Blach (1796–1866), der var aktiv i Randers Amts Landhusholdningselskab.

De fremsætter en betænkning, som ved-

tages. Heri fastslås det, at man i Jylland har en egen kvægrace, der kan bruges såvel til fede- som til malkekvæg, og at denne race ikke bør blandes med andre racer. Som middel til at forbedre denne »race« foreslås tyreskuer i hvert herred. Bedømmelsen af tyrene skal foretages af folk udvalgt af landboforeningerne. Desuden foreslås skuer over og præmiering af køer med kalve faldne efter tyre, der i forvejen på tyreskuerne er blevet fundet værdige til avlsbrug.

Til forskel fra hesteavlsresolutionen indeholder kvægavlsresolutionen intet om offentlig støtte.

### Københavns Amts Landboforening og statsstøtten til dyrskuevirksomhed

Gennem 1800-tallet var det et specielt træk ved Københavns Amts Landboforening, at nogle af lærerne fra Veterinærskolen og senere fra Den kongelige veterinær- og landbohøjskole (1858) tog aktivt del i foreningens arbejde, hvad der vidner om en ambition om at forbinde teori og praksis.

En af disse lærere var Georg Christian With (1796–1861). Han havde i 1832 skrevet en besvarelse af Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs teoretiske prisopgave (se side 130), hvori han havde givet en positiv vurdering af stutteribesigtigelserne og præmieuddelingerne. Han var i mellemtiden blevet lektor og førstelærer ved Veterinærskolen. I maj måned 1846 havde han deltaget i landmandsforsamlingerne i Odense, hvor han under debatten om foranstaltninger til hestavlens fremme havde sagt: »Blandt de midler, ved hvilke Staten kan fremme Landhesteavlens, ind-



*Georg Chr. With (1796–1861), veterinær. Underviste siden 1820 på Veterinærskolen i anatomi og blev senere institutionens førstelærer. I 1852 overtog han stillingen som landstutmester, idet hans hovedinteresse var hesteavlens. Som led i sin lærervirksomhed udgav han en række håndbøger inden for sit fag. Desuden var han meget brugt af udenlandske regeringer som specialist i husdyrsygdomme.*

tager Præmiers Uddeling ved de rundtomkring i Landet dannede landoeconomiske Selskaber vistnok en vigtig Plads; men der maa for at denne Fremgangsmaade kan bære gode Frugter, lægges en Plan, som herved baade kan og bør følges; thi ellers kommer det til at mangle paa Overensstemmelse mellem hvad der skeer paa de forskellige Steder... De Grundsætninger, hvilke man bliver enig om at følge, maa



imidlertid modificeres efter Forholdenes Beskaffenhed i enhver Egn i Særdeleshed.« Der må desuden gøres noget for de andre husdyr »... der ere ligesaa vigtige for os, om ikke vigtigere end Hesten.«. Det er et gunstigt tidspunkt, dels på grund af de gode konjunkturer og dels fordi interessen er vakt.<sup>32</sup>

Den 26. juni 1846 afholdes der generalforsamling i Købehavns Amts Landboforening, og det sker som sædvanlig på gæstgivergården Prindsen i Roskilde.

Foreningen havde siden 1842 holdt dyrskue hvert år. Disse dyrskuer var domineret af hestene, fordi de nemmere spadse-rede den undertiden lange vej til Roskilde, hvor skuet holdtes. I de første år bidrog Landhusholdningsselskabet med 100 og senere med 150 Rbd til dyrskuepræmierne; men denne understøttelse var nu faldet bort, og medlemsbidraget på 2 Rbd ville ikke række til dyrskuepræmier i fremtiden. Der blev derfor på generalforsamlingen nedsat et udvalg med den opgave: »til næste Generalforsamling at udarbejde en Betænkning om, og et Udkast til en Indstilling til Regjeringen om de Midler, hvorved man troede at kunne hæve Hesteavlens her i Amtet.«<sup>33</sup>

I overensstemmelse med Withs udtalelser på landmandsforsamlingen starter udvalget med at gå ud over sit kommissorium, idet det argumenterer for, at de andre husdyr er lige så vigtige som hesten og for, at deres avl også trænger til opmuntring, hvorfor foreningen ikke bør indskrænke sig til at arbejde for hesteavlens.

Man går kort ind på den lokale baggrund for behovet for opmuntring af husdyravlen. Efterspørgslen efter egnens husdyr er så stor, at det er vanskeligt at vedligeholde sin besætning ved køb.

Et andet specielt træk ved husdyrbruget i Købehavns nærhed nævnes ikke, men det må have været af betydning for holdningen til kvægavl. Kvægbruget her var i høj grad baseret på salg af mælk til København. Det var så god en forretning, at man nødvendig ville spille mælken på, at opfodre kalve, hvorfor man købte sit tillæg udefra.

Her vil private selskaber, som man har dem i England, kunne fremme kappelysten om at have gode avlsdyr, mener udvalget; men når det er sagt, melder der sig, stadig ifølge udvalget, tre spørgsmål. Det første lyder: Hvordan fremmer man mest effektivt husdyravlen?

Det bedste middel i den henseende formenes, at være uddeling af præmier ved konkurrence. Ønsket om at vinde en præmie vil få mange til at lægge sig efter gode tillægsdyr, medens de dårlige vil glide ud af avlen, »... hvilket ubetinget maa fremme den herværende Huusdyravl, og det paa en Maade, at ikke alene de paagjeldende ville høste Fordeel deraf, men at det også kan blive af Vigtighed i statsøkonomisk Henseende.«<sup>34</sup> Desuden vil præmieuddelingen bidrage til at udbrede evnen til at skelne mellem gode og dårlige avlsdyr, og den vil udbrede kendskabet til, hvilke af egnens avlsdyr, der udmærker sig.

Når dette er sagt melder det næste spørgsmål sig automatisk: Efter hvilke kriterier skal man uddele præmier?

Som svar på dette spørgsmål udviklede udvalget – det er vel først og fremmest With – nogle overvejelser, der kunne danne baggrund for egentlige lokale dyrskue-regler. Disse overvejelser tog udgangspunkt i det københavnske markedskrav.

Hvad hestene angår vil man prioriterer en mellemsvær type højest. Man vil satse





*1½ år gammel griseso af dansk landrace. Fra slutningen af forrige århundrede krydsede man søer af landrace med orner af engelsk Yorkshirerace. Formålet var at frembringe et baconsvin med større kødfylde på spæklagets bekostning. Soen blev udstillet på den femte Landmandsforsamling i Flensborg 1854.*

på vognheste, fordi de lette vognheste på den ene side kan bruges til ridning, og de svære vognheste på den anden side kan bruges som arbejdsheste.

Hvad kvæget angår, mener man, at kun det kvæg skal præmieres, der forener høj mælkeydelse med fedeevne. Man vil altså satse på en mellemform. Ligesom for hestenes vedkommende skal også kvægets afstamning vurderes.

På fåreavlens område mener de fire betænkingsforfattere også, at man skal præmiere en mellemform – et får, hvis lam kan mætte københavnske munde og samtidig give uld. Og de anbefaler at fremme krydsninger med engelske får, Southdown eller Dishley.

Også på svineområdet anbefales det at krydse med engelske dyr. Sådanne krydsninger skal give et mellemstort svin, der

både kan tilfredsstille behovet for frisk flæsk, der bliver foretrukket fra de mindre svin, og behovet for røgede skinker, der blev foretrukket fra de mellemstore svin.

Endelig vender udvalget sig mod det spørgsmål, der har været udgangspunktet for dets nedsættelse: Hvorfra skal pengene til dyrskuerne komme?

I den forbindelse kan de fire mænd ikke lade være med at komme med et lille suk »... over den, efter vort skjønnende, kun forholdsvis ringe Deeltagelse, som Landboforeningernes Bestræbelser, at fremme det Almindeliges Vel, hidindtil har fundet hos de fleste blandt de egentlige Paagjeldende, men vi opgave derfor ikke Haabet om, at det, naar Selskabet faaer noget mere at virke med, vil blive bedre, og at det vil komme til at tælle et langt større Antal af den hæderlige Bondestand blandt sine

Medlemmer, end det endnu er Tilfældet, thi ikkun da kan dets Bestræbelser bære Frugt i en vid Udstrækning.«<sup>35</sup>

Men da det altså skorter på folkelig opbakning og dermed penge indstiller de fire, at bestyrelsen skal indgå med en ansøgning til kongen om for et tidsrum af 5 år som et forsøg årligt at bevilge foreningen 300 Rbd til præmiers uddeling, medens foreningen selv skal udrede 90 Rbd af de 390, man regner med der skal bruges til præmier. Desuden indstiller man, at bestyrelsen anmoder om at få opstaldet en af statens i England indkøbte hingste.

Forslaget fra Københavns Amts Landboforening er bemærkelsesværdigt i og med, at alle husdyr her betragtes under et. Dyrskue med præmiering betragtes for alle dyrs vedkommende som den bedste avlsfremmende foranstaltning. Og for alle husdyrs vedkommende, er det nødvendigt med statsstøtte til præmieringen. Og når det gælder principperne for vurderingen af dyrene, tager man konsekvent udgangspunkt i markedet.

Interessen for kvæget og svinene er selvfølgelig ikke ny. Det nye består i, at kvæg og svin behandles på linje med heste. Baggrunden her er dels en vækst i eksporten af levende kvæg til England efter ophævelsen af den engelske kvægtold i 1842 og dels interessen for mejeridrift. Mejeridrift øgede ikke blot ønsket om bedre kvæg, men også om bedre svin, idet skummetmælk og valle kunne nyttiggøres som svinefoder.

Generalforsamlingen 25. september 1846 gik ind for betænkningen, men forhøjede det beløb, der søgtes om til 3 à 400 Rbd. Men Købehavns Amts Landboforening fik ikke sin statsunderstøttelse – i denne omgang.<sup>36</sup>

## Opspil til husdyrloven af 1852

Derefter gøres der ikke mere ved sagen før efter enevældens fald og etableringen af en dampskibsforbindelse til England 1848. Da kommer der i 1850 et andragende fra flere rigsdagsmedlemmer til indenrigsministeren om nedsættelse af et sagkyndigt udvalg, der kan behandle spørgsmålet om, hvorledes regeringen bedst kan fremme husdyravlen. Senere i folketingsalen hævder Jørgen Mogensen Blach, der var et kendt ansigt i Randers Amts Husholdningsselskab, at han har foranlediget kommissionenes nedsættelse.<sup>37</sup>

Af de 15 medlemmer, som kommissionen kom til at bestå af, havde mindst de 7 en fast tilknytning til de landøkonomiske foreninger.

Kommissionens formand blev godsejer Nyholm til Baggessvogn. Han var medstifter af Hjørring Amts landøkonomiske Forening i 1845, dens formand 1851–60 og præsident for landmandsforsamlingen i 1856. Et andet medlem var godsejer L.C. Holstein til Holsteinborg, der var et fremtrædende medlem af Sorø Amts landøkonomiske Selskab. J.C. Hald, der var sekretær i Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, blev ligledes medlem. Godsejer A.E.M. Tang, der sammen med Ole Kirk var ledende i meget organisatorisk arbejde i Ringkøbing amt og 1852–56 formand for Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab, sad der også. Det gjorde godsejer A. Valentiner, der var formand for Københavns Amts Landboforening, ligeledes. Og endelig var der Weinschenck og With, der havde tilknytning til henholdsvis Aalborg Amts landøkonomiske Selskab og Københavns Amts Landboforening.





*Steen Steensen Blicher skrev på sølvgaben, som proprietær J.C. Nyholm på Baggessvogn fik sammen med kammerherre Skeel til Birkelse for deres indsats i stænderforsamlingen i Viborg: »Nyholm, Proprietær, Du har dog Bonden kjær, For ham Du løftede en mægtig Stemme I Stænderraad. Din ædle Daad Skal danske Bønder aldrig glemme«. De hædrende ord havde også som baggrund, at J.C. Nyholm (1803–67) var en pioner inden for det nordjyske opdyrkningsarbejde.*

Kommissionen beskriver husdyravlens situation og afsætningen af husdyr i de forskellige egne af landet. Såvel i Jylland som på Øerne opdrætter man heste med henblik på salg til både den indenlandske og udenlandske remonte.

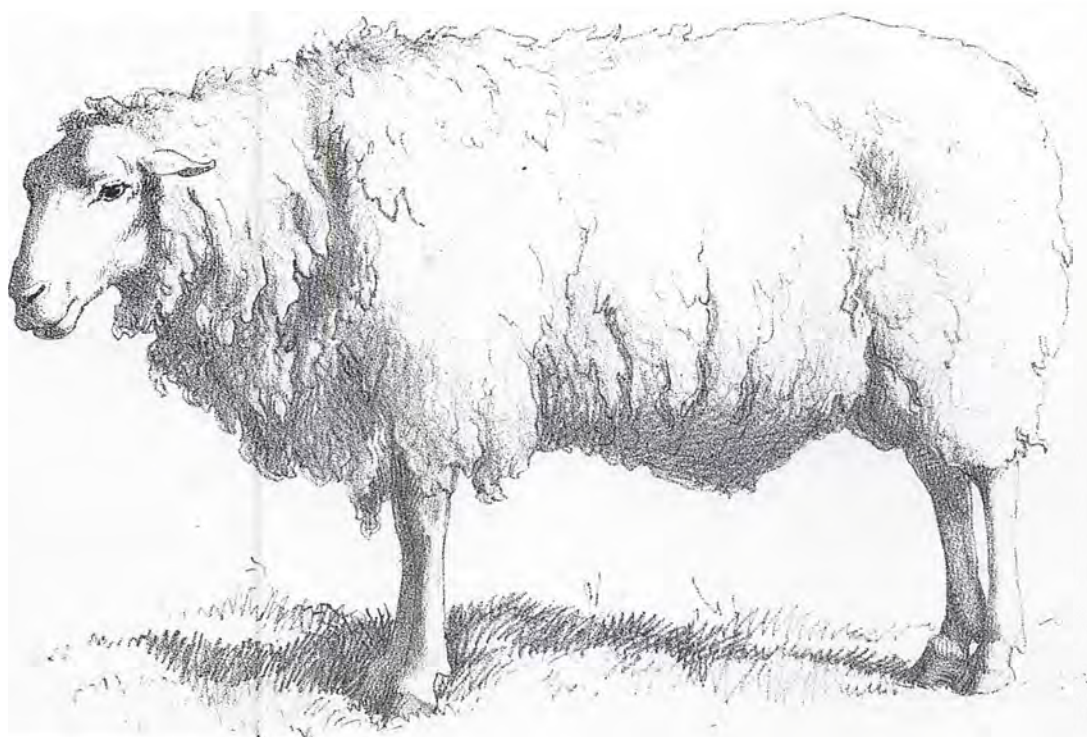
Avlen er i tilbagegang, hvad der skyldes: »Stutteribestyrelsens vaklende Færd og

Statens Affald (!) fra det tidligere Princip: directe at vejlede og opmuntre de mindre intelligente Opdrættere ved Uddelingen af Præmier. Herfra hidrører en Aarsag til Hesteavlens Forfald, som Commissionen ikke har undladt specielt at paapege: et mindre heldigt Valg af Tillægsdyrene af begge Kjøen. Opdrætterne i Almindelighed lade sig nemlig af den øjeblikkelige tilsyneladende Fordel lokke til at sælge unge Dyr, som burde have været bibeholdt til Tillæg, naar der bydes dem en god Priis derfor.«<sup>38</sup>

Hvad angår hornkvæget mener kommissionen, at selv i de egne, hvor kvæget er bedst, er det nødvendigt med en forbedring af avlen ved et bedre udvalg af tillægsdyr. Det gælder således den jyske fedestud, som ellers klarer sig godt på de europæiske kvægmarkeder.

Fåret bør ifølge kommissionen krydses med det engelske får af Dishleyracen. Det jyske svin finder god afsætning i mager stand i hertugdømmerne og vil tilsyneladende i halvfedet tilstand kunne finde god afsætning i England; men det vil stadig ifølge kommissionen kunne forbedres ved krydsning med den store Yorkshire-race. Skal der opnås højere priser for flæsket, må man desuden rette sig mere efter udlandets fordringer med hensyn til slagtning, saltning og nedpakning.

Samtlige medlemmer af kommissionen mener på baggrund af gennemgangen af husdyravlen i alle landets egne, »at Staten bør komme en saa vigtig sag, der udgjør en af dens Hovedindtægtskilder, opmuntrende og understøttende til Hjælp.« For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at selv om samtlige medlemmer skriver under på forslaget, afgiver en enkelt et mindretalsvotum, hvor han ytrer sine be-



*Dishleyvædder af engelsk race. Som for baconsvinets vedkommende ville man forbedre de nationale fåreracer gennem import af engelske avlsdyr, først og fremmest Southdown og Dishley, idet man mente, at man derved fik den bedst mulige kombination af uld og kød. Vædderen blev udstillet på den femte Landmandsforsamling i Flensborg 1854.*

tænkkeligheder ved, at staten blander sig i næringslivet.<sup>39</sup>

I begrundelsen for denne konklusion tager man udgangspunkt i hesteksporten. Som landet ligger, indbringer en hest 100–120 Rbd; men kommissionen er overbevist om, at ved en hensigtsmæssig krydsning og forædling vil gennemsnitsprisen kunne bringes op på indtil 200 Rbd, hvad der vil betyde en stor gevinst »for Landet«. Og det samme, siges det, gælder for hornkvæg og de mindre husdyr.<sup>40</sup>

Man mener altså i kommissionen, at en forædling, især af hesten, medfører, at man

kan få mere for den på eksportmarkederne uden, at en eventuel merindtjening vil blive opvejet af en mindre afsætning, hvad der vil gavne landet og staten. At højere priser ikke skulle påvirke afsætningen forekommer lidt forbavsende på baggrund af, at kommissionen selv fremhæver, at den danske hest finder afsætning i udlandet til arbejdsbrug og remontering, fordi den er billigere end andre landes heste; men hvorom alting er, så lægger kommissionsmedlemmerne stor vægt på denne sag. Hvor stor fremgår af, at det beløb, de i forslaget afsætter til formålet (7.600 Rbd)

er på niveau med de samlede statsudgifter til industrien, der for 1849/50 andrager 7.000 Rbd, for 1850/51 9.000Rbd og for 1851/52 8.000 Rbd.<sup>41</sup>

Forslaget der i alt væsentligt bliver til lov – se bd. 4 – kan sammenfattes i følgende punkter:

1. Staten yder samme beløb til de landøkonomiske selskaber, som de selv bruger på husdyravlens forbedring. Dog højest 400 Rbd årligt pr. amt.
2. Den kommission, der skal bedømme dyrene ved dyrskuet, skal bestå af to mænd, udvalgt af det landøkonomiske selskab, og af landstutmesteren.
3. Denne bedømmelsekommission bestemmer, hvorledes pengene skal fordeles på henholdsvis heste-, kvæg-, fåre- og biavl.
4. Kommissionen skal ligeledes føre protokol over alle de dyr, der findes tjenelege til avl.
5. Kommissionen skal endelig tilkendegive over for de tilstedværende, hvorfor ét dyr kasseres og et andet antages, og den skal i det hele taget søge at udbrede viden om husdyravl.

På et væsentligt punkt ændres der i forslaget inden det bliver til lov. Statens repræsentant i bedømmelsekommissionen, landstutmesteren, forsvinder, således at det faglige arbejde med dyrskuerne helt lægges i hænderne på de lokale landøkonomiske foreninger, hvad der svarer til indstillingen fra landmandsforsamlingerne (se side 142). Hvor staten tidligere finansierede dyrskuerne og varetog den faglige

bedømmelse, er hensigten med husdyrloven, som de landøkonomiske foreninger i høj grad har æren for, at de to parter – staten og de landøkonomiske foreninger – slår halv skade om udgifterne til præmier; men at foreningerne suverænt, inden for lovens rammer, bestemmer over pengenes anvendelse.

I fyrrerne er det ikke bare enkeltrepræsentanter for de landøkonomiske foreninger, der argumenterer for statsstøtte til dyrskuevirksomhed. Landmandsforsamlingerne i såvel Randers som i Odense og Københavns Amts Landboforening kaster deres lod i den vægtskål. Der er i begge tilfælde tale om organisationer domineret af større landmænd.

I trediverne argumenterede man ret nøje for, at statsstøtte til hesteavl gavnede bondens pengeindtægter, hvad der var i hele samfundets interesse. I fyrrerne er argumentationen ikke så nøje som i trediverne, og tit udelades den. Man forudsætter nærmest, at der er denne økonomiske sammenhæng. Når husdyrloven ikke gav anledning til nogen større debat (se bd. 4) på Rigsdagen, skyldtes det måske, at mange rigsdagsmedlemmer tog denne forudsætning for givet.

Det er i hvert fald et faktum, at de landøkonomiske foreningers arbejde på denne front først rigtig bar frugt efter enevældens afskaffelse og indførelsen af det borgerlige demokrati. Lydhørheden over for deres argumenter var langt større i rigsdagen, hvor landmændene sad tæt, end blandt de embedsmænd, der behandlede sagen under enevælden.

## Dyrskuerne i 30'erne og 40'erne

Skemaet side 159 angiver, hvilke foreninger, der afholdt skue år for år i perioden 1830–51.

I Randers Amts Husholdningselskab havde man allerede 1810, 1811 og 1812 holdt dyrskue (se side 69). Og i Vejle Amts landoekonomiske Selskab afholdt man skuer to gange i første halvdel af tyverne for tyre og for væddere. Og man lagde vægt på »at Kreaturerne er af jydsk Race, at Bygningen er udmærket, Kroppen lang og dyb, Kryds, Lænd og Ryg lige og brede. Extremiteterne ikke for grove, Benene velstillede og spatfri, samt Dyrene af en trivelig Natur, Faarene tillige uldrike.«<sup>42</sup>

Bortset fra disse meget tidlige jyske dyrskuer var jyderne og øboerne, med undtagelse af fynboerne lige tidligt på færde i denne sag; men jyderne var mere vedholdende. Det drejede sig om Randers Amts Husholdningselskab, der allerede er blevet fyldigt omtalt, og det drejede sig om dyrskuet i Ringkøbing amt, der formelt set holdtes af et privat selskab, som dog i praksis blev kørt af Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab. Dette dyrskueselskab dækkede kun tre herreder. Alligevel havde hele 200 betalt medlemsbidraget på 2 mark. Og hvad der er nok så interessant set i lyset af de landøkonomiske foreningers medlemsskare og ledelse, hedder det, at de fleste medlemmer er af bondestanden.<sup>43</sup>

Antallet af dyrskuer var lavt og stabilt i 30'erne. I begyndelsen af fyrreerne voksede det, og i midten af fyrreerne skete der en relativt stor vækst i de små tal, hvad der måske for en dels vedkommende hang sammen med ophøret af de statslige stut-

teribesigtigelser for Jyllands vedkommende (se side 139).

Sammenlignet med udviklingen efter husdyrloven af 1852, som vil blive analyseret senere, er der imidlertid nogle iøjnefaldende træk. For det første var der 1854–1860 årligt mindst dobbelt så mange foreninger, der holdt dyrskue, som i de år i 40'erne, hvor flest foreninger gjorde det. For det andet savnede man kontinuitet i de enkelte foreningers dyrskueaktivitet i trediverne og fyrreerne. For det tredje var kvaliteten højere i 50'erne end i 40'erne.<sup>44</sup>

Ikke overraskende var det hesteavlens og kvægavlens, der arbejdedes med på dyrskuerne. Svine- og fåreavlens kom i anden række generelt.

Skuerne var meget forskellige med hensyn til størrelse. Som et eksempel på de helt små skuer kan nævnes det af Den nord-slesvigske Landboforening 28. oktober 1846 ved Hovgaard Kro afholdte dyrskue. Her fremstilledes: 1 tyr, 2 køer, 1 kvie, 2 brune og 2 røde hopper, foruden en kvie med to tvillingekalve. Der blev ikke uddelt præmier. Omvendt hørte Københavns Amts Landboforenings dyrskue, som blev holdt i 1844, til de større. Her så man 6 tyre, 12 køer, 7 kvier, 3 væddere, 2 søer, 1 orne og 8 hingste. Det største dyrskue holdtes dog af Aalborg Amts Landboforening. Her holdt man 1845 dyrskue tre forskellige steder, sandsynligvis for at mindske transportproblemerne – ved Lindensborg, Hvornumbro Mølle og ved Vester Hassing Kro. Først var det handyrenes tur – 46 hingste og 34 tyre. Dernæst i juli måned hundyrenes. Her mødte 38 hopper med føl og 13 køer ved Lindensborg. Der mødte ingen i Vester Hassing eller Hvornumbro Mølle.<sup>45</sup>



## Landøkonomiske foreninger, der afholdt dyrskuer 1830–51.

	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51
<i>Foreninger:</i>																						
Holbæk Amts økonomiske Selskab 10	3	3	?		?		?				3	?	?			?						
Maribo Amts økonomiske Selskab 10		4	4	4											3	5	3	3				
Sorø Amts landøkonomiske Selskab 33																		2	2	2	2	2
Præstø Amts Landboforening 39																	6	7		2	3	3
Københavns Amts Landboforening 41													3	8		6	8	3	8	8	8	8
Frederiksborg Amts Landboforening 43																?						?
Fyns Stifts patriotiske Selskab 10													1	1	1	1	8					
Vends Herreds Landboforening 41														3	3	3	3	3			3	3
Randers Amts Husholdningsselskab 10	9	9	9	9	9	9	9															
Ringkøbing 20			3	3	3	3	3	?	?	?	8	8	8	8	8	8	8					
Friisenborg-Faurskov 38													3							2		
Thisted 41												2	3	3	?	?	?	?	?	?	?	?
Salling Landboforening 42													8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
Aarhus 42																					2	
Morsø Landboforening 44															3	3	3	3	3	3	3	3
Aalborg Amts Landboforening 44																3	3	?	?	?	?	?
Ribe og Omegns Landboforening 46																		2				
Hammerum Herreds Landboforening 46											8	8	8	8	8		8	?	?	5	5	
Hjørring Amts Landboforening 45																?	?	?	?			?
Viborg Amts landøkonomiske Forening 46																		3		3	3	3
Den Nordslesvigske Landboforening 46																	3	3				
I alt	2	3	4	3	3	2	3	1	1	2	3	4	8	7	9	12	14	14	9	10	12	10

Note: Tallene angiver, hvilke typer dyr man ønskede fremstillet på skuerne:

1 = skuer alene for heste. – 2 = skuer alene for kvæg. – 3 = skuer for heste og kvæg. – 4 = skuer for heste, kvæg og svin. – 5 = skuer for heste, kvæg og får. – 6 = skuer for kvæg, får og svin. – 7 = skuer for kvæg og får. – 8 = skuer for heste, kvæg, svin og får. – 9 = skuer for kvæg og svin. – ? = spørgsmålstegnet angiver, at det er usikkert, hvilke dyr man ønskede fremstillet på skuet.

Tallene umiddelbart efter forkortelserne for foreningerne angiver foreningens oprettelsesår. Selvom der af hver enkelt forening er holdt flere dyrskuer det pågældende år, optræder der kun ét tal i skemaet. Hvis der f.eks. har været et hestesku, angives det med et tretal. Det afgørende for om et skue betegnes med det ene eller det andet tal er ikke, om de pågældende dyr faktisk er repræsenteret ved skuet, men om der er udsat præmier for dyrene. Hvad angår definitionen af et dyrskue bruger jeg Ipsens definition (side 83): »Et dyrskue er en med bedømmelse og klassificering forbundet udstilling af dyr fra et nærmere afgrænset område«. Denne definition betyder bl.a., at to udstillinger af dyr foranstaltet af Fyns Stifts patriotiske Selskab 1832 og 1833 ikke er med i skemaet. Et andet problem er, at tallene dækker over dyrskuer af vidt forskelligt omfang. Kildegrundlaget er i de fleste tilfælde de relevante jubilæumsskrifter. Se dog noten for hver enkelt forening. Der er en vis usikkerhed forbundet med at anvende jubilæumsskrifterne til dette formål. For det første kan man ikke være sikker på, at alle dyrskuerne nævnes her. For det andet er de undertiden upræcise på dette område.

Holbæk Amts økonomiske Selskab 1812–87 side 7–14 og Holbæk Amts økonomiske Selskab 1812–1912 side 81ff. – Maribo Amts økonomiske Selskab: la Cour side 8–9, 13–14, 40, 53 og 57. – Sorø Amts landøkonomiske Selskab: Kristensen side 46–48. – Præstø Amts Landboforening 1839–1889 de relevante år. – Københavns Amts Landboforening 1840–1941 ved Sigaard side 103–107. – Frederiksborg Amts Landboforening 1843–1943 side 22ff og Frederiksborg Amts Landboforening 1843–93 de relevante år. – Fyns Stifts patriotiske Selskab gennem 100 år ved N. Beck side 72 og 103. – Vends Herreds Landboforening 1841–1941 side 33 og 134–39. – Randers Amts Husholdningsselskab gennem 100 Aar side 329ff. – Ringkøbing (Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab 1820–43, Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab 43–57, derefter Hjern-Ginding Herreders Landboforening) se Hjern-Ginding Herreders Landboforening 1820–37 passim og Tidsskrift for Landøkonomi 1843 side 234. 1832–37 arrangeres dyrskuet af et privat selskab – i princippet, men det er helt klart, at det er det landøkonomiske selskab, der er hovedkraften. – Friisenborg-Faurskov se Friisenborg-Faurskov 1838–1938 side 53 og 60–63. – Thisted se Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt 1841–1941 106–107, 20ff. – Salling se Beretning fra den første Landmandsforsamling side 99–100. – Aarhus se Hans Jensen side 24 i Aarhus Amts landøkonomiske Selskab 1842–1942. – Morsø Landboforening 1844–1944 side 16–17. – Hjørring Amts Landboforening 1845–1945 side 58. – Viborg Amts landøkonomiske Forening 1846–1896 side 58–63. – Hammerum Herreds Landboforening gennem 100 Aar side 30–33 og 38–39. Skuerne 1839–46 (minus 45) er afholdt af et »Dyrskueselskab«, der tilsyneladende er oprettet på initiativ af Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab. – Den nordslesvigske Landboforening Hans Hansen side 34 og 40.



*En dyrskuescene fra 1847, som maleren Carlo Dalgas har skildret den. Dyrskuer var i første halvdel af 1800-tallet en meget blandet foreteelse. Ved de lokale skuer kunne økonomien være så stram, at præmierne nødvendigvis måtte blive få og små. Der har næppe ved disse skuer været den tilslutning, man senere skulle opleve, efter at dyrskuerne var blevet institutionaliseret og sat på finansloven.*

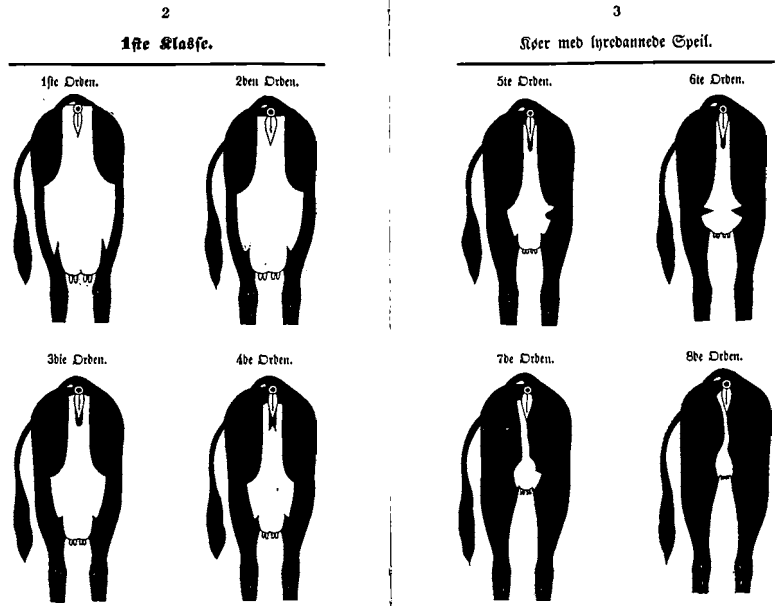
Dyrskuerne var en udstilling af husdyr, hvorunder de blev bedømt og klassificeret. Hensigten hermed var at udpege de bedste avlsdyr og dermed også at hjælpe landmanden med at udvælge de rigtige dyr til avl; men problemet var dels at fastlægge, hvilke egenskaber de bedste avlsdyr skulle have og dels at finde ud af hvilke dyr, der havde disse egenskaber.

Høj mælkeydelse og fedeevne var de kvantitative økonomiske egenskaber, der var i højsædet hos de store landbrugere, som diskuterede kvægavl.<sup>46</sup> Som det fremgår af behandlingen af de regionale forskelle inden for kvægbruget, var det for-

skelligt fra egn til egn, hvor stor vægt man lagde på de to egenskaber; men hvad enten man opfodrede fedekvæg i Thy eller var mælkeleverandør til København, havde man et problem ved valg af tillægsdyr: Hvordan kunne man vide hvordan den pågældende tyre- eller kviekalv i fremtiden ville arte sig, og hvordan dens afkom ville blive?

Vi befinder os i en tid før den systematiske stambogsføring, der gør det muligt at vurdere om en given egenskab er mere eller mindre konstant arvelig inden for den stamme, et givent individ tilhører; men til gengæld mente man, at kunne slutte sig til

Franskmanden Francois Guénon udviklede i første halvdel af 1800-tallet en metode, kaldt spejllæren, hvormed man kunne skelne mellem gode og dårlige malkekøer. Metoden baserede sig på studier af koens spejl (bagparti), hvor retningen af hårene dannede forskellige mønstre. Guénon systematiserede disse mønstre i relation til køernes malkeevne. Billedet viser prima malkekøer.



disse økonomiske kvantitative egenskaber ud fra nogle af individets ydre kvalitative kendetegn. Dette synspunkt bundede i den opfattelse, at alle et dyrs egenskaber nedarves i en eller anden grad. Enten fortyndes de eller også koncentrerer de. Det betyder, at, hvis man støder på et individ med en bestemt races typiske ydre, ja så har dette individ også racens andre typiske egenskaber.

Det er baggrunden for, at eksteriøret har så stor betydning i datidens dyrskueeregler, idet mælkeydelsen først langt senere får den store betydning.<sup>47</sup>

Et eksempel på denne tankegang var Guénons spejllære. Franskmanden Guénon havde 1839 skrevet et værk, hvori han hævdede, at man ud fra formen og størrelsen på koens spejl kunne sige noget om dens mælkeydelse.

Denne opfattelse fik sin stærke talsmand

i J.B.H. Andersen, der var forvalter ved, og senere blev forpagter ved Carl de Neergaards gods Gunderslevholm. Han skrev bøger og artikler om emnet, ligesom han holdt foredrag i de landøkonomiske foreninger.<sup>48</sup>

Dette sammen med hans nære tilknytning til bestyrelserne i såvel Præstø Amts Landboforening som i Sorø Amts landøkonomiske Selskab betød, at de to selskaber i nogle år fra henholdsvis 1847 og 1849 tillagde spejlets størrelse og form større betydning end alle de andre øvrige elementer, der indgik i bedømmelsen, tilsammen. De andre 4 elementer var: Bygning, hud og hårlag, hoved øjne og horn og endelig størrelse. Fra 1850 anvendte Frederiksborg Amts Landboforening også spejllæren ved dyrskuerne.<sup>49</sup>

Spejllæren var og forblev en kontroversiel sag og den slog aldrig igennem i Jyl-

land. Ved landmandsforsamlingen i København i 1852 fik en kvie en meget høj præmie. Bedømmelsen tog udgangspunkt i spejllæren. Denne afgørelse var genstand for jysk kritik. Således mente Ole Kirk, at det pågældende individ »havde været saa daarligt at see til, at man næppe vilde finde et saadant hos en huusmand i Jylland.«<sup>50</sup>

En langt senere empirisk undersøgelse har desuden vist, at der ikke er nogen sammenhæng mellem spejlets form og størrelse på den ene side og malkeevnen på den anden;<sup>51</sup> men at pege fingre ad lærens tilhængere i datiden ville være ahistorisk. For det første var den et systematisk forsøg på at finde den forbindelse mellem ydre kendetegn og indre egenskaber, som man i datiden mente, at der var. For det andet kan vi takke spejllærens ophavsmænd og hans tilhængere for, at vi i dag ved, at der ikke er nogen sammenhæng mellem spejlet og malkeevnen. Hvis påstanden om en sammenhæng aldrig var blevet fremsat, var den heller aldrig blevet empirisk efterprøvet.

## Noter

1. Jens Jensen behandler datidens meget heftige diskussion side 46–73.
2. Bergsø bd. 2 side 261 og Jespersen side 48 (1945).
3. Jespersen m.fl. 1944 side 11–15 og Prosch bd. 2 side 45–52.
4. Myrdal side 78.
5. Landbrugsforhold i Danmark siden Midten... side 100 og 113.
6. Lorenzen-Schmidt side 93–94. Falbe-Hansen og Scarling bd. 2 side 224–25. Bergsø side 265 om hestenes oprindelsessted.
7. Prosch side 64–68.
8. Jens Jensen side 23–34 With 1832 side 81–83 giver en oversigt over besigtigelserne i Jylland.
9. Claus Bjørn i Dansk Biografisk Leksikon.
10. Jens Jensen side 46–55 omtaler debatten for og imod stutteribesigtigelserne og forsøget på at få dem afskaffet. Hald omtaler i Amtsbeskrivelsernes bd. 8 (Ringkøbing Amt) side 239 og 241–42 dels Ole Kirk og dels Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab.  
S.A. Fjelstrup: Endeel Jydske Landmænd... fortæller historien om mødet i forbindelse med kvægmarkedet i Holstebro og petitionen. Han fortæller også selskabet sendte Ole Kirks brev til Det kongelige danske Landhusholdningsselskab med en anbefaling. Brevet fra Ole Kirk, som her er analyseret, findes i Landhusholdningsselskabets arkiv under journalnummer 1832/76, men ikke følgeskrivelsen fra Holstebroselskabet.
11. Fjelstrup side 4–5.
12. Sst. side 16.
13. Overførslen sker ved kgl resolution af 24/4 1835 til »finansministeriet«. Jens Jensen side 71.
14. LHS 1840/162/38 og 1840/162/3. Wulff udtaler sig her i svaret på Landhusholdningsselskabets rundspørge klart mod krydsningsavlen og til fordel for renavl af den jyske hest. Forslagene, diskussionen af dem, betænkningen og den endelige petition findes i Tidende for osv. bd. 1 sp. 142–50 og bd. 2 653–715. Udvalgsflertallets synspunkter svarer på mange måder til Fjelstrups fra 1832.
15. Tidende for... (Stændertidende) sp. 667–68.
16. Sst. sp 679.
17. Beretning... Randers 1845 side 108–109.
18. Milthers' biografi i Dansk biografisk Leksikon 2. udgaven.
19. Beretning... Randers 1845 side 261–64. Sst. side 111–112.
20. Sst. side 113–14.
21. Sst. side 114–15.
22. Jens Jensen side 79.
23. Beretning... den anden Landmandsforsamling 1846 side 103–120.
24. Svaret fra Rentekammeret med Bardenfleths betænkning i Beretning om den tredje Landmandsforsamling.
25. Se Bardenfleths betænkning i Beretning om den tredje danske Landmandsforsamling. Bilagene side 21ff.
26. la Cour side 93–94.
27. Beretning om... 1845 side 94.
28. la Cour side 52–53, Præstø Lbf side 4.
29. LHS 1841/28.
30. Den kongelige resolution angående heste- og



- kvægavlen og landstutmesterens betænkning side 23 bilagene til Beretning om den tredje Landmandsforsamling. Se desuden Thisted side 28, Anders Eriksholm side 83, la Cour side 46–48, Kristensen om Sorø side 45–48, Præstø side 6–8 Frederiksborg side 22.
31. A. la Cour side 52–53 og Præstø Amts... 1839–89 side 4.
  32. Beretning om den anden Landmandsforsamling side 113–14.
  33. Siggaard side 16–17 og 103–105 og With side 447–48.
  34. With side 450.
  35. With side 454.
  36. Sst. side 456 og Siggaard side 16–17.
  37. Se Rigsdagstidende, Folketinget sp. 4204 under 4/2 1851.
  38. Forslag osv side 6.
  39. Sst. side 10 og 24–26.
  40. Sst. side 10.
  41. Hans Chr. Johansen 1985 side 343.
  42. Dalgas side 196 eller side 24 i Vejle Amts Lbf 1851–1901 Der tales begge steder om, at man lægger vægt på jysk race.
  43. Tidsskrift for Landøkonomi 1834 side 234–45. Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab har i 1841 88 medlemmer se Hjern–Ginding side 24.
  44. la Cour side 54–55.
  45. Hans Hansen side 34 om nordslesvig, la Cour om Maribo side 53. Om Ålborg amt se Børge Davidsen side 185–87.
  46. Tidsskrift for Landøkonomi 1842 side 257ff.
  47. Diskussionen mellem Stribolt og Mørkeberg i Maanedskrift for Dyrlæger 1901–1902. P.H. Petersen side 6–7.
  48. J.B.H. Andersen: Vejledning osv.  
J.B.H. Andersen: Særskilt Aftryk osv.  
Andersen side 125–38 i Tidsskrift for Landøkonomi 1854.
  49. Præst Amts Landboforening... side 8.  
Kristensen side 48–49.  
Frederiksborg Amts Landboforening 1843–1893 side 11.
  50. Beretning om den sjette... 1856 side 113. Se desuden Beretning om den fjerde Landmandsforsamling i København 1852 side 62–73.
  51. Hooper side 158 og Andersen i Tidsskrift for Landøkonomi 1852 og Ipsen side 114 og Appel side 35–51.

# Formidling og diskussion

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab havde 1818–1826 foranstaltet en række foredrag om især landøkonomiske emner; men da foredragsholderne var Tordenskjolds soldater, ebbede denne aktivitet ud.

I 1842 tages ideen imidlertid op igen af to forskellige landøkonomiske foreninger næsten samtidig – Maribo Amts økonomiske Selskab og Københavns Amts Landboforening.

I den sidstnævnte forening blev det i første omgang kun til nogle få foredrag. Således holdt selskabets mangeårige formand A. Valentiner 8. september 1842 et foredrag om, efter hvilke principper man løbende skulle skifte ud i sin malkekvægbesætning.<sup>1</sup>

Man starter samtidig på Lolland-Falster, men er her langt mere vedholdende. I perioden 1842–47 holdes i alt 24 foredrag, hvoraf Tesdorpf holder 7. Foredragene afspejler først og fremmest udviklingen i, problemerne og mulighederne for de store landbrug, hvis ejere eller forpagtere hele tiden overvejede, hvorvidt de skulle tage hovedindtægten, som det hed, af kreaturholdet eller kornavl. Og det var også denne gruppe, der dominerede landmandsforsamlingerne.

Landmandsforsamlingerne har været nævnt flere gange i forbindelse med diskussionen af kvægavl og hesteavl. Der er imidlertid tale om en så særegen og betydningsfuld institution, at den skal have et selvstændigt ord med på vejen.

Inspirationen til disse møder kom fra Tyskland. Og den, der omsatte ideen til praksis var den flere gange nævnte N.B. Krarup.

Niels Bygum Christian Krarup (1802–

65) var præstesøn. Det var derfor ikke tilfældigt, at han studerede teologi i starten af tyverne. Senere blev han lærer ved præsteseminariet i Lyngby ved Grenå, hvor han samtidig som forpagter drev præstegårdens landbrug. 1835 forpagtede han Frijsendal under Frijsenborg, hvor han oprettede den første landbrugsskole af mere varig betydning her i landet 1837. 1839 købte han hovedgården Haraldslund ved Århus, hvortil landbrugsskolen blev overført 1840. Han forestod selv den daglige ledelse af skolen til 1851, da han flyttede til København efter at være blevet valgt til Landstinget, hvor han sad som konservativ 1850–55.

Sideløbende med skolegerningen tog han del i det lokale organisatoriske arbejde (se side 97 og 101), hvad der førte ham over i arbejdet med landmandsforsamlingerne.

Randers Amts Husholdningsselskab nedsatte i oktober 1843 et udvalg bestående af Krarup, apoteker Køster og købmand Jacoby til at arrangere en basar. Udvalget foreslog imidlertid, at man i forbindelse med basaren udsendte en indbydelse til en »Forsamling af Landmænd fra Landets forskellige Egne.«

Selskabet vedtog at indbyde til og at arrangere et sådant møde. Der blev nedsat en midlertidig bestyrelse til at organisere det praktiske. Den bestod af amtmand og kammerherre V.C. Lorentz, pastor Carlsen og N.B. Krarup. Denne bestyrelse udsendte i maj 1845 en indbydelse til »Landmændenes Forsamling i Randers d. 22de til 26de September 1845.« Indbydelsen var rettet til landmænd fra alle egne såvel som til alle andre, der interesserede sig for landvæsenets fremme, men navnlig til »de



*N.B.C. Krarup, landøkonom (1802–65). Efter en virksomhed som seminarielærer blev han 1835 forpagter på Frijsendal under Frijsenborg, og her oprettede han den første landbrugsskole af mere varig betydning i Danmark. I 1839 købte han hovedgården Haraldslund ved Århus, hvor han videreførte landbrugsskolen til 1855. Han tog initiativet til at etablere de danske landmandsforsamlinger, hvoraf den første blev afholdt i Randers 1845.*

landoeconomiske Selskaber og Foreninger, som mueligen ville give Møde ved Repræsentanter.«

I selve Indbydelsen siges der intet om hensigten med et sådant arrangement. Det gør der imidlertid i en foreløbig indbydelse underskrevet af Randers-selskabets bestyrelse. Meningen er, siges det, at land-

mænd fra alle egne skal mødes for mundtligt at udveksle ideer og viden.<sup>2</sup>

At denne udveksling af ideer og praktiske erfaringer har været hovedformålet, kommer til udtryk flere steder og på flere måder – bl.a. igennem mødeformen, hvad jeg senere skal vende tilbage til; men derudover har nogle i hvert fald haft ambitioner om via dette forum at sprede nye videnskabelige resultater, alt sammen med det for øje at øge landbrugsproduktionen, også på bondebruget.

Antallet af deltagere i landmandsforsamlingerne svinger noget. Man lægger ud med 332 i Randers i 1845 for at nå et højdepunkt på 626 i Odense i 1846, hvorefter de 467 i Aarhus i 1847 blev oplevet som en skuffelse. Man skal lede længe i deltagerlisten for at støde på almindelige gårdmænd. Hovedparten af deltagerne er større jordbrugere, forpagtere og andre med tilknytning til større landbrug; men en del af deltagerne er ikke landmænd. I denne gruppe fylder købmændene mest.<sup>3</sup>

Som det fremgår af tabellen deltog 28 forskellige foreningers repræsentanter i de tre landmandsforsamlinger. Antallet af foreninger er størst i 1846 og mindst i 1845; men stabiliteten er ikke så stor. Hvis man ser bort fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab er det kun 2 foreninger, der deltager i alle tre møder med udpegede repræsentanter – Frederiksborg Amts Landboforening og Vends, Baag og Skovby herreders Landboforening.

Kun i 4 tilfælde har de lokale foreninger sendt gårdmænd til møderne. De 4 er: Landboforeningen i den nordøstlige Del af Randers Amt (1845), Voldum landøkono-

Tabel over de landøkonomiske foreninger, der sendte repræsentanter til Landmandsfor-samlingerne 1845, 1846 og 1847.

	1845	1846	1847
Holbæk Amts landøkonomiske Selskab		×	×
Holbæk AMts Landboforening		×	
Sorø Amts landøkonomiske Selskab	×	×	
Præstø Amts Landboforening	×	×	
Frederiksborg Amts Landboforening	×	×	×
Fyns Stifts patriotiske Selskab			×
Landboforeningen for Fyns Stift		×	
Landboforeningen for Vends, Baag og Skovby herreder	×	×	×
Fyns Stifts landøkonomiske Selskab			×
Randers Amts Husholdningsselskab		×	
Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab	×	×	
Grevskabet Frijsenborgs landøkonomiske Forening		×	
De landøkonomiske Selskaber i Thy og på Morsø		×	
Aarhus Amts landøkonomiske Selskab	×	×	
Aalborg Amts landøkonomiske Selskab		×	×
Hjørring Amts landøkonomiske Selskab		×	×
Viborg Amts landøkonomiske Selskab		×	
Randers Amts Communalforening		×	
Voldum landøkonomiske Sogneforening i Randers Amt		×	
Ødum landøkonomiske Sogneforening i Randers Amt		×	×
Landboforeningen i den østlige Del af Randers Amt	×		×
Landboforeningen i den nordøstlige Del af Randers Amt	×		×
Den landøkonomiske Forening på Stamhuset Estrup Gods		×	×
Hveisel Sogns landøkonomiske Forening (Vejle Amt)		×	
Nørvang-Tørrild herreders landøkonomiske Forening			×
Landboforeningen for Øster og Vester-Flakkebjerg herreder samt Holsteinborg		×	
Det kgl. danske Landhusholdningsselskab	×	×	×
Selskabet for Norges Vel	×		

Kilder: Beretning om de danske Landmænds Forsamling... 1845 side 12, Beretning om den anden... 1846 side 19-20 og Beretning om den tredje 1847 side 17.

miske Sogneforening, (1846), Ødum landøkonomiske sogneforening (1847) og Landboforeningen for Øster- og Vester-

flakkebjerg herreder samt Holsteinborg (1847).<sup>4</sup> Landmandsfor-samlingerne havde i den-





*N.E. Hofman Bang, landøkonom (1803–1886). Efter en alsidig uddannelse, der omfattede et flerårigt ophold på Albrecht Thaers landbrugsinstitut på godset Möglin i Brandenburg, overtog han i 1840 det fædrene gods Hofmangave. I tiden 1845–1853 drev han et landbrugsinstitut på godset, der tydeligt havde Möglin som forbillede. I det hele tiden virkede han meget kraftigt for landbooplysningen og for ophjælpning af det lokale landbrug. I en årrække var han med i ledelsen af Fyens Stifts Patriotiske Selskab.*

ne periode ikke nogen permanent organisation. Forsamlingen valgte sin egen ledelse og en komité til at forberede og indbyde til det næste møde.

Møderne har for det meste form af diskussionsmøder. De foregår på den måde, at en indleder kort åbner mødet med at ridse diskussionsemnet op. Derefter er ordet frit, og deltagerne kan så rejse sig op og

fortælle om deres erfaringer på det pågældende område. Ved komplicerede problemer giver det undertiden en noget rodet debat; men i bedste fald er referaterne af disse møder fascinerende vidnesbyrd om den søgende ånd, der undertiden har været over møderne.

En fremtrædende person på disse møder var Niels Erik Hofman Bang (1803–1886). Hans far var botanikeren Niels Hofman (Bang), der ejede godset Hofmangave. Niels Erik Hofman fik en alsidig uddannelse. Af stor vigtighed blev det, at han 1827–1830 opholdt sig på Albrecht Thaers landbrugsinstitut, Möglin, i Brandenburg. På Thaers anbefaling blev han ansat af den svenske regering som schäferidirektør. Fra sit ophold i Sverige hjembragte han iøvrigt den berømte svenskharve. I perioden 1840–60 drev han Hofmangave, hvor han 1845–53 holdt landbrugsskole.

Vi befinder os i en periode, hvor traditionelle forestillinger på det landbrugsfaglige område bliver udfordret. Debatten med hensyn til husdyravl er allerede omtalt; men den vigtigste diskussion stod alligevel på agrikulturkemiens område.

Under debatten om spørgsmålet »Hvilke Regler har Erfaring givet for Gødningens rigtige Behandling og Anvendelse« i Århus 1847 får deltagerne et indblik i den internationale diskussion om det måske vigtigste værk inden for jordbrugsvidenskaben – Justus von Liebig's Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie fra 1840, der blev til på opfordring af The British Society for the Advancement of Science og oversat til dansk i 1846.

Indtil da havde den fremherskende opfattelse af planternes ernæring været den såkaldte humusteori, hvis fremmeste tals-



I anden halvdel af det 19. århundrede begyndte man at bruge kunstgødning til supplerung af staldgødningen, som man i øvrigt fik rådighed over i større mængder gennem det øgede husdyrhold. Mange landmænd var dog skeptiske overfor kunstgødningen, og derfor havde dens fortalere brug for illustrative tegninger, der sort på hvidt kunne vise virkningerne af at bruge de nye midler.

mand var Albrecht Thaer. Ifølge denne opfattelse ernærede planterne sig hovedsagelig af de formuldede organiske stoffer (humus) i muldjorden. I en mere udviklet udgave af denne opfattelse skelnedes mellem forskellige stoffer i humussen. De uorganiske stoffer i planterne, mente man, opstod i forbindelse med planternes vækst.

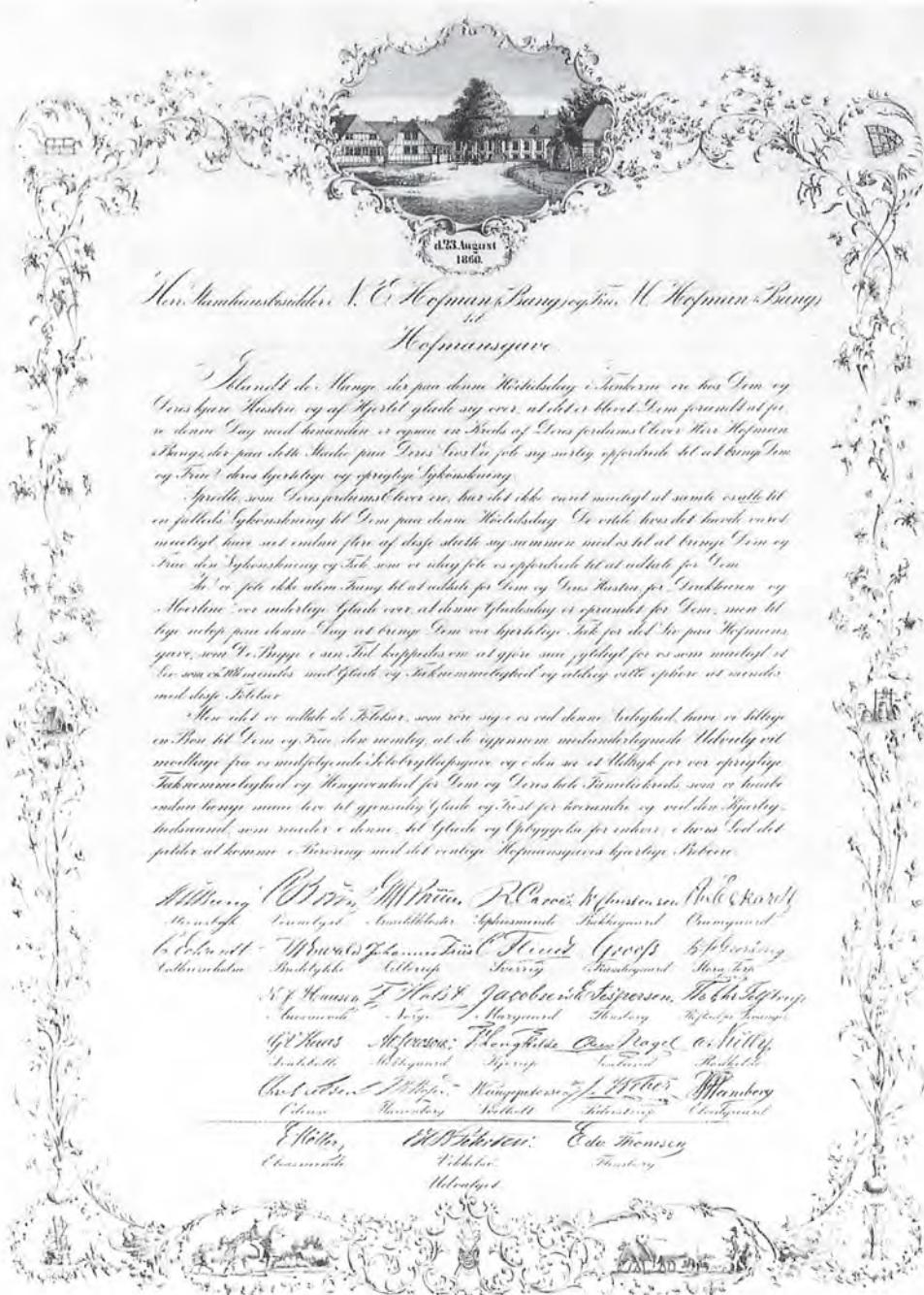
Allerede omkring år 1800 havde den franske kemiker Saussure (1767–1865) ved forsøg vist, at hovedparten af planternes

kulstof stammer fra luften, og at planterne er afhængige af visse mineraler, som de optager fra omgivelserne; men disse vigtige resultater blev først kendt for en bredere offentlighed, da Liebig udgav sin bog.

Justus von Liebig var allerede før udgivelsen af omtalte bog en kemiker med europæisk berømmelse. Han foretog ikke selv forsøg, der kunne danne baggrund for bogen; men han sammenfattede Saussures og andres forsøgsresultater i den såkaldte mineralteori om planternes ernæring.

Ifølge denne optager planterne kuldioxid fra luften. Heraf danner planterne al deres kulstof; omvendt udskiller planterne ilt; men om denne ilt stammede fra kuldioxiden eller fra planternes optagelse af vand, stod ikke Liebig klart. Videre mente Liebig, at planterne var afhængige af tilstedeværelsen af visse mineraler i jordbunden. Da disse samtidig førtes bort med afgrøderne var det nødvendigt at tilføre jorden mineraler i en eller anden form enten som organisk eller som uorganisk gødning, hvis man ville bevare jordens frugtbarhed. Det var dette synspunkt, der meget hurtigt ledte over i industriel fremstilling af kunstgødning. Det er et enestående eksempel på, at et grundvidenskabeligt gennembrud fører til ny teknologi. Også i Danmark kom der ret hurtigt gang i en industriel produktion af kunstgødning. Anvendelsen heraf i større målestok fandt først sted efter 1880.<sup>5</sup>

Liebigs bog fremkaldte en voldsom debat ikke bare på grund af emnets vigtighed, men nok så meget på grund af Liebigs provokerende facon.<sup>6</sup> Og det er ekkoet fra denne debat, man fornemmer i en ordveksling på den tredje landmandsforsamling i Århus i 1847 under diskussionen af, hvorledes gødningen helst skal anvendes.



En takkeadresse fra tidligere elever på landbrugsinstitutet Hofmangsgave til N.E. Hofman Bang og hustru på deres sølvbryllupsdag den 23. august 1860.



For helt at forstå den ordveksling, der citeres nedenfor, skal man vide, at Liebig i en af sin bogs første udgaver, havde hævdedet, at naturgødning var unødvendig for planternes vækst.<sup>7</sup>

Mødets dirigent, Hofman Bang, indleder spørgsmålet og siger bl.a.: »Nogle have opstillet den Hypothese, at Gjødning ikke er Plantenæring og at det er mindre Magtpåliggende, i hvilken form den anvendes, end at just de samme Grundstoffer gives jorden tilbage, som ere tagne af Jorden ved Afgrøderne. Uden her at turde afgjøre dette Spørgsmål, troer jeg dog, at vi i en Erfaringsvidenskab, som Landvæsenet bør tage Erfaringen til Rettesnor for vor Handlemaade, og da disse stemme overens deri, at Gjødningen virker forskjelligt efter dens forskjellige Form – f.Ex. om en Stak Hø gaer i Forraadnelse som Hø eller først, efter at være fortæret af Kreaturer, som disses Excrementer – og atter anderledes efter den forskjellige grad af Gjæring, hvori Excrementerne blandes med Agerjorden, saa er det Indlysende, at Formen er af Vigtighed.«

Hertil svarer H.J.G.A. Lacoppidan, der var uddannet farmaceut: »Det er ingenlunde Chemikernes Hensigt, at ville bestride Gjødningens Virkning som Plante-næring; man er kun uenig om, hvorledes den egentlig virker, idet navnlig Professor Liebig har beviist, at det maa være ligegyldigt for Øiemedet, om f.Ex. Ammoniakken tilføres Jorden i Urinen eller i Stenkulstjæren, eller den phosphorsure Kalk som Knokler eller Apatit, naar man kun sørger for, at disse og andre Plante-Næringsmidler anvendes i et indbyrdes rigtigt Forhold, saa at Jorden erstattes det Tab, den har lidt ved de forskjellige Afgrøder.«<sup>8</sup>

På møderne delte man emnerne op i

4 hovedgrupper: agerbrugsspørgsmål, kvægavlsspørgsmål, forstspørgsmål og endelig spørgsmål angående landboforhold og mere almindelige landøkonomiske interesser.

Under overskriften agerbrugsspørgsmål udveksledes erfaringer om nye redskaber og maskiner, om sædskiftet, herunder vekselbrug kontra kobbelbrug, om dræning med rør (1846) og om gødningens behandling og håndtering.

Ud over de allerede omtalte diskussioner om heste og kvægavl var de vigtigste emner på kvægavlssektionen husdyrenes fodring og mejeridrift.

Af spørgsmål på den fjerde sektion drøftedes bl.a sammenlignende forsøg, oprettelse af kreditforeninger og skole-spørgsmålet.

Landbrugsskoler var et væsentligt arbejdsområde for de svenske lenshusholdningsselskaber i 40'erne. Den første blev dog oprettet med statsstøtte, men på privat initiativ af Edward Nonnen på godset Degeberg i Västergötland i 1834. Derefter overtog lenselskaberne initiativet. I de fleste tilfælde stillede selskaberne sig i spidsen for aktietegningen af den nødvendige kapital, hvorefter staten bidrog til at afholde driftsomkostningerne. På denne måde oprettedes i 1840 5 landbrugsskoler: Orup i Skåne, Väderbrunn i Södermanland, Bjädesjöholm i Jönköpings län, Sjöggestad i Östergötland og Hågervallen i Västmanland. Yderligere 6 skoler oprettedes i selskabernes regi i 1840'erne. I datiden fik disse skoler tilnavnet rättareskolor, hvad der nærmest kan oversættes med skoler for underforvaltere, og senere rejstes spørgsmålet om landbrugsskoler til bondesønner.<sup>9</sup>

I Danmark bestod der på dette tids-



*I 1844 oprettede Den slesvigske Forening Rødding Højskole som den første folkehøjskole i Norden. Efter 1864 kom der hårde tider for højskolen, og først efter Genforeningen i 1920 blev den genåbnet i moderniseret skikkelse. I tiden 1926–52 var historikeren Hans Lund skolens forstander.*



punkt 5 landbrugsskoler. Det drejede sig om Krarups Haraldslund og Hofman Bangs på Hofmangave, der allerede er nævnt, hvortil kom Frenderupgaard i Odsherred, Hastrup i Vejle Amt og Skibildgaards landvæsensinstitut ved Herning. Det var private skoler men de modtog alle offentlig støtte med undtagelse af Hofmangave. De landøkonomiske selskaber havde intet med disse skoler at gøre; men det skal dog nævnes, at Det kongelige danske Landhusholdningsselskab ydede skolerne en del hjælp. Især Krarups skole nød godt af Landhusholdningsselskabets økonomiske støtte. På ét punkt lignede de danske landbrugsskoler de svenske »rättareskolor«: Der var langt mellem bondesønnerne blandt eleverne. De fleste fandtes på Frenderupgaard, hvor Landhusholdningsselskabet udstationerede lærlinge. De skulle primært stå for det manuelle arbejde, men deltog i en vis udstrækning også i undervisningen.<sup>10</sup>

Efter 1850, nemlig i 1855 opstår desuden Fyns Stifts teoretiske Landvæsensin-

stitut, som Fyns Stfts patriotiske Selskab står bag.

Allerede i 1840 havde N.E. Hofman Bang foreslået, at der skulle oprettes en landbrugsskole for såvel ejere og forpagtere af større gårde som for avlskarle. Hans udenlandske forbilleder var Hohenheim og Möglin i Tyskland og Degeberg i Sverige. Og han indleverede også et forslag til et agerdyrkningsinstitut til landmandsforsamlingen i Randers, hvor emnet dog ikke blev behandlet.<sup>11</sup>

Selvom de danske landøkonomiske foreninger ikke gik så direkte ind i spørgsmålet om landbrugsundervisning som de svenske, debatteredes undervisningsspørgsmålet meget.

Christian M. Poulsen, der underviste på den nyligt oprettede folkehøjskole i Rødding indleder på den anden landmandsforsamling debatten »Om Oprettelsen af landøkonomiske Lærestalter i Almindelighed, og en landøkonomisk Højskole i Særdeleshed.« Og det skal her lige bemærkes, at ordet højskole i denne sam-

menhæng nærmest er synonymt med universitet.

Der er ifølge ham behov for undervisning på to planer. Man bør have et landbrugsuniversitet, der skal ligge på landet i tilknytning til en landbrugsbedrift, hvor der kan uddannes avlsbestyrere og avlskarle, og hvor den teoretiske undervisning kan anskueliggøres i praksis. På universitet skal man uddanne ejere af større gårde og ledere af en række landbrugsskoler rundt om i hvert amt, hver med et jordtilliggende på 100 tønder land. Her skal bondestanden undervises ikke blot i snævre faglige emner, men også i alment dannende fag. Bondeskolerne skal finansieres af staten og amterne.

Flere indlæg, derunder et fra Flor, Rødding Højskole, støtter Poulsen i hans syn på det nødvendige i at bibringe bonden også noget humanistisk dannelse. Og i det hele taget er debatten præget af harmoni og enighed undtagen på et par punkter.

Johan Frederik Hansen, der på dette tidspunkt var docent i forstvidenskab, foregreb de kommende års diskussion ved dels at mene, at det ville skade den videnskabelige uddannelse ved højskolen, hvis den blev forbundet med en praktisk side og ved at hævde at landbrugsuddannelsen burde placeres i København, hvor en sådan undervisning ville finde »de fuldstændigste videnskabelige Apparater, der vilde tilbydes baade Lærerne og den studerende en dannet og videnskabelig Omgang, som intet andet Sted kunne bydes dem, og hvor stor en Indflydelse sadanne Omgivelser og Forhold maa udøve paa Lærernes hele Virksomhed, vil enhver kunne fatte.«<sup>12</sup>

Forholdet mellem teori og praksis i landbrugsfaglig undervisning tages igen op

til debat på den tredje landmandsforsamling i Århus 1847.

Alle er her enige i, at undervisningen på alle niveauer skal indeholde såvel teori som praksis, ligesom alle er enige om at praksis bør gå forud for den teoretiske uddannelse; men der udspiller sig dog en ordveksling mellem de to ledere af de to vigtigste landbrugsskoler på dette tidspunkt – N.B. Krarup og Hofman Bang, om hvorvidt det er klogt, at lade eleven lære teori og praksis samtidig (Krarup) eller tidsmæssigt adskilt (Hofman).

Debatten på landmandsforsamlingerne er ikke bare en videnskabsteoretisk og pædagogisk debat om forholdet mellem teori og praksis. Den har i høj grad et politisk sigte.<sup>13</sup> På tværs af de få uenigheder går der en enighed om, at det offentlige bør finansiere en landbrugsfaglig undervisning i en eller anden udstrækning. Og det er derfor også helt logisk, at Vends, Baag og Skovby herreders Landboforening indsender et forslag til Stænderforsamlingerne.

Landmandsforsamlingerne var et internationalt fænomen. Det kom til Danmark fra Tyskland og i 1846 holdtes det første »landtbruksmöte« i Sverige. Baggrunden i Danmark var de økonomiske konjunkturer, der gav i hvert fald de større landmænd gode indtægter på grund af de stigende kornpriser. Man kan tydeligt mærke, at de gode tider satte deres præg på stemningen på møderne. Deltagerne har haft økonomiske muligheder for at kaste sig ud i noget nyt. Dertil kom, at ændringerne i afsætningsforholdene for animalske produkter har motiveret landmændene til at overveje husdyrbrugets fremtid. Og endelig har de nye synspunkter på planternes ernæring selvsagt været en væsentlig spore.<sup>14</sup>

De politiske virkninger af landmandsforsamlingerne har været omtalt ovenfor. At deltagerne desuden har fået ny viden og ideer til det daglige arbejde, er der ingen tvivl om; men det vigtigste resultat, der samtidig er det vanskeligste at registrere, har været følelsen af samhørighed og af at stå over for de samme udfordringer, blandet med stor begejstring.<sup>15</sup>

## Noter

1. Beretning om Københavns Amts Landboforenings Virksomhed i Aaret 1842 side 8 og 15–20.
2. Landøkonomisk Maanedsskrift især for mindre Jordbrugere 1844 nr. 7, 1845 nr. 1, nr. 2, nr. 11 og nr. 12.
3. Petersen-Børup side 167.
4. Beretning om de danske Landmænds Forsamling... 1845 side 1–12 og Beretning om den anden... 1846 side 1–20 og Beretning om den tredje...1847 side 1–17.
5. Se S.P. Jensen side 286ff i Claus Bjørn 1988.
6. R. Pedersen side 119–20 og 98–114 og 163–85 Sigurd Larsen side 134.
7. Det er tidligere afdelingschef lic.agro. S.P. Jensen, der har gjort mig opmærksom herpå.
8. Beretning om den tredje... 1847 side 52–53.
9. Stattin side 148–55, Dannfelt side 276–79 og Eskeröd side 110 i Bonden i...  
Spørgsmålet om statsstøtte til disse skoler var genstand for megen debat på den svenske rigsdag, hvor bøndernes repræsentanter mente, at den slags skoler kun var til gavn for de store ejendomsbesiddere, som her kunne få uddannet deres ansatte.
10. J.J. Hansen side 636–41 i K. Hansen bd. 5 og Hertel bd. 1 side 387–95. Oplysningen om, at Landhusholdningsselskabets lærlinge på Frendrupgaard deltog i undervisningen skyldes S. P. Jensen.
12. Beretning om de danske Landmænds... 1845 side 250–61.
13. Beretning om den anden... Odense 1846 side 196.
14. Beretning om den anden... Odense 1846 side 189–99 og 230 og Beretning om den tredje... Aarhus 1847 side 329.
15. Angående de gode priser se Beretning om den anden... 1846 side 190 og Beretning om den tredje... 1847 side 19–20.

# Virkningerne af de landøkonomiske foreningers aktiviteter

De landøkonomiske foreningers aktiviteter i tidsrummet 1830–1850 kan bedst beskrives som værende i en overgangsperiode.

Den tidligere periodes brede spektrum af aktiviteter afløses af en specialisering omkring landbruget som et specielt erhverv med pengeøkonomiske relationer til det øvrige samfund. Og man koncentrerer sig især om husdyrbruget og husdyravlen.

Den vigtigste aktivitet var arbejdet med dyrskuerne – såvel det landbrugsfaglige som det politiske arbejde for at skaffe statsstøtte til dyrskuernes afholdelse. Og den vigtigste virkning af dette arbejde var husdyrloven af 1852.

Husdyrloven af 1852, hvis betydning vil blive behandlet i næste afsnit, har ligeledes sin baggrund i de landøkonomiske foreningers aktiviteter. Ikke bare i foreningernes politiske indsats i snæver forstand; men også i de dyrskuer foreningerne selv afholdt. Afholdelsen af disse dyrskuer har i sig selv været et stærkt argument for statsstøtte. For hvor uanselige de fleste af disse end kan forekomme eftertiden, beviste de, at selskaberne kunne og ville stable sådanne arrangementer på benene. Og at de ofrede så mange ressourcer herpå dokumenterede også, at man i det større landbrug mente, at sådanne dyrskuer var nødvendige.

Den relativt korte periode og de relativt få og små dyrskuer, vi taler om her, gør at det er umuligt at sige noget præcist om deres virkninger på bondebruget; men gårdmændene har tydeligvis følt sig mere tiltrukket af dyrskuerne end af de andre aktiviteter, som blev iværksat af de landøkonomiske foreninger.

I 1853 lod Indenrigsministeriet foretage en rundspørge angående landbrugets situation. Det gjorde man ved at opstille 12

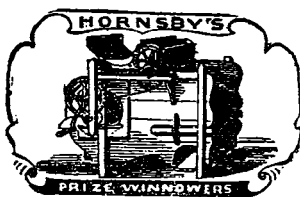
spørgsmål, der så gennem amtmændene blev rundsendt. De originale besvarelser fra godsejere, landmænd, amtmænd og enkelte amtsråd eksisterer desværre ikke mere; men Statistisk Bureau, forløberen for Danmarks Statistik, samarbejdede de mange besvarelser til et skrift med titlen »Beretning om flere af Agerbrugets Fremskridt betingende Forhold i Kongeriget i Aaret 1853«.

Heri berøres virkningerne af de landøkonomiske foreningers aktiviteter på fire felter.

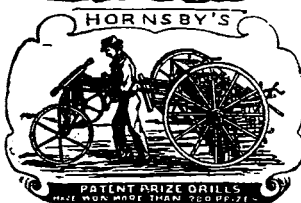
Efter at have refereret de forskellige indberetningers svar på det indenrigsministerielle spørgsmål: »Har brugen af forbedrede Agerdyrkningsredskaber gjort kjendelige Fremskridt?« diskuterer Statistisk Bureau årsagerne til udbredelsen af nyere og bedre agerdyrkningsredskaber. Som den vigtigste årsag nævnes velstanden blandt agerbrugerne. Velstanden øger den økonomiske evne til at anskaffe sådanne redskaber og maskiner, og den fremmer oplysningen og derved sansen for forbedringer. Dernæst nævnes betydningen af de mange jernstøberier til dels i forbindelse med maskinværksteder. Udviklingen af en håndværksmæssig kunnen blandt landhåndværkere, såsom smede og hjulmænd, til at fremstille og reparere nye typer af redskaber og maskiner tillægges ligeledes stor betydning. Som den sidste faktor nævnes Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og de øvrige landøkonomiske foreningers indsats.

Jeg har allerede flere gange berørt problemet om, hvilke faktorer, der lå bag diffusionen eller den udeblevne diffusion af især svingploven. Og det skal ikke gøres her. I den udstrækning de landøkonomiske foreninger havde nogen betyd-





Kaste- og Rensemaskine.



Radsaamaskine.



Roeknuser.

## S k u d s m a a l

### fra Hr. Hofjægermester Bech.

Af Hr. Ulrik Rosing fra Christiania købte jeg ifjor en Tærskemaskine af Hornsby & Sons med tilhørende 7 Hestes Locomobil. Det er mig en Fornøielse at bevidne, at disse Maskiner i enhver Henseende have arbejdet til min Tilfredshed. Af Hvede tærskedes ca. 8 Tønder i Timen og af Byg 12 à 14 Tønder, og udførtes Tærskning og Rensning paa den fuldkomneste Maade, saa at jeg aldrig tidligere har seet mig i Stand til at levere saa udmærket behandlede Kornvarer. Locomobilets Forbrug af Kul var 3 à 4 Tdr. daglig.

Valdbygaard, d. 14. August 1870.

A. W. Bech.

Den 6. Septbr. besøgte jeg Valdbygaard, og sagde Hr. Bech da, at de nu i Høst havde tærsket 120 Tdr. Hvede om Dagen og til en Vægt af 140 Pd. hollandsk.

Ulrik Rosing.

Hornsby's Plove med Staalbryst anbefales

for deres fortrinlige Venden af Furen,

for deres Lethed for Hestene, og

for deres Styrke og Varighed.

Hornsby's Kaste-, Rense- og Sorteringsmaskiner leveres i flere Størrelser.

Kataloger frit og franco.

**Ulrik Rosing,**

St. Anna Plads 18, Kjöbenhavn.

*Det engelske firma Hornsby & Sons var i forrige århundrede meget dominerende inden for landbrugs-maskinbranchen. Det kunne dog ikke skade, at man fik tidens dygtigste landmænd til at udtale sig rosende om produkternes fortræffelige egenskaber, i dette tilfælde en tærskemaskine med tilhørende lokomobil.*



*Besætningen på en jysk bondegård, således som landbomaleren Rasmus Christiansen forestillede sig situationen mange år senere. I midten ses den røde hoppe Thora, der fik førstepræmie ved skuet i Aarhus 1866. Den sortbrogede ko i forgrunden til højre fik kongepremien ved skuet i Horsens 1861. Tyren bagved og den gråskimlede hingst i forgrunden blev begge prisbelønnede ved en udstilling i Paris i 1856.*

ning på dette område lå den i at introducere de nye maskiner og redskaber for egnens bønder. Hvad den videre udbredelse i de brede lag af bondestanden angår, var det snarere kræfter som de ovennævnte, der var på spil.<sup>1</sup>

I Ringkøbing amt afholdt Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab (fra 1843 Ringkøbing amts landøkonomiske Selskab) således plovprøver med kraftmålere allerede i 1823 og fortsatte dermed i flere år. Fra 1835 gik man over til præmiepløjning; men alligevel hedder det i rapporten fra 1853, at det er i de færreste egne

af Ringkøbing amt, at svingploven har afløst hjulploven.<sup>2</sup>

Rapporten nævner også, at de landøkonomiske foreninger spiller en rolle for udbredelsen af interessen for at skaffe sig god såsæd; men det er tydeligt, at rapportens forfattere mener, at andre forhold har større betydning. Da de større jordbesiddere er foregangsmænd her som på andre områder, er det af stor betydning, hvor mange af disse, der er på en given egn. Af andre vigtige faktorer nævner rapporten jordbundsforholdene og afsætningsforholdene.<sup>3</sup>

Rapportens fyldigste omtale af foreningernes betydning gælder husdyravlen. Det antages således, at dyrskuerne og præmieuddelingerne vil have stor indflydelse på hestetillæggets forbedring.

Om kvægavlen hedder det, at »denne Deel af Landoeconomien endnu er den danske Bondestands svageste Side.« Der er dog sket fremskridt, efterhånden som den øgede velstand har gjort det muligt at afholde de dermed forbundne udgifter. Man er mere omhyggelig i valg af såvel tillægssom springdyr. Kvæget bliver desuden bedre fodret, og staldene er blevet mere luftige. Disse fremskridt er især sket i de vestlige egne af Jylland.

Om årsagen til disse forbedringer hedder det – lidt i modstrid, hvad der siges om den øgede velstands betydning: »De Forbedringer, der have fundet Sted, skyldes væsentlig Amternes landoekonomiske Foreninger, der især ved Dyrskuer og Præmieuddeling virke til Qvægavlens Opkomst.«<sup>4</sup>

Når det siges, at fremskridtene er størst i Vestjylland, stemmer det så udmærket med, at dyrskueaktiviteten 1830–1850 som helhed er relativt stor i Ringkøbing amt.

Dyrskuerne var endnu ikke blevet de store folkefester, de blev senere; men det er sandsynligt, at disse dyrskuer har haft en folkelig betydning. De har bidraget til at skabe en følelse af fællesskab. Og hvor man kan sige, at nogle af de landøkonomiske selskabers aktiviteter, derunder diskussionsmøder og foredrag, talte til hjerterne, har dyrskuerne også haft appel til sanserne.

## Noter

1. Beretning om flere Agerbrugets Fremskridt side 35.
2. Hjerm-Ginding side 22 og 130. Beretning om flere osv side 30.
3. Sst. side 39 ff.
4. Beretning om flere... side 53–54.

# Statsstøtte og begyndende selvforvaltning 1850–1880

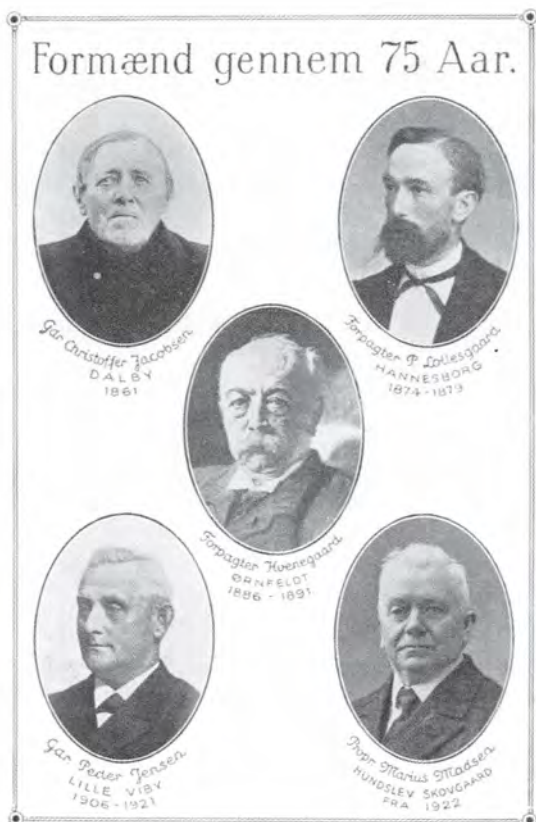
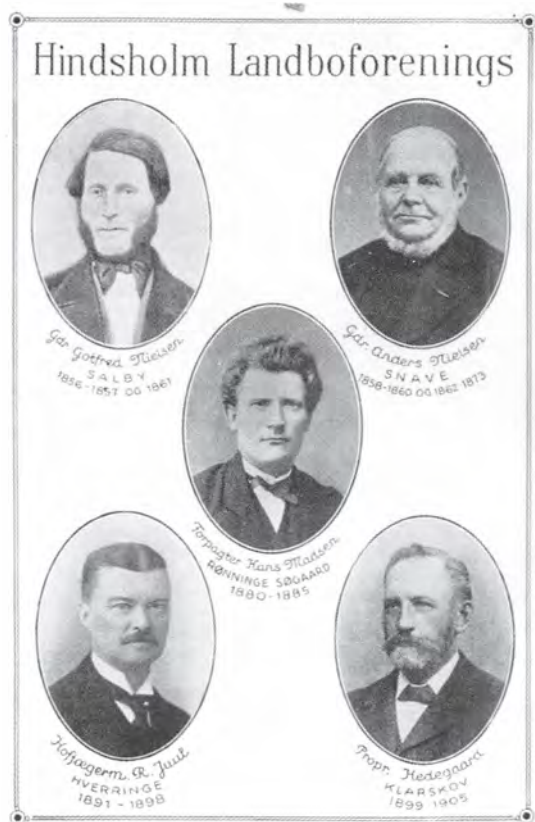


# Baggrunden for de nye landøkonomiske foreninger 1850–1880

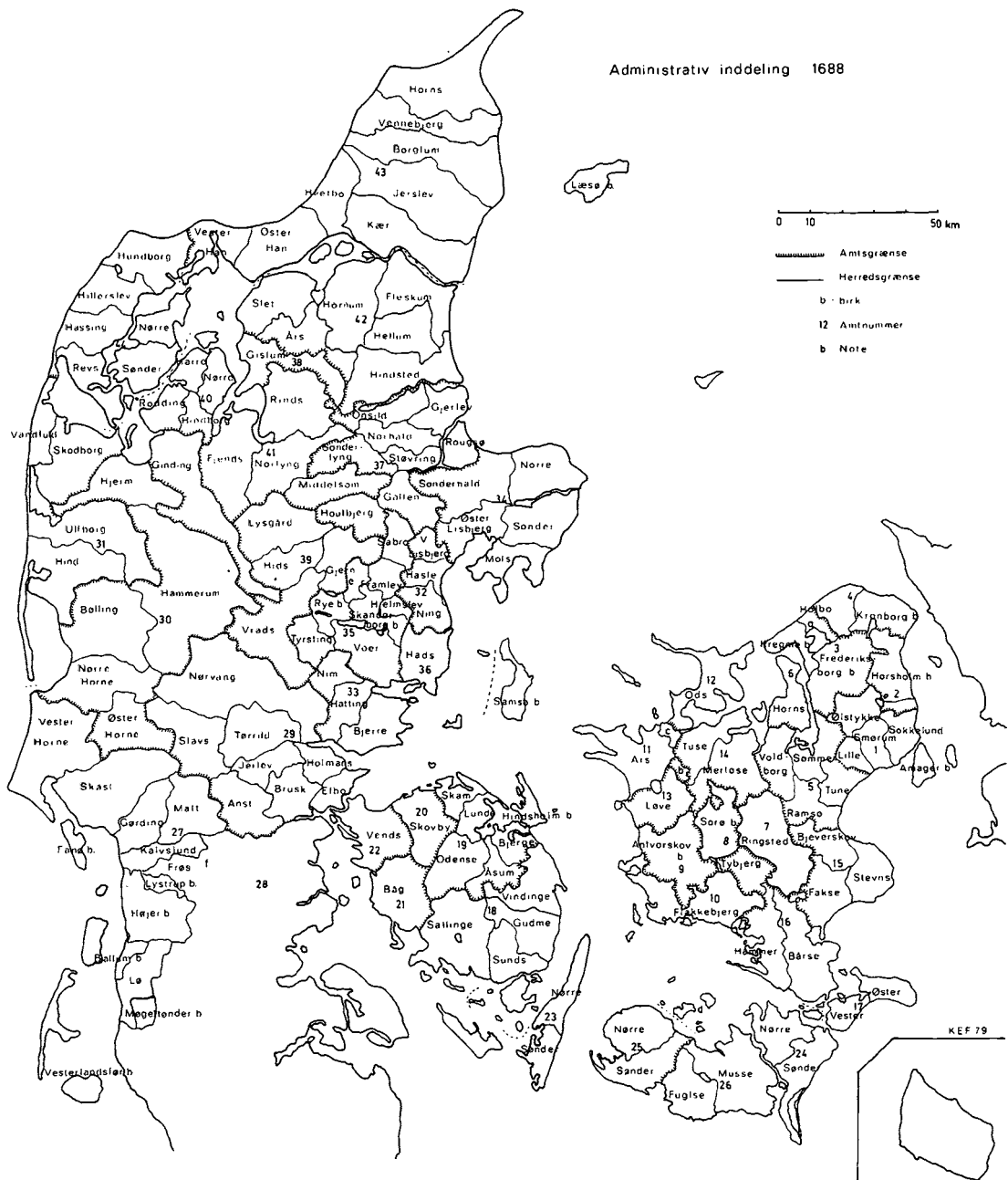
De gode priser på landbrugsvarer holdt sig indtil ca. 1875, og det samme gjorde de lave lønomkostninger. Desuden udviklede afsætningsforholdene sig til gavn for omsætningen. Jernbanenettet udvidedes voldsomt i 60'erne. Den danske handelsflåde udvidedes ligeledes, og næringsforholdene liberaliseredes; men sammen med prisudviklingen var den vigtigste forudsætning for landbruget i denne periode eksistensen af et stort og voksende landproletariat (husmænd og landarbejdere), der tilbød deres arbejdskraft til en lav løn. Så mulig-

hederne for og incitamentet til at kaste sig ud i omkostningskrævende eksperimenter var til stede.<sup>1</sup>

Politisk var det en meget urolig og begivenhedsrig periode. Junigrundloven 1849, treårskrigen 1848–50, krigen og tabet af Sønderjylland i 1864. Derefter opstod der en voldsom strid om en revision af grundloven. Den reviderede grundlov blev vedtaget 1866. Med den nye grundlovs vedtagelse var de formelle forfatningsmæssige rammer sat for den store strid mellem på den ene side Estrup-re-



*Hindsholm landboforenings formænd gennem 75 år (1856–1931). Det bemærkes, at foreningens første formand var gårdmand. Ret hurtigt blev ledelsen dog overtaget af repræsentanter for det større hartkorn.*



Kilde: Materiale venligt udlånt af Karl-Erik Frandsen.

geringen og det konservative flertal i landstinget og på den anden side folketingets flertal.

Ved siden af disse politiske begivenheder, skete der også store ting på det kulturpolitiske område. Jeg vil ikke her gå dybere ind i dette; men bare nævne grundtvigianernes arbejde på det kirkepolitiske og skolepolitiske område. Et arbejde, der i visse tilfælde fremkaldte en reaktion.

Af de mange jubilæumskrifter fremgår det, at der er flere forskellige lokale forhold, der har spillet ind ved foreningernes grundlæggelse.

Hindsholm landboforening er i den sammenhæng enestående. Egnen omkring Kerteminde havde i 30'erne og 40'erne været et af hjemstederne for de gudelige vækkelser i Danmark. De vakte sluttede senere op om grundtvigianismen, og der opstod en friskole og en højskole på egnen. Det var høj- og friskolemanden Christen Kold (1816–70), der huserede; men blandt områdets bønder var der delte meninger i den sag.

I hvert fald reagerede præsten i Mesege, pastor Lehn, på denne udvikling, idet han optrådte som arkitekt bag oprettelsen af Hindsholm Landboforening. De øvrige i den stiftende kreds og i ledelsen var helt overvejende gårdmænd.

Hvad man tilsigtede fremgik bl.a. af et program, der blev fremlagt og vedtaget på det stiftende møde:

»I den Overbevisning, at Association er det bedste Middel til paa den ene Side at klare Anskuelse og oplive Virksomhed i fremadskridende Retning og paa den anden side til at hemme vildledende Agitationer, indbyde vi undertegnede til en Forening for Hindsholm, hvis formaal skal være i forud bestemte Møder at afhandle

og virke for de aandelige og materielle Interesser, saaledes som de aabenbare sig i Tiden og passe med vore Forhold, og navnlig vil Foreningens Virksomhed være at rette mod det overgreb, som et her paa Hindsholm dannet lidet Parti maa siges at tilsigte med Hensyn til Kirke og Skole.«

Det lille parti, der nævnes i programmet er de lokale høj- og friskolefolk. Foreningen arbejdede da også i forlængelse af dette synspunkt – med politiske adresser, deltagelse i avispolemik og ved at opstille kandidater til folketings- og landstingsvalg; men sideløbende hermed fungerede foreningen som alle andre landøkonomiske foreninger, og i 1886 ændredes dens love, så foreningens oprindelse i kulturkampen forsvandt.<sup>2</sup>

I Holbæk amt havde man i forvejen Holbæk Amts økonomiske Selskab. Dette selskabs præsident var lensbaron G. Zytphen-Adeler. Han var i 1865 blevet valgt ind i folketinget, hvor han sluttede sig til Venstre. Det var ikke velset i det gamle hæderkronede selskab. Derfor trak han sig som præsident i 1866. Til gengæld blev han af en række af amtets bønder opfordret til at stille sig i spidsen for en ny forening. Det gjorde han. Og Holbæk Amts Landboforening så dagens lys i 1866. Hermed har vi det første eksempel på, at politiske uoverensstemmelser gav anledning til, at der opstod nye konkurrerende foreninger.<sup>3</sup> Den slags kom der flere af senere (se bd. 2).

Dyrskuernes placering var meget vigtig af flere årsager. Det var vigtigt for de lokale handlende og gæstgivere, som ofte var medlemmer af foreningerne. Det var også vigtigt for udstillerne om dyrskuet blev placeret langt væk eller tæt på deres ejendom på grund af vanskelighederne med at



*En bondegård på Als fra 1800-tallet. Den statelige hovedbygning skylder givet sin oprindelse indtægterne fra mejeribruget på gården.*

transportere dyrene. Hvis der opstod strid, om hvor dyrskuet skulle afholdes, kunne man veksle fra år til år; men hvis den mulighed af en eller anden grund ikke kunne godtages, skete det, at mindretallet oprettede en ny landboforening. Der findes flere eksempler på den slags nyoprettelser. Det drejer sig om Gl. Roskilde Amts Landboforening (1870), der brød ud af Københavns Amts Landboforening, Kolding Herreds Landbrugsforening (1869), og Vejle Vesteregns Landboforening, der 1864 skilte sig ud fra den landøkonomiske forening i Vejle amt.

I Kolding Omegns Landboforening holdt man traditionelt dyrskue i Hvilested, Smidstrup sogn, Holmans herred.

Nogle medlemmer fra området sydøst for Kolding foreslog, at det flyttedes til Kolding i stedet for. Et kompromisforslag gik på, at man kunne skifte mellem Hvilested og Kolding; men et stort flertal holdt fast i Hvilested. Derfor forlod en del medlemmer foreningen og oprettede Kolding Herreds Landbrugsforening.<sup>4</sup>

I Ringkøbing Amt havde det gamle Holstebro og Omegns landøkonomiske Selskab i 1843 skiftet navn til Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab. Man havde altså ambitioner om at dække hele amtet, hvor der i forvejen eksisterede et, måske to dyrskueselskaber, og hvor der tidligere i Hammerum herred fra 1846 havde eksisteret et økonomisk selskab.



Sandsynligvis for at bekæmpe tendensen til faldende aktivitet besluttede Ringkøbing-selskabet i 1856, at oprette 5 afdelinger, der i realiteten blev selvstændige foreninger: Bølling Nørre herreders Landboforening, Ulfborg-Hind Herreders Communal og Landboforening, Skodborg-Vandfuld Herreders og Lemvig Landboforening, Hammerum Herreds Landboforening og Hjerm-Ginding Herreder med Holstebro Købstad.<sup>5</sup>

Det er nærliggende at spørge, om de nationale konflikter i og omkring Sønderjylland, eller som det i datiden hed, Slesvig, spillede nogen rolle for etableringen af de sønderjyske foreninger i perioden før 1880. Sønderjyllands historie er den landsdels historie, der er blevet skrevet mest om. Så det er ikke noget tilfælde, at man for Sønderjyllands vedkommende har en moderne videnskabelig afhandling, der også behandler de landøkonomiske foreningers opståen og virke på basis af foreningernes forhandlingsprotokoller. Det drejer sig om Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914*. Man skal ikke lade sig forlede af titlens kronologiske grænser, for forfatteren tager en afstikker bagud, hvad angår de landøkonomiske foreninger. Desuden har sønderjyllandsforskningens grand old man, Troels Fink, ydet et lille, men vigtigt bidrag i bogen *Den nordslesvigske Landboforening i Storm og magsvejr gennem Hundrede Aar*.

Når vi, der i dag kender resultatet af den nationale konflikt – treårskrigen og 1864 – ser tilbage på 1840'erne, er det nærliggende, at tilbageprojicere den skarpe modsætning også til 1840'erne; men sådan var det ikke. Modsætningen mellem dansk og tysk var endnu ikke blevet så uforsonlig, og

nogle af dem, der senere blev meget dansksindede, indtog så at sige et tredje standpunkt. Denne gruppe følte ikke, at det var nødvendigt at vælge mellem dansk og tysk. De holdt på helstaten. De ville være kongens tro undersåtter og vedblive at være slesvigere, nogle gerne danske slesvigere.

Ved valget til den slesvigske stænderforsamling i 1847 i Tørninglen var der opstillet tre kandidater. Dels Hans Nissen, Hammelev, der blev anbefalet af Laurids Skau og professor Flor fra Rødding Højskole, og altså var de dansksindedes repræsentant, dels Hans A. Krüger, Bevtoft, der på dette tidspunkt stod på, hvad jeg lige har kaldt det tredje standpunkt, og endelig den hidtidige repræsentant, Posselt. Resultatet blev, at Hans A. Krüger fik 99 stemmer, Posselt 62 og Hans Nissen kun 46. Her stod de moderate slesvigere altså langt stærkere end de egentlig dansksindede. Og ifølge Troels Fink er det disse moderate slesvigere, der står bag dannelsen af den første landøkonomiske forening i Slesvig – Den nordslesvigske Landboforening, der dækkede Haderslev Amt.<sup>6</sup>

Der var stor forskel på den østlige og vestlige del af Haderslev Amt. Man var generelt mere velstående i øst end i vest og de sociale forskelle var størst i øst. Dette sammen med de store afstande i amtet førte til en sprængning af Den nordslesvigske Landboforening, idet østeramtet i 1861 dannede Haderslev Amts Landboforening.<sup>7</sup>

I perioden mellem treårskrigen og 1864 var det tredje standpunkt nok ikke eksisterende på landet i Slesvig, så de foreninger, der opstod, blev dannet af og for dansksindede, men de opstod ikke som et led i nationalitetskampen.



*I tiden mellem de to slesvigske krige, dannedes bl.a. Den sundevedske Landboforening (1861). Landskabet Sundeved i Sønderborg Amts vestlige del (krigsskuepladsen for krigen i 1864) er begunstiget med en usædvanlig god jord, der tillige med et mildt klima har givet bønderne på egnen gode vilkår. Billedet er fra Sundeved i sidste halvdel af 1800-tallet.*

Fra gammel tid eksisterede der i Slesvig områder, hvor kongerigsk og slesvigsk jurisdiktion var blandet godt og grundigt med hinanden. Disse områder fik deres forening i 1854 – Det blandede distrikts Landboforening. 1852 opstod Den mellem-slesvigske Landboforening, der udspaltedes i Den alsiske i 1855, i Aabenra Amts Landboforening og Den sundevedske Landboforening i 1861 og endelig i Landboforeningen for Flensborg og Omegn i 1866.

Man kan altså ikke sige, at disse foreninger opstod på grund af nationalitetskampen. Noget andet er så deres rolle efter 1864, der dog ikke skal behandles her.<sup>8</sup>

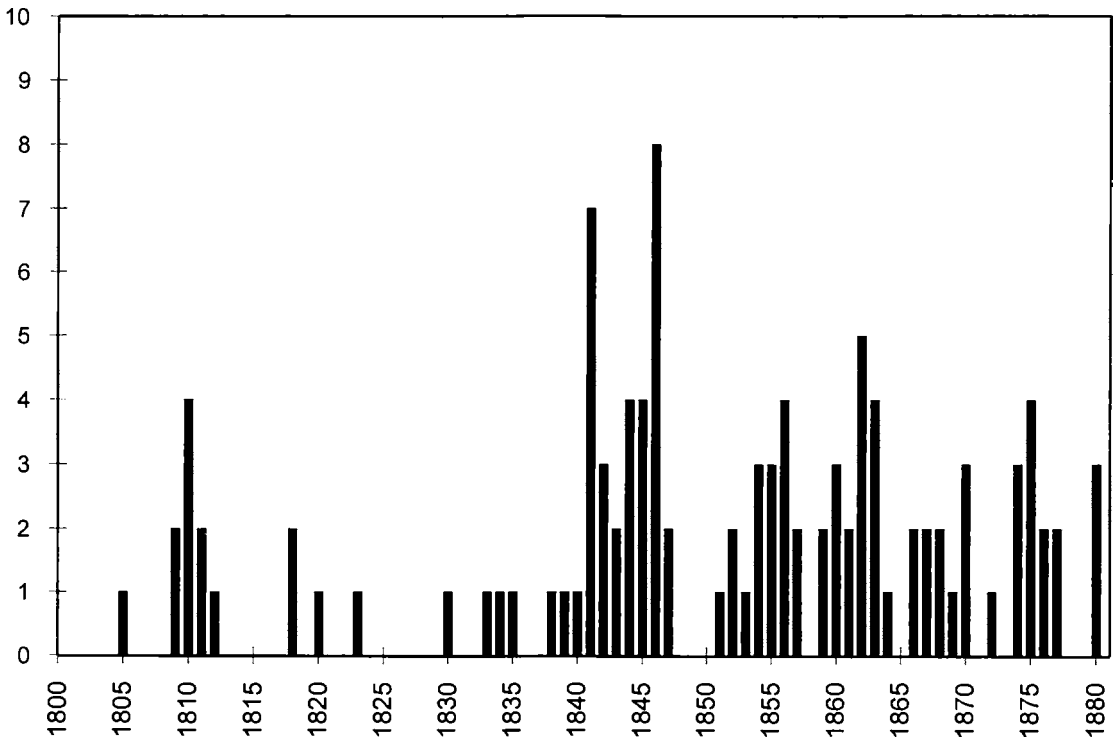
Det er vanskeligt at finde ud af, i hvilken udstrækning de slesvigske foreninger fik støtte fra den danske stat til præmiering på dyrskuerne. Husdyrloven gjaldt kun for kongeriget, hvortil Slesvig ikke hørte; men på den anden side kan man konstatere, at i hvert fald nogle foreninger fik støtte. Det

gælder således Haderslev Amts Landboforening.<sup>9</sup>

Det kan ikke understreges for kraftigt, at forudsætningen for udviklingen af de landøkonomiske foreninger i denne periode var høje priser for landbrugsvarer i kombination med lave lønomkostninger. Disse gjorde det muligt og attraktivt for den enkelte landmand at øge produktionen og eventuelt at øge den ved hjælp af omkostningskrævende investeringer, og dermed blev der mere perspektiv i de landøkonomiske foreningers arbejde for fornyelse; men inden for disse rammer er den enkeltfaktor, der har størst betydning, husdyrloven af 1852 og måske især i dens reviderede udgave fra 1862.

I den gamle lov fra 1852 var der sat en øverste grænse for statstilskuddet for det enkelte amt på 400 Rbd. I den nye lov fra 1862 var der ingen sådan grænse. Tilskuddet til den enkelte forening afhang af denes eget bidrag. Dog skulle det samlede

Antal landøkonomiske foreninger, der startedes år for år – 1805–1880



Kilde: Foreningsregistrant ved Henrik Dethlefsen.

statsbidrag for hele landet holdes inden for 6.600 Rd. Denne ændring i loven har tilskyndet til dannelse af nye foreninger i amter, hvor der i forvejen var foreninger.<sup>10</sup>

Lad os for et øjeblik dvæle ved søjlediagrammet side 187. Det er vigtigt hele tiden at huske på, at vi har med meget små tal at gøre, selvom søjlerne har en tendens til at få os til at glemme det.

Den første klump af søjler optræder omkring 1810. Det er de selskaber, der omtales i afsnit 1. Den næste klump af søjler fra 1838 til 1847 breder sig ud over flere år og strækker sig højere op i diagrammet. Søjlerne dækker over oprettel-

sen af 33 foreninger. Heraf er de 11 små og flygtige foreninger, som kun omtales en enkelt eller to gange i kildematerialet, eller der er tale om foreninger, der mere er underafdelinger af større foreninger end selvstændige foreninger (se side 98 og 100–101 og 103–104). Men der grundlægges 22 foreninger, der får større og mere varig betydning.

I perioden fra 1848 til 1851 ser ingen nye foreninger dagens lys; men fra og med 1852 til og med 1857 dukker der 16 foreninger op. Der er i alle tilfælde tale om foreninger af mere permanent karakter.

Efter 1852 grundlægges der løbende for-



*Orla Lehmann, politiker (1810–1870). Han blev cand.jur. 1833 men blev snart drejet ind i dansk politik som en ledende skikkelse inden for den liberale bevægelse. I slutningen af 1840'erne spillede han en ledende rolle ved den fredelige overgang til den frie forfatning. I årene 1841–61 var han desuden amtmand over Vejle Amt og fik derigennem stor indflydelse på den lokale udvikling, ikke mindst ved at være den første formand for Den nye landøkonomiske Forening for Vejle Amt, oprettet i 1851.*

eninger. Hvert år ser mindst en ny forening – med undtagelse af 1858, 1865, 1871, 1878 og 1879. Og der er i de fleste tilfælde tale om foreninger af mere permanent karakter, af så permanent karakter, at der udgives jubilæumsskrifter om dem.

Kort sagt viser diagrammet, at foreningsdannelsen efter 1850 foregår mere kontinuerligt end tidligere. Derudover kan

man konstatere, at foreningerne, der bliver dannet efter den tid, er mere sejlivede end mange af dem, der stammer fra den tidligere periode.

Når jeg påstår, at der var en tæt sammenhæng mellem husdyrloven og oprettelsen af mange landøkonomiske foreninger, hænger det ikke blot sammen med, at der er et vist kronologisk sammenfald mellem husdyrlovens vedtagelse i 1852 og dens revision i 1862 på den ene side og på den anden side etableringen af en række foreninger af mere varig karakter. Jeg mener, at der i en række tilfælde er indicier for, at hovedmotivet bag grundlæggelsen er ønsket om at få del i statens tilskud til dyrskuer.

Det er altid svært, om ikke umuligt at bevise, hvad der har været motivet bag en given handling; men man kan i en vis udstrækning sandsynliggøre en sammenhæng.

Det bornholmske Selskab for Efterslægten var gået i sig selv igen i 1823; men i 1835 genoptoges virksomheden med 56 medlemmer. Aktivitetsniveauet var lavt. I marts 1852 holdtes et møde i selskabet. Her bestemtes det i anledning af husdyrloven af 31. marts 1852, at tilbyde Foreningen til Hesteavlens Fremme, der var dannet i 1832, et så stort beløb, at foreningen ville kunne uddele præmier for 400 Rbd under den forudsætning, at foreningen i overensstemmelse med loven anvendte pengene ikke bare til hesteavlens, men generelt til husdyravlens fremme.

Hesteavlensforeningens love blev revideret i sommeren 1852, således at formålsparagraffen kom til at lyde: »Selskabets Formaal er at virke til Agerbrugets Forbedring især ved Fremme af Husdyravlen.« Samtidig ændredes navnet til Bornholms land-



økonomiske Forening, hvorefter foreningen var klædt på til at søge om at få del i statsmidlerne (se side 200–201).

Iøvrigt eksisterede Efterslægtsselskabet til 1868, og vedblev med at støtte Bornholms landøkonomiske Forening til 1865.<sup>11</sup>

Hvad angår andre af de foreninger, der startedes omkring 1852 og 1862, fremgår sammenhængen af, at dyrskuerne direkte nævnes i formålsparagrafferne og/eller af, at det går meget hurtigt med at få sendt ansøgningen om, at få del i statsmidlerne, til indenrigsministeriet.<sup>12</sup>

I et tilfælde er det endog sandsynligt, at man kan begrunde dannelsen af en landøkonomisk forening med henvisning til husdyrloven fra 1852, selvom foreningen er opstået i 1851. Det drejer sig om Den nye landøkonomiske Forening for Vejle Amt.

Initiativtageren til denne forening og dens første formand var amtmænd og folketingsmand Orla Lehmann, og foreningen var meget hurtig med at søge om at få del i statsstøtten. På den baggrund er det nærliggende at gætte på, at Lehmann havde forudset, at loven ville blive vedtaget, og derefter tog et initiativ, der betød at loven også kom hans amt til gode.<sup>13</sup>

Som det vil fremgå af et følgende afsnit om foreningernes aktiviteter, var dyrskuerne med få undtagelser rygraden i det landbrugsfaglige arbejde.

Det har i de foregående kapitler været et hovedærinde at fastslå, fra hvilke sociale grupper initiativtagerne og de stiftende kredse bag de landøkonomiske foreninger kom. Især har det været vigtigt at fastslå, i hvilken udstrækning gårdmændene deltog i etableringen af foreningerne. Det er denne linje, der vil blive taget op her.

Opgaven med at fastslå initiativtagerernes og stifternes sociale baggrund er imidlertid for denne periodes vedkommende meget stor og tidskrævende. For det første er jubilæumsskrifternes angivelser af erhverv og stilling meget ofte mangelfulde eller upræcise, hvad der også gælder for de ældre perioder; men for det andet drejer det sig om en meget større personkreds. For det tredje er der tale om en personkreds, der, efterhånden som vi nærmer os 1880, ikke kan findes i de gængse biografiske opslagsværker, hvad der i sig selv siger noget om dem i forhold til de grupper, vi har mødt i de to foregående perioder. For det fjerde opgiver jubilæumsskrifterne undertiden ikke, hvem der grundlagde foreningerne, men kun hvem der valgtes til den første bestyrelse. Alt dette betyder, at mit forsøg på karakterisere initiativtagerne, de stiftende kredse og/eller de første bestyrelser bliver mere vagt, end tilfældet er for de tidligere perioders vedkommende.

Kun i tilfældet Slesvig stiller sagen sig noget anderledes. Her har man en videnskabelig fremstilling at bygge på. Dennes forfatter, Hans Schultz Hansen, bygger på foreningernes protokoller, når han siger: »De ældste landboforeninger blev til på initiativ af folk uden for bondestanden, såsom præster, proprietærer, godsforpagtere og – inspektører, møllere m.v., der også sad i ledelsen den første årrække, men efterhånden overtog gårdmændene ledelsen, dels fordi de hidtil ledende udvandrede, dels fordi udviklingen i almindelighed gik i retning af større indflydelse til gårdmandsstanden«. <sup>14</sup>

For kongeriget vedkommende ser man en lignende udvikling henimod gård-



*Hans Kofoed Jespersen (1810–1890), exam.jur. og proprietær overtog den fædrene bedrift Sejersgaard ved Rønne. Ud over at drive sin ejendom på mønsterværdig vis deltog han meget aktivt i det landøkonomiske foreningsliv og tog i 1852 initiativet til at oprette Bornhoms landøkonomiske Forening, hvis formand han var til 1860.*

mandsstandens overtagelse af rollen som grundlægger af deres egne foreninger.

Men i denne periode er den vigtigste gruppe dog stadig de større jordejere, hvormed jeg mener godsejere, proprietærer og forpagtere. Ligesom præsterne fylder godt op i rækkerne. Jo, længere vi kommer op i tid afløses præsterne af skolelærere. En tredje vigtig men relativt lille gruppe er repræsentanterne for byerhvervene – så som købmænd og gæstgivere.

Gennembruddet for gårdmandsstanden i denne rolle kom først i 60'erne – eller rettere i 1862 i forbindelse med revisionen af husdyrloven.

Som et eksempel – måske lidt ekstremt – på foreninger, hvor de helt store jordejere var dominerende kan nævnes Svendborg Amts landøkonomiske Selskab (1857). Initiativtageren hertil var forpagter Lacoppidan på hovedgården Lehnskov. Den gruppe, som blev nedsat til at udarbejde lovene for selskabet bestod af: Jægermester Sehested til Broholm, proprietær, Mayntz, Klingstrup, forpagter Lacoppidan Lehnskov, godsejer Dons, Hesselagergaard og gårdfæster R.Jacobsen, Lundby, Taasinge. Og den første bestyrelse bestod af Sehested, Lacoppidan og Jacobsen. Mon ikke Jacobsen har følt sig lidt ensom?

Alle danske byer på nogle få undtagelser nær var dybt afhængige af det omgivende landbrugssamfund, som aftog byernes produkter og omvendt leverede diverse varer til landmændene. Der var derfor heller ikke noget overraskende i, at især de ledende kredse i byerne deltog i organiseringen af de landøkonomiske foreninger. Da Hobro og Omegns Landboforening dannedes i 1875 bestod indbyderkredsen af: gårdejer Lars Peter Jensen, Nørre Onsild, konsul N.C. Brask, Hobro, Agent H.J. Bie, Hobro, købmand A. Bie, Hobro, partikulier L.B. Jørgensen, Hobro, proprietær H.C. la Cour, Trinderup, jernstøber J.L. Jørgensen, Hobro.<sup>15</sup>

Det skal nævnes, at agent var en titel, der tildeltes folk, der havde udmærket sig inden for industri og handel.

I afsnit 2 kapitel 1 er der nævnt eksempler på små foreninger, der blev skabt og ledet af gårdmænd. I perioden 1850–80

blev eksemplerne flere og foreningerne større.

Bornholms erhvervsstruktur var speciel i forhold til resten af landet. For det første var byerne meget små. Det vil sige, at handels- og industriborgerskabet var meget svagt. Til gengæld var der relativt mange embedsmænd – civile såvel som militære. Parallelt hermed manglede man på landet godserne. Det vil sige, at de godsejere, forpagtere og de godsfunktionærer, der spillede så stor en rolle i organisationsprocessen i resten af landet, ja de var der ikke. Det er baggrunden for, at formændene for den lille øs landøkonomiske forening var gårdmænd. Det var dog ikke gennemsnitsgårdmænd. Således var den første valgte formand, Hans Kofoed Jespersen, Sejersgaard, *examinatus juris*. Det vil sige, at han havde taget en lille juridisk eksamen, der gav adgang til lavere juridiske embeder.

Gennembruddet for gårdmandsstanden som initiativtagere, stiftere og ledere af de landøkonomiske foreninger kommer omkring 1860; men det er først efter 1880, at de kommer til at dominere processen.

Som nævnt domineres Hindsholm Landboforening, der er lidt speciel, af gårdmænd. Desuden grundlægges i 1862 3 landøkonomiske foreninger, hvor gårdmændene spillede den afgørende rolle. Det drejer sig om Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt, Kolding Omegns Landboforening og Thyrsting Vrads Herreders Landboforening.

Man havde i forvejen en landøkonomisk forening i Præstø Amt; men gårdmændene følte åbenbart trang til at organisere sig selv i 1862. Og man vedtog samtidig en regel om, at landmænd med over 12 tdr. hartkorn ikke kunne blive medlemmer. Bestyrelsen kom til at bestå af en møller og

5 gårdmænd. Formand blev møller Carlsen, Holme Mølle. I Kolding valgte man til den første bestyrelse tre gårdmænd og en proprietær. Formand blev gårdejer Hviid.

I indledningen har jeg opstillet nogle spørgsmål, som jeg løbende belyser. Et af disse drejer sig om foreningernes forhold til staten. Et andet om foreningernes forhold til gårdmandsstanden.

Foreningerne fik i denne periode en relativt omfattende statsstøtte. De fik støtte til dyrskuevirksomheden og til præmiering af husmandsbrug; men det er værd at lægge mærke til, at staten ikke blandede sig i anvendelsen af midlerne. Så længe de vel at mærke blev inden for lovens rammer.

Hvad angik forholdet mellem foreningerne og bondestanden, så fortsattes i denne periode den tendens, der dukkede op allerede med dannelsen af den lille landøkonomiske forening for Ølstykke sogn i 1834 (se side 104). Tendensen til at gårdmændene selv organiserede sig voksede 1850–1880; men først senere blev den type organisation, landboforeningen, dominerende i billedet. Udfoldelsen af denne tendens i kombination med det specielle forhold til statsmagten retfærdiggør overskriften på afsnittet »Statsstøtte og begyndende selvforvaltning.«

## Noter

1. Der er ikke enighed blandt historikere om reallønsudviklingen for landarbejdere og husmænd. Jens Boel (side 109) mener, at reallønnen ikke steg 1848–75, men derimod formentlig faldt i 60'erne. Hans Chr. Johansen 1979 (side 196) mener tilsyneladende, at denne gruppe fik en fremgang 1820–1870.

2. Hindsholm Landboforening 1856–1931 side 7 ff. Citatet står side 11.
3. Holbæk Amts Landboforening 1866–1966 side 16–17.
4. Konradi side 8, Peter Eg side 27–29 og Gl. Roskilde Amts Landboforening 1870–1920 side 7–8.
5. Angående det ene dyrskueselskab se side 158. Et andet har måske eksisteret i Skodborg-Vandfuld Herreders Landboforening 1856–1956. Angående opdelingen se Hjerm-Ginding side 25 og Ulfborg-Hind side 15.
6. Troels Fink side 7–10.
7. Hans Schultz Hansen side 71.
8. Sst. side 86 ff.
9. Se side 9 i Haderslev Amts Landboforening 1861–1911.
10. Beretning om den kongelige Stutterikommissions Forhandlinger i Finansaaret 1862–63 side 40.
11. Kirketerp side 4–17.
12. Goldschmidt side 6 »En af de nærmeste Følger af den nye Lov (husdyrloven) var derfor ogsaa, at Antallet af Landboforeninger i de følgende Aar tiltog, og at Dyrskuer, som tidligere kun havde været afholdte af nogle af Foreningerne for Fremtiden saa at sige kom til at høre til Dagens Orden.« Hads Herreds Landboforening 1853–1903 side 6 og 18. Dyrskuerne nævnes i formålsparagraffen, hurtigt dyrskue.
- Kolding Omegns Landboforening 1862–1912. Konradi sammenkæder udtrykkeligt foreningens oprettelse og loven side 70.
- Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt side 4: På den første ordinære generalforsamling vedtages det at holde dyrskue.
- Horns Herreds Landboforening 1862–1913 side 7–8 og 10.
- I indbydelsen til selskabets dannelse nævnes præmiedyrskue som et mål, og man er meget hurtigt ude med at holde dyrskue.
- Slagelsesegnens Landboforening side 10. Der bliver hurtigt holdt dyrskue efter starten.
13. Vejle Amts Landboforening 1851–1901 side 41–48.
14. Hans Schultz Hansen side 73.
15. Træk af Landbrugets Vilkaar. Hobro og Omegns... 1875–1950 side 25.



# Generelt om de landøkonomiske foreningers aktiviteter 1850–80

Når man skal prøve at tegne et dækkende billede af så sammensat et fænomen som de landøkonomiske foreningers aktiviteter gennem tredive år, løber man altid en risiko for at give et skævt billede; men jeg mener, at risikoen i dette tilfælde er større end i andre sammenlignelige situationer.

En del af baggrunden herfor ligger allerede i nogle af datidens fremstillinger af landbrugets situation og udvikling. Datidens forfattere ønskede at tage pulsen på udviklingen i landbruget. Derfor stillede de sig spørgsmålet. Hvor hurtigt går det i »den rigtige retning«? De spejdede efter spirerne til det, der skulle komme. Derved kom de undertiden til at overvurdere omfanget og betydningen af det nye.

I den nyere litteratur om de emner, der behandles her, især i jubilæumsskrifterne, findes en tendens, der på lignende måde resulterer, i at der sjældent gives et øjebliksbillede. Forfatterne er så optaget af, at fremstille og forklare, hvad der førte til eller, man skulle måske hellere sige, forudsætningerne for, den type gårdmandsbrug, der blomstrede 1880–1914, at de glemmer at fortælle om de mislykkede forsøg i andre retninger, de glemmer at fortælle, at udviklingen ikke foregik med naturnødvendighed, at selv folk med fingeren på pulsen var usikre, og de glemmer for det meste at fortælle om alle de aktiviteter, der ikke pegede fremad. Dermed kommer udviklingen til at fremstå mere logisk og linær end godt er.<sup>1</sup>

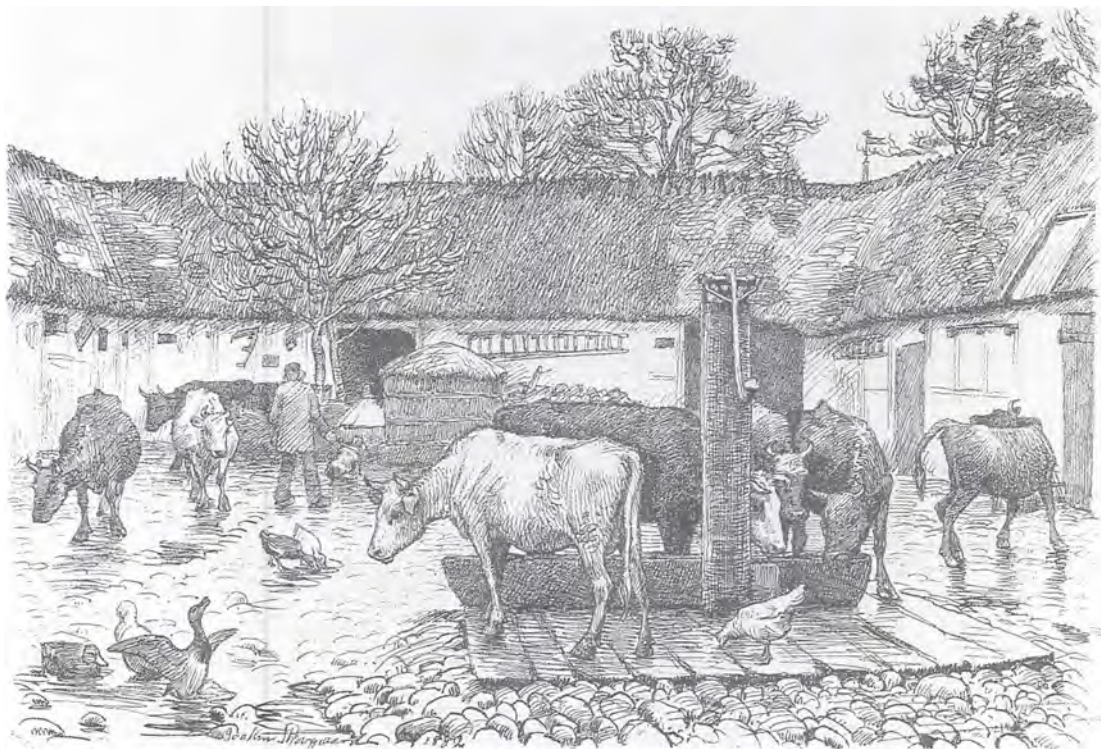
Blandt andet på grund af ovennævnte forhold er det svært at få hold på, hvad der til enhver tid var de væsentligste aktiviteter i foreningerne; men jeg har i det følgende valgt især at behandle dyrskuernes betydning for gårdmandsbruget, foreningernes

indsats på mejeribrugets område og for husmandsbruget.

Diskussionsmøder og foredrag, der iøvrigt behandles i bind tre, var en ny aktivitetsform, der dukkede op i 40'erne. Det var et meget væsentligt element i foreningernes arbejde. På disse møder og gennem foredragene udveksledes erfaringer, og tidens nye viden spredtes. Ligesom man heller ikke skal være blind for deres sociale funktion. Uden disse og andre møder i de landøkonomiske foreninger, havde den gensidige forståelse og sammenholdet mellem medlemmerne været langt mindre.

Hans Schultz Hansen går så vidt, at han mener, at diskussionsmøderne og foredragene var de nordslesvigske foreningers vigtigste virksomhed, »da det var ad denne vej, de landbrugstekniske fremskridt blev formidlet og de centrale problemer drøftet.«<sup>2</sup>

Af flere grunde mener jeg derimod, at dyrskuerne generelt set var vigtigere – især, når det er bondebruget og ikke landbruget på tværs af de sociale skel, der er på tale. For det første mødte bønderne sandsynligvis mere talrigt op på dyrskuerne end til foredragene og diskussionsmøderne. Dertil kommer, at den håndgribelige vidensformidling, der skete på et dyrskue svarede bedre til den almindelige bondes forudsætninger end foredraget. Endelig er der langt flere foreninger, der holder dyrskue, end der arrangerer diskussionsmøder og foredrag. Til gengæld var der i hvert fald tre foreninger, hvor foredrag og diskussionsmøder spillede en usædvanlig fremtrædende rolle – Nordfalsters Landboforening, Odsherreds Landbrugsforening, og Nordfynsk Landboforening.



En vinterdag, køerne vandes. Joakim Skovgaard har tegnet dette sceneri fra en bondegård, her gengivet efter en radering, 1882.

Indholdet i møderne og foredragene ændrer sig, så vidt det lader sig gøre at vurdere, over tid. Planteavl eller markbruget om man vil interesserer gennem hele perioden. Emner som jordens brakbehandling og dræning er på tapetet såvel i 1850'erne som i 1870'erne; men i perioden 1850–1880 øges interessen, som den kommer til udtryk i foredragene og diskussionsmøderne, for den klump af emner, som knytter sig til mejeribruget. Den klump omfatter mælk, smør, fodring af såvel kvæg som svin, røgt og pleje af kvæg og svin, roedyrkning osv.

Arbejdet på disse områder og de ovennævnte aktivitetsformer er foreningernes

vigtigste i perioden 1850–1880. Og foreningerne koncentrerer sig mere og mere herom. De dropper eller nedtoner andre emner; men inden jeg går over til en mere detaljeret behandling af foreningernes vigtigste arbejde, vil jeg kort komme ind på nogle af de øvrige områder.

Problemerne og foreningernes arbejde i forbindelse med vandlidende jorde var af gammel dato. De kunne hidrøre fra vandløb, der ikke blev reguleret og oprenset ordentlig – et område, hvor man i Fyns Stifts patriotiske Selskab og Maribo Amts økonomiske Selskab gjorde en indsats; men vanskelighederne kunne også stamme fra, at jordene var lavtliggende og flade

*Søren Pedersen, Nordgården, Gundestrup i Norvestsjælland (1844–1926), gårdejer. Opvokset i Brøndbyvester ved København, og kom som ung på Vallekilde højskole, på Ernst Triers første elevhold i 1865. Søren Pedersen er et godt eksempel på den generation af bønder, der med et højskoleophold som ballast, fik lyst til flere udfordringer i livet, end landmandstilværelsen kunne byde på. Søren Pedersen blev bl.a. medlem af den lokale brugsforening samt medlem i Holbæk Amtstidendes styrelse. Fra århundredskiftet.*

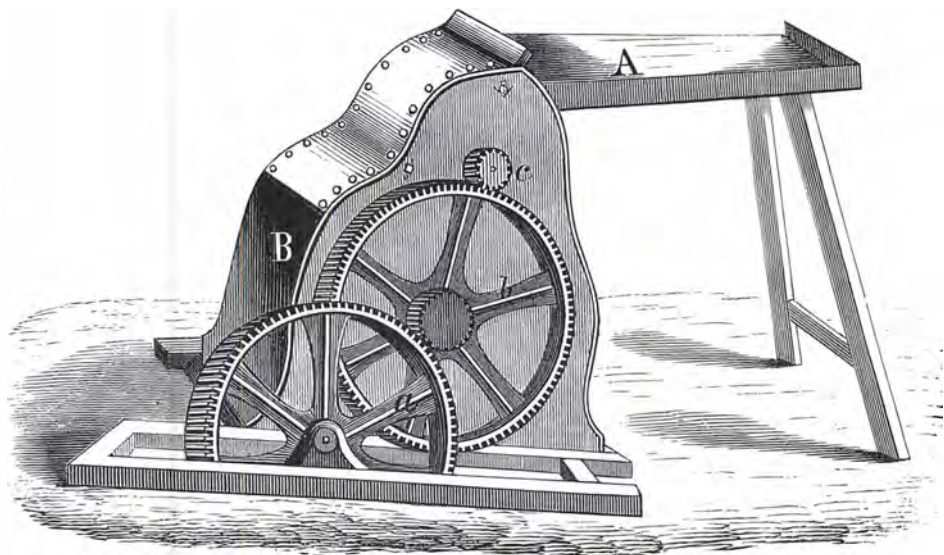


uden naturligt afløb, især hvor jorden var meget leret. Det problem fandt i denne periode en teknisk løsning. Allerede i 1840'erne havde man i England opfundet en maskine, der kunne fremstille brændte lerrør. Den første større gård, hvor sådanne drænrør blev anvendt systematisk var på A.Valentiners gods, Gjeddesdal i 1853. Det var en snild metode, som i mod-

sætning til de gamle grøfter ikke slugte agerjord og vanskeliggjorde markarbejdet; men for det første var det et kolossalt arbejde at lægge rørene. For det andet krævede det nogle ret komplicerede beregninger at finde frem til, hvor rørene skulle ligge for at afvande en given mark.

Adskillige foreninger gjorde en indsats på dette område. Præstø Amts Landbo-





*Tærskning af korn med plejl regnedes af samtiden for et hårdt arbejde. 1700-tallets tjenestekarle kendte alt for godt dette monotone job, der kunne give arbejdsdage til langt ud på vinteren. Fremkomsten af tærskemaskiner var naturligvis en stor lettelse, og mange konstruktioner blev afprøvet. Billedet viser en engelsk tærskemaskine fra omkring 1840, der modsat at udtærske kornet ved slag var bygget efter princippet at gnide kornet fra avnerne. Typen vandt udbredelse på bondebruget fra omkring 1860.*

forening bevilgede i 1857 på forslag fra gårdmand Jens Olsen indtil 200 Rdl til at ansætte en sagkyndig mand, der kunne vejlede i dræning. Samtidig anskaffedes 25 eksemplarer af en bog om dræningens teori og praksis. Kort tid efter gik gårdfæster Christen Nielsen i Allindemagle, Ringsted herred, Sorø Amt, i gang med at rørdre sine jord. Allindemagle lå godt nok ikke i Præstø amt, men næsten, så man kunne forestille sig, at han havde fået ideen fra Præstø Amts Landboforening; men hvorom alting er, så var Christen Nielsen tidligt på færde i denne sag i forhold til andre bønder. Ja, han var iøvrigt et eksempel på den type bønder, som man kalder innovatorer. Det var ikke kun teglrør, han hurtigt kastede sig over. Han havde også tidligt købt såvel såmaskine som tærsk-

værk, som hakkelsesmaskine og hestoomgang til at drive hele herligheden. Hvor meget han var foran flertallet af sine standsfæller, fremgår, når man ser på, hvornår dræning med teglrør vandt udbredelse. Det store boom skete i 1870'erne i Danmark som helhed. I den egn af Sjælland, hvor vi befinder os her, var det i anden halvdel af 60'erne, det skete.<sup>3</sup>

Foreningerne fortsatte deres bestræbelser for at udbrede kendskabet til diverse nye redskaber og maskiner – først og fremmest gennem udstillinger og bortledning af redskaber og maskiner.

Justus von Liebig's side 167–70 omtalte teori om planternes afhængighed af forskellige mineraler gav hurtigt anledning til en industriel fremstilling af disse i England – kunstgødning, handelsgødning eller pa-



tentgødning, som det også kaldtes. Også i Danmark begyndte man hurtigt en sådan fremstilling.

Fordele og ulemper ved såvel kunstgødning som de nye former for foder (olieka-ger og lignende) blev diskuteret på mange møder i de landøkonomiske foreninger. Et par af foreningerne opstod ligefrem som indkøbsforeninger af kunstgødning og foder.

Det drejer sig om Ramsø-Tune Herreders Landboforening og om Ringstedegnens Landboforening. Disse foreninger søgte gennem deres virksomhed at løse to problemer i forbindelse med landmændenes brug af kunstgødning. For det første kunne de presse prisen ved at købe store mængder. For det andet blev der undertiden fusket med indholdet. Indholdet svarede ikke til det lovede. Her kunne de

landøkonomiske foreninger gå ind og betale for at lade varen analysere af et kemisk laboratorium.<sup>4</sup>

## Noter

1. Se Hans Jørgen W Jensen 1988 side 18–21. I Landboforeningernes Tidende 1866 – får man et indtryk af aktiviteterne, men det er ikke alle de eksisterende foreninger, hvis virksomhed omtales, dels starter det altså først i 1866.
2. Hans Schultz Hansen side 77.
3. Præstø Amts Landboforening 1839–89 side 10, Christen Nielsens Dagbog for årene 1858–66 findes på Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv i Ringsted, hvis leder, Niels Jørgen Hansen, har været så venlig at låne mig dagbogen. Se iøvrigt Hans Jørgen W Jensen 1991 side 84–85 og S.P. Jensen i Bjørn 1988 side 276 ff. Valentiner omtaler, at han allerede i 1852 drænede 30 tønder land – se side 47–48 i Beretning om den femte danske Landmandsforsamling.
4. Otto Christensen 1924 side 17 ff og Chr. Christensen 1918 side 246–69.

# Dyrskuer og andre foranstaltninger til fremme af husdyravlen

Sammenligner man tabellen side 159 over antallet af foreninger, der afholder dyrskuer 1830–51 med tabellen side 200–201 her i kapitlet, der bl.a. viser hvor mange foreninger, der fik statstilskud i henhold til Lov om Foranstaltninger til Huusdyr- og især Hesteavlens Fremme af 31te Marts 1852, perioden 1852 til 1860, ser man for det første, at der er langt flere foreninger, der engagerer sig i den aktivitet i 50'erne end tilfældet er i 40'erne. For det andet svinger tallet en del i 40'erne. I 50'erne stiger antallet år for år med en enkelt undtagelse. I 1862 var der tale om 54 og i 1887 om 73 dyrskuer.

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at tabellen side 200–201 her i kapitlet ikke opregner alle de foreninger, der afholdt dyrskue. I nogle få tilfælde afholdt foreninger dyrskue uden at få statstilskud. De havde simpelthen ikke nået at få indsendt ansøgning til indenrigsministeriet i tide.

Loven påvirkede ikke blot antallet af dyrskuer. Skuerne i 50'erne har sandsynligvis også været af en bedre kvalitet end skuerne i 40'erne på grund af større præmier. A. la Cour skriver således om udviklingen af skuerne i Maribo amt, at i 50'erne fremstilledes dyr fra de større gårde, dyr, der havde været helt fraværende i 40'erne. Dyrene fra de større gårde fortrængte næsten helt bøndernes dyr fra præmietagernes rækker, og udtalelserne om dem var langt mere tilfredsstillende; men fra 1860'erne af vender tendensen, og i 1880 tilhører 8 af de 9 præmietagende tyre bønder.<sup>1</sup>

Det skal i parentes bemærkes, at A. la Cour (1841–1906) ikke var en hr. hvem-somhelst. Han havde eksamen fra Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole

og havde tilhørt den kreds af unge landmænd, der var blevet uddannet under Tesdorpf's ledelse. 1877 blev han forstander på Den classenske Agerbrugsskole på Næsgaard, hvor han gav husdyrbruget en mere fremtrædende stilling end det hidtil havde været tilfældet.

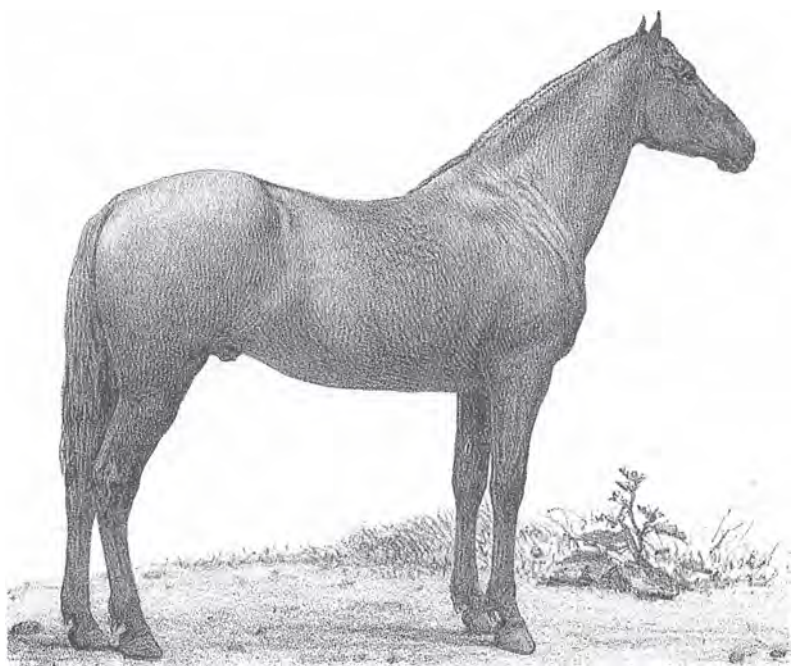
Så konklusionen på sammenligningen af de to dyrskuetabeller må være, at der på det område var en verden til forskel på fyrrerne og halvtredserne. I fyrrerne startedes dyrskuerne op af private foreninger. Dermed manifesteredes et behov. Og foreningerne demonstrerede en vilje og en evne til at afholde disse skuer; men de forblev få og små.

Efter indførelsen af det borgelige demokrati i 1849 blev de grupper, der havde en interesse i dyrskuerne repræsenteret stærkt på rigsdagen. Og det varede ikke længe før husdyrloven med dens tilskud til dyrskuer blev vedtaget. Og først derefter fik dyrskuerne luft under vingerne – kvantitativt såvel som kvalitativt.

Udover disse rent lokale skuer afholdtes i perioden også andre typer af skuer. Således sås der flere og flere eksempler på, at to eller flere foreninger gik sammen om at afholde dyrskue – det første er fra 1873, hvor Sorø Amts landøkonomiske Selskab og Landboforeningen for mindre Landbrugere i Sorø og tilgrænsende Amter arrangerede et fælles dyrskue. Landmandsforsamlingerne afholdt landsdyrskuer og såvel Foreningen af jyske Landboforeninger som De samvirkende sjællandske Landboforeninger tog fat på denne aktivitet.

Dyrskuer i form af stutteribesigtigelser for heste var, som det fremgår af afsnit 2, langt mere udbredte før 1850, end skuer, hvor kvæg blev bedømt. Såvel stutteri-

*I Haderslev i 1859 ved den 7. danske Landmandsforsamling præmieredes denne landrace-hingst. Landracen indgik tidligt i avlsarbejdet med henblik på at forbedre den jyske hest.*



kommissærerne som landmændene havde sandsynligvis, udviklet nogle uskrevede regler for bedømmelsen af hestene, som iøvrigt i denne periode deltes i to hovedgrupper: heste til sværere trækbrug og heste til ride- og lettere trækbrug.

Det var måske baggrunden for, at der ikke opstilledes så detaljerede regler for vurderingen af hestene, som tilfældet var for kørerne, hvad der gør det sværere for eftertiden at bedømme betydningen af de landøkonomiske selskabers indsats for hesteavlen; men nogle hovedtræk kan udtrages.

I den reviderede husdyrlov fra 1862 opereredes der med afholdelse af statslige hingsteskuer for hingste over 4 år. De landøkonomiske foreninger kunne deltage i bedømmelseskommissionen på disse

skuere, hvis de gav et tilskud til præmieringen, hvad de sjældent gjorde. De statslige hingsteskuer, hvoraf de første blev afholdt i det skæbnsvangre år 1864, betød, at de ældre hingste blev dårligere repræsenteret på foreningernes skuere; men langt op i tiden var hingstene alligevel på foreningsskuerne den kategori, der slugte det største præmiebeløb.

For Jyllands vedkommende lagde man sig tidligere fast på et avlsmål, end tilfældet var i resten af landet. Det var landracen eller den jyske hest, man ville forbedre ved renavl eller, som man sagde, ved sig selv. Langt hovedparten af de præmierede heste i Jylland var, så vidt det kan ses af stutterikommissionens beretninger, jyske heste.

I stutterikommissionens beretning om skuerne i 1863 i Skanderborg, Århus og

Tilskud fra statskassen til uddeling af præmier ved de af De landøkonomiske Foreninger afholdte dyrskuer 1852 til 1860. (Rigsbankdaler).

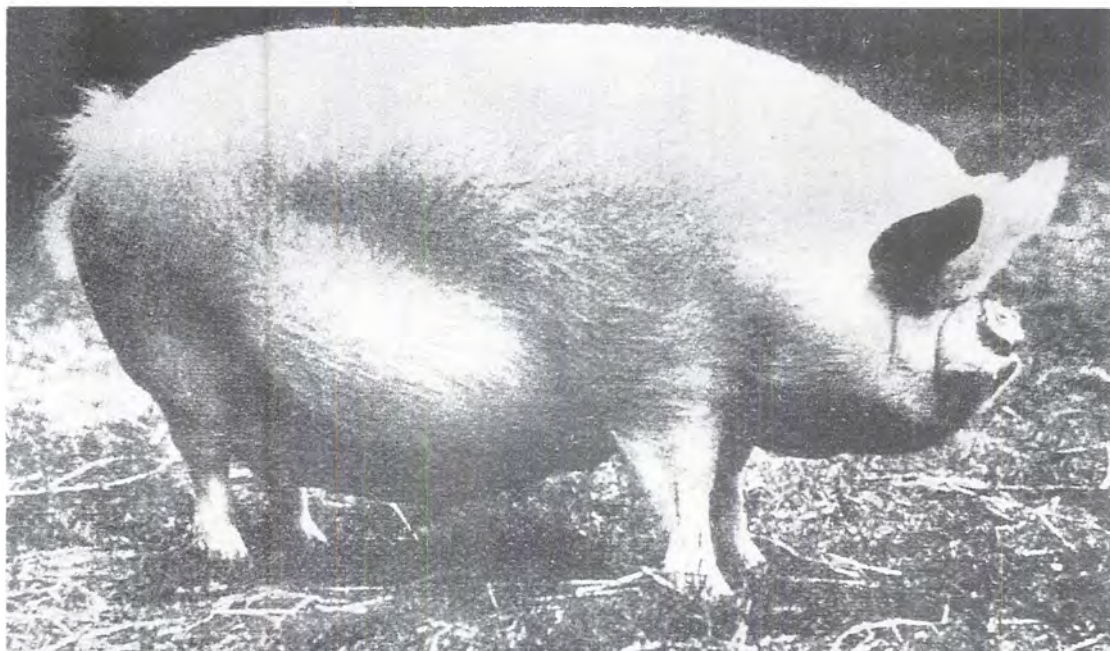
Foreningens navn	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	Sum
Kjøbenhavns Amts Landboforening	160	270	234	260	270	382	327	327	343	2.573
Morsø Herreders Landøkonomiskeforening	149	205	235	200	250	250	239	233	162	1.923
Thisted Amts landøkonomiske Selskab	178	195	165	200	150	150	143	133	216	1.530
Det landøkonomiske Selskab for Ringkjøbing Amt	392	400	400	400	400	400	400	400	400	3.592
Salling landøkonomiske Selskab	192	179	190	190	190	190	205	248	166	1.750
Viborg Amts landøkonomiske Forening	195	190	163	188	190	190	175	138	222	1.651
Det landøkonomiske Selskab for Hanherrederne							62	114	87	263
Det landøkonomiske Selskab i Hjørring Amt	400	400	400	384	388	370	356	320	258	3.276
Det økonomiske Selskab i Maribo Amt	346	318	388	391	400	400	392	328	296	3.259
Den langelandske landøkonomiske Forening					120	100	71	84	70	445
Fyens Stifts patriotiske Selskab	150	300	300	300	300	300	162	135	142	2.089
Svendborg Amts landøkonomiske Selskab							177	253	278	708
Den landøkonomiske Forening for Svendborg Amts vestlige Deel			287	260	140	160	99			946
Det nordlige Fyens nye Landboforening	61		50	50	30	30				221
Baag og tilgrændsende Herreders Landboforening					120	120	144	184	129	697
Vends, Baag og Skouby Herreders Landboforening	100		125	150	90	90	146	96	121	918
Ribe Amts blandede Distrikters Landboforening			134	180	134	156	161			765
Landboforeningen for Ribe Amts nordre Deel	300	200	140	200	175	218	200	222	222	1.877
Landboforeningen for Ribe Amts søndre Deel								118	150	268
Veile Amts landøkonomiske Forening	296	300	300	300	300	300	300	350	350	2.796



Foreningens navn	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	Sum
Skanderborg Amts landøkonomiske Forening	219	229	204	207	217	289	158	203	196	1.922
Grevskabet Frysensborgs og Stamhuset Bidstrups landøkonomiske Forening	200	200	150	150	150	139	150	142	138	1.419
Det landøkonomiske Selskab for Aarhus Amts nordre Deel								233	233	466
Det landøkonomiske Selskab for den søndre Del af Aarhus Amt		95	120	120	120	120	116	123	100	914
Aarhus Amts landøkonomiske Selskab	171	248	247	235	244	234	236			1.615
Gl. Estrups landøkonomiske Forening	61	65	80	70	70	70	79	83	90	668
Landboforeningen for den nordøstlige Del af Randers Amt		65	80	60	70	70	58	44	38	485
Landboforeningen for den østlige Del af Randers Amt		95	80	60	60	60	88	95	66	604
Randers Amtshusholdnings Selskab	240	175	160	200	200	127	175	159	172	1.608
Aalborg Amts landøkonomiske Selskab	293	283	288	334	314	321	361	319	153	2.666
Bornholms landøkonomiske Forening	380	300	200	200	200	250	339	350	400	2.619
Frederiksborg Amts Landboforening	295	346		288	363	396	400	400	395	2.883
Holbæk Amts økonomiske Selskab	292	345	333	400	400	400	382	320	390	3.262
Sorø Amts landøkonomiske Selskab	400	400		400	400	400	400	400	400	3.200
Præstø Amts Landboforening	246	173	250	209	207	242	212	320	320	2.179
Møens Landboforening	50	72	80	80	80	80	80	80	79	681
Samsø landøkonomiske Selskab								80		80
Hindsholm Herreds Landboforening								48	60	108
Nordfalsters Landboforening									102	102
Dronninglund Herreds landøkonomiske Selskab									60	60
Sum	5.766	6.048	5.783	6.666	6.742	7.004	6.993	7.082	7.004	59.088
Antal foreninger	25	26	28 (30)	30	32	32	33	34	35	

Kilde: C. G. With: Rapport om Det kongelige Stutteris Tilstand og Virksomhed og de med offentlig Understøttelse afholdte Dyrskuer m.m. for 1852–1860. Kbh. 1853–1861.

Note: I kolonnen for 1854 er der anført to tal for antallet af foreninger. Tallet uden for parentesen – 28 – angiver det antal foreninger, der har fået bevilget penge. Tallet i parentesen – 30 – angiver det antal, der har holdt skue. Heraf har to af en eller anden grund ikke fået bevilget penge. Det drejer sig om Sorø Amts landøkonomiske Selskab og Frederiksborg Amts Landboforening.



*Et eksemplar af yorkshireracen, som i lighed med andre racer i forrige århundrede var korte og trinde. Tyskerne værdsatte grise med tykt spæklag, men da markedet for den danske svineproduktion mod århundredets slutning drejedes mod England, fik netop yorkshireracen stor betydning i avlsarbejdet for at fremme en længere og magrere gris – en gris, der faldt i englændernes smag.*

Randers amter hedder det således: »Hesteracen har mere og mere udviklet sig til en svær trækrace med megen Masse, kraftig, fyldig Bagpart, men tillige med lang Ryg, steile korte Skuldre, svage Forbeen uden tilstrækkelig Muskelfylde. Disse Feil ere mindst Fremtrædende i Randers Eggen, hvor der endnu findes Heste med smuk og kraftig Forpart.«

I resten af landet var billedet langt mere broget, man træffer bl.a. på meget yorkshireblod; men trods alt er frederiksborgerbloodet langt det hyppigst forekommende.

Som det vil fremgå af det følgende skete der en stor udvikling på kvægavlens område. Sammenlignet hermed syntes nogle,

at hesteavlens stod i stampe, ja rent ud gik tilbage.

I beretningen fra stuttekommisionen for 1878 siger statens tilsynsførende for Randers og Skanderborg amter, godsejer Mourier-Petersen således: »I de senere Aar have Hesteyndere og Hestekjendere ofte hørt Klage over, at den jyske Hesteavl ikke gaaer fremad. Med mere Føje kunne man vel sige, at den i de sidste 25 à 30 Aar ikke har gjort saa store Fremskridt, som Avlsbrugets andre Grene...« Og året efter lyder det i indledningen til beretningen: »Medens Beretningerne næsten gennemgaaende udtale sig om Kvægavlens kjendelige Fremskridt, selv i magre Egne, er saadant ikke Tilfældet med Hensyn til He-

steavlen. Der klages nemlig fra mange Egne over, at der i saa henseende ikke alene ikke viser sig nogen fremgang, men derimod en synlig Tilbagegang, og navnlig anføres, at der fremstilles saa faa og ofte tillige mindre gode Hingstplage.«<sup>2</sup>

Der optræder svin på dyrskuerne, men ikke ret mange. Vi befinder os endnu i en periode, hvor det er de store fede svin, der eksporteres til Hamborg, der har hovedinteressen. Først i slutningen af 80'erne bliver man klar over, at fremtiden ligger i England, hvor man vil have de mindre slagtesvin.

For at kunne vurdere dyrskuernes betydning for bondebruget er det vigtigt at vide noget om de regler, der gjaldt for præmieringen af dyrene på skuerne, idet det må huskes, at formålet med et dyrskue er at vejlede landmanden i valget af tillægsdyr.

Husdyrloven af 1852 gjorde landstut-mesteren, G.C. With, til tilsynsførende med de dyrskuer, der fik statstilskud. Han skulle hvert år aflevere en rapport til indenrigsministeren. På grundlag af det første års erfaringer fremsatte han forslag til nogle overordnede regler for dyrskuerne. Regler, som i en vis udstrækning blev fulgt af de landøkonomiske foreninger:

1. Enten bør man skifte mellem forskellige dyrskuepladser i et amt, eller man bør afholde bidyrskuer.
2. Man bør hellere give færre store end mange små præmier.
3. Størsteparten af præmierne bør gå til handyrene.
4. Ejeren af de præmierede dyr bør være forpligtet til at beholde dyrene til avl i en vis periode.
5. Kun avlsdygtige dyr bør præmieres.

6. Dyr med alvorlige fejl bør ikke præmieres.
7. Ejendommens størrelse bør ikke have nogen indflydelse, og udstillere, der ikke er medlemmer af de landøkonomiske foreninger, bør kun have halv præmie.

Disse overordnede og ikke særlig vidtgående regler udgør det første forsøg på at skabe ensartethed med hensyn til dyrskue-reglerne. I hvert fald fra 1861 af er der bestræbelser i gang på at harmonisere disse regler for Sjællands vedkommende. I øvrigt er det et generelt træk, at reglerne for bedømmelse af det sortbrogede kvæg ikke bliver udviklet i samme grad som reglerne for anglerkvæg og senere for rød dansk malkerace.<sup>3</sup>

På landmandsforsamlingerne i 40'erne brugte man begrebet kvægrace om det jyske kvæg, og man diskuterede, hvad der var karakteristisk for det jyske kvæg; men det varede længe inden man systematisk på dyrskuerne inddelte kvæget efter race.

Der findes imidlertid tidlige eksempler på, at man ved præmieringen foretrækker en bestemt race. Bedømmelsessystemet i Maribo Amts økonomiske Selskab 1854–67 var således indrettet, at man favoriserede »Ren Angler Race.« I Horsens Landbrugsforening skelnede man (1863) mellem »Rent jysk Kvæg af sort, graa, sortbroget eller graabroget Lød«, og »rent Anglerkvæg«, »Rent Ayrshire Kvæg« og »Kvæg af blandet Race, hvortil regnes alle Individier, som ikke kan henføres under de foranførte 3 Afdelinger«. I Sorø Amts landøkonomiske Selskab ordnedes kvæget fra 1869 i to afdelinger: anglerkvæg og andet indenlandsk Kvæg.« I 1873 følger Frederiksborg Amts Landboforening efter





*Den 7.–8. maj 1873 afholdt København Amts Landboforening en udstilling af fedekvæg i det militære ridehus i Filsofsgangen. Mere end to tusinde besøgende besøgte dyrene, og der blev gjort mange handler til meget høje priser. Det var et tilskud fra Sparekassen for København og Omegn, der gjorde det muligt at afholde udstillingen.*

med at præmiere anglerkvæg for sig selv; men ellers skelner man generelt, hvis det går højt, blot mellem malke- og fedekvæg, selvom man allerede fra 1866 på landmandsforsamlingernes dyrskuer ikke blot skelnede mellem malke- og federacer, men også underinddelte disse i racer. Man skelnede mellem jysk kvæg, anglerkvæg og andre racer.<sup>4</sup>

Fra 1873 og fremefter, afholdtes der en række såkaldte fedeskuer. De omfattede slagtefærdigt kvæg og må ikke forveksles med skuer, hvor der udstilledes avlsdyr af kødkvægracer. 1873, 1874 og 1876 stod Københavns Amts Landboforening for af-

holdelsen af sådanne skuer. Senere overtog De samvirkende sjællandske Landboforeninger dette arbejde, ligesom Foreningen af jyske Landboforeninger afholdt fedeskuer for Jyllands vedkommende. Når det var sjællænderne, der lagde ud på dette område, kan det skyldes, at kvæget på Sjælland var mindre egnet som fedekvæg, og at landbrugets organisation netop derfor ønskede, at tilskynde sjællænderne til at fremskaffe bedre slagtekvæg.<sup>5</sup>

Når man tilstrækkelig mange gange havde oplevet, at en landmand med en ellers mådelig besætning havde fået præmie for en enkelt god ko, selvom hans røgt,



pleje, fodring og avlsarbejde lod meget tilbage at ønske, opstod ideen om, at præmiere samlinger. For hvis en landmand kunne præstere en præmieværdig samling, var det udtryk for et godt systematisk stykke arbejde, ikke for et tilfælde.<sup>6</sup> Og virkningen af at præmiere samlinger var at fremme dannelsen af konstante stammer. Til gengæld tænkte man mange steder, at det var langt nemmere for den store besætnings ejer at præstere en samling end for den mindre. Derfor udelukkede man nogle steder de store besætninger fra at deltage i konkurrencen for enkelte køer. Og man krævede, at store besætninger fremstillede større samlinger end små besætninger.

I Hads Herreds Landboforening i Århus Amt optog man i 1868 samlinger af kvæg. Til en samling hørte 3 køer og en kvie. I starten var der kun meget få udstillere i denne afdeling; men sidst i 70'erne og i begyndelsen af 80'erne steg antallet.<sup>7</sup>

Ved en senere tids dyrskuer lagde man vægt på tre elementer ved bedømmelsen: eksterieur, ydelse og afstamning. I den periode, hvor vi befinder os her, var det først og fremmest kropsbygningen, eksteriøret, der behandledes i de forskellige regelsæt, selvom mælkeydelsen tillagdes vægt i Københavns Amts Landboforening lige fra foreningens start i 1841, og selvom afstamning som kriterium stak hovedet frem, når man f.eks i Kolding Herreds Landbrugsforening i 1873 vedtog, at der ved præmieringen skulle tages særlig hensyn til om dyrene nedstammede fra gode anerkendte tillæggsdyr.<sup>8</sup>

## Dyrskuernes betydning for bondebruget

Hvilken betydning havde så dyrskuerne for kvægavlens udvikling på bondebruget inden 1880?

På landmandsforsamlingen i 1869 diskuterede man spørgsmålet: »Hvilken Betydning have Dyrskuerne havt for vor Huusdyravl og kunne andre Foranstaltninger ved siden deraf anbefales til dens Fremme.« I diskussionen er forpagter Heides og professor Prosch' vurderinger af dyrskuernes værdi relativt negative. Tesdorpf ser derimod mere lyst på sagen.<sup>9</sup>

Kvægbruget udvikledes stærkt i perioden. Såvel med hensyn til antallet af dyr, som dyrenes ydeevne. Det fremgår såvel af statistisk materiale fra 1861 og fremefter, som af samtidige udtalelser. Ingen tvivl om den sag; men spørgsmålene er: 1 Hvordan udviklingen er for de forskellige brugstypers vedkommende – godser, proprietærer, gårdmandsbrug og husmandsbrug. 2 Hvorfor sker den udvikling? 3 Hvilken rolle spiller de landøkonomiske foreninger og specielt deres dyrskuer?

I samtiden og i den umiddelbare eftertid lagde man som forklaring på udviklingen i kvægbruget stor vægt på den såkaldte udpiningsteori eller teorien om rovdrift. Teorien, der var inspireret af Liebig's arbejde, gik på, at man, vi er jo i kornsalgperioden, solgte store mængder korn og dermed bortførte store mængder næringsstoffer fra jorden uden at kompensere herfor med tilstrækkelig gødning. På den måde var jorden blevet udpint, der var blevet drevet rovdrift på den, og nu gjaldt det om at erstatte disse næringsstoffer ved at tilføre jorden gødning. Derfor burde landmanden alene af den grund holde mere kvæg.<sup>10</sup>



*F.V.A. Prosch, veterinær. Fik på mange måder indflydelse på det danske husdyrbrugs udvikling i anden halvdel af det 19. århundrede, bl.a. ved at grundlægge den såkaldte rationelle avl. Især forfægtigede han renavlprincippet, der gik ud på at forbedre de hjemlige racer gennem udvalg af de bedste avlsdyr.*

Moderne landbrugsfagligt funderet historieforskning har afvist, at der skulle være tale om udpining af jorden; men det ændrer ikke noget ved, at landbrugsfaglige autoriteter, som f.eks. Ed. Tesdorpf, den gang tænkte sådan, og at denne tankegang kan have været motivet bag den øgede satsning på kvæget.<sup>11</sup>

En anden forklaring, som ingenlunde er i modstrid med rovdriftsteorien, er, at priserne på henholdsvis korn- og mejeriprodukter udviklede sig, så der var flere penge at hente i malkekvæg end i kornavl.

En tredje forklaring på kvægbrugets fremgang er, at ændringer i markbruget fremkalder et øget kvæghold. Omkring år 1800 hentedes kvægfodret, når vi ser bort fra halmen og måske en smule havre, fra to steder. Enten hentedes det fra den del af jorden inden for omdriften, der hvilede, henlå som ubenyttet brak, eller fra overdrevsarealerne, der ikke var under plov. I begge tilfælde var der tale om selvgroede græsarealer. Efter udskiftningen indførtes kobbelbrug de fleste steder på Øerne. Græsmarksbruget forblev det almindelige i Jylland. Det medførte en udvidelse af det dyrkede areal, og en udvidelse af arealerne med græs inden for omdriften. Da man samtidig begyndte at så græs og kløver, forøgedes fodermængderne, og dermed øgedes tilskyndelsen til at holde kvæg.<sup>12</sup>

Det er inden for rammerne af disse faktorer, man skal betragte de landøkonomiske foreningers betydning for bondebruget.

For de mest interesserede inden for bondestanden, innovatorene, har dyrskuerne motiveret til en bedre røgt og pleje af dyrene end det ellers ville have været tilfældet, især hvis dyrenes foderstand var et konkurrenceparameter. A. Appel (1858–1926) mener da også, at det er den bedre fodring og pleje mere end avlsarbejdet, der ligger bag den utvivlsomme fremgang.<sup>13</sup> A. Appel var på det tidspunkt, hvor han fremsatte denne vurdering, uddannet agronom, og ansat på Tune Landboskole. Senere blev han statskonsulent i husdyrbrug (se bd. 3).

I den samme gruppe af bønder finder vi også dem, der af skuerne bliver tilskyndet til at bruge de bedst mulige tyre i avlen, hvor de måske tidligere har benyttet en tilfældig tyr, blot fordi det var det nemme-

ste. Og på samme måde er de blevet tilskyndet til at udvælge de bedste hundyr til avlsbrug.<sup>14</sup>

Dyrskuerne har utvivlsomt også spillet en rolle ved at opstille idealer for, hvordan en ko og en tyr skulle se ud, de har bidraget til at fæstne prægnet.

En ting er, at gætte på, i hvilken retning skuerne har virket, noget andet er at vurdere, hvor store virkningerne har været.

Hvor mange bønder har forbedret deres besætninger, hvor meget under indflydelse af dyrskuerne, kan spørgsmålet formuleres.

Som svar på dette spørgsmål vil nogle nok pege på udfaldet af præmieringen af samlinger af malkekvæg ved landmandsforsamlingen i Svendborg 1878, hvor gårdmand Jens Hansen, Holev på Fyn, vandt foran godsejer Tesdorpf, der hermed blev slået for første gang.

Heri vil nogle se et vidnesbyrd om, at gårdmændene nu havde indhentet og overhalet det større landbrug.

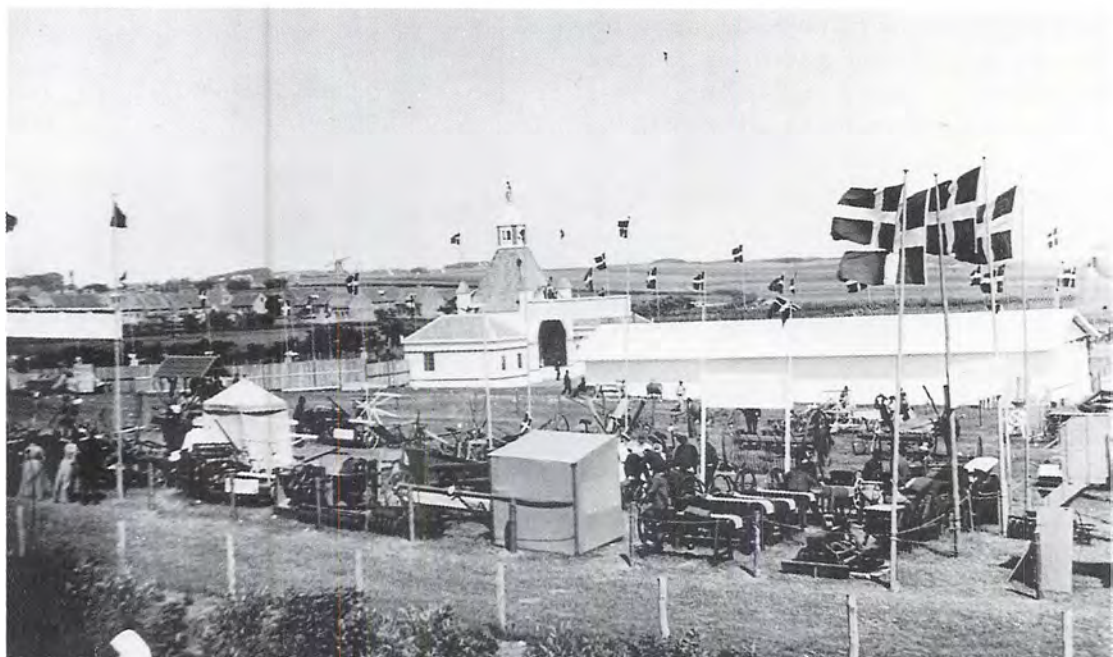
Axel Appel beskrev i 1886 i den afhandling, hvormed han deltog i konkurrencen om stillingen som statskonsulent, situationen på kvægavlsområdet ved at citere en anden autoritet, nemlig Peter Jessen (1846–1885), der havde været ansat af Det kongelige danske Landhusholdningsselskab som konsulent i husdyrbrug (se bind 3): »Billedet af vor Kvægavl er nærmest dette: Nogle faa højtudviklede og velfunderede Stammer af Malkekvæg (men ingen Kjødqvæg), hos hvilke en i længere Tid fortsat rationel Avl har fæstnet Anlæggen, og ligeledes nogle andre faa, der med Dygtighed stile mod det samme Maal; dernæst et betydeligt Antal Besætninger, som have bragt det til et smukt Udbytte, og hvor Plejens Fordringer ere fyldestgjorte,



*Jens Hansen, Holev (1818–90), fynsk kvægavler. Som almindelig gårdejer vakte han opmærksomhed i den danske landbrugsverden ved i 1878 på Landmandsforsamlingen i Svendborg at modtage kongepremien for sit malkekvæg, der da blev betegnet RDM.*

men hvor Avlen endnu ikke har opnaaet Resultater, der føre langt ud over, hvad der hører det mere eller mindre famlende Standpunkt til. Og endelig gives der en sidste Klasse af Besætninger, maaske den største, der i det Højeste kun naa lidt over det Middelmaadige, saavel med Hensyn til Udbytte og Pleje som til Avlens Ledelse.«<sup>15</sup>

Appels og Jessens vurdering skal ses i sammenhæng med, at alle kvalificerede udtalelser om kvægavlen før 1880 går på, at først anglerkvæget, siden rød dansk malkerace, der var tidens teknologiske in-



*Dyrskuer i det senere 1800-tal udviklede sig snart til festlige arrangementer, som både by- og landboere fandt stor fornøjelse ved. Andre underholdende aktiviteter blandede sig med den oprindelige begivenhed: fremstilling af dyrene. Her et oversigtsbillede fra ungskuet i Hjørring 1910.*

novation fremfor nogen, udvikledes på de store gårde, hvorfra diffusionen så skete til nogle få bondebrug, til innovatorerne blandt bønderne. Og at spredningen til bredere grupper inden for gårdmændenes række hører tiden efter 1880 til.<sup>16</sup>

Situationen er altså i 1880 den, at nok findes der blandt gårdmændene innovatorer, hvis kvægbesætninger hører til de allerbedste; men selvom der også er meget dårlige besætninger på de større brug, er det generelle billede, at de større landbrug har bedre besætninger end gårdmændene.

Et sidste aspekt af dyrskuerne skal omtales her, selvom det er endnu sværere at konkretisere endelige måle end de allerede nævnte. Selve mødet mellem de mange

landmænd, store og små mellem hinanden, omkring dyrene, har givetvis været fagligt inspirerende, men har også haft social og politisk betydning.

### Andre foranstaltninger til kvægavlens fremme:

Udstationering af springtyre var meget almindeligt, men blev de fleste steder hurtigt bragt til ophør.

Indførelse af kvæg udefra til forædling af den lokale type er omtalt for Sjællands og Lolland-Falster vedkommende side 148–149. Det var en praksis, man i nogen



udstrækning fortsatte efter 1850. Også på Fyn kendtes denne fremgangsmåde. På privat initiativ indførtes ikke blot anglerkvæg, men også kvæg af ballumracen, kvæg fra Nordslesvig og køer og tyre fra Gunderslev- og Ourupgårdstammen; men det var anglerkvæg, som henholdsvis Fyns Stifts patriotiske Selskab, Langelands landøkonomiske Forening og Svendborg Amts landøkonomiske Selskab importerede og solgte på auktioner.<sup>17</sup>

For Svendborg Selskabets vedkommende drejede det sig om følgende antal:

1861	15 stk.
1866	28 stk.
1869	30 stk.
1870	30 stk.
1872	15 stk.
1883	14 stk.

Kilde: Appel side 63.

Den private import af kvæg sket først og fremmest til de større gårde, hvorfra det forædlede kvæg vel i en vis udstrækning ved salg af kalve spredtes til bondebrugene. Og man må formode, at også det af Svendborg-selskabet indkøbte kvæg er blevet spredt på denne vis, især når man har in mente, hvordan selskabets ledelse var sammensat (se side 190). Og det samme gælder det langelandske selskab.

## Noter

1. A la Cour side 54–57. Antallet af dyrskuer i 1862 og 87 fremgår af Ipsen side 86–87.
2. Angående de citerede vurderinger se Beretning om den kgl. Stutterikommissions Forhandlinger 1862–63 side 49, Beretning om Stutterikommissionens Virksomhed i Aaret 1879 side III–VI og samme for året 1878 side 177–79. Se iøvrigt disse beretninger for årene 1876–80 og C.G. With: Rapport.... for årene 1852–60 og Beretning om den kongelige Stutterikommissions Forhandlinger 1862–63, 63–64, 64–65 og 65–66. Se desuden Prosch' udtalelse på den ellefte landmandsforsamling i Beretning osv side 251.
3. With 1852 side 33–88. Protokol for de delegerede fra Siellands 5 Amters Landboforeninger 1861–74 og A. Pedersen, Enemark, Ipsen og Bro side 120 (sortbroget kvæg), Goldschmidt side 33.
4. A la Cour side 59–60, Beretning om den kgl. Stutterikommissions Forhandlinger... 1863–64 side 45–48 Petersen, Kierulff side 377, Salling side 167, Beretning om den tiende danske Landmandsforsamling side 24. Goldschmidt side 134 om Sorø.
5. Ipsen side 112–113.
6. Præmiering af samlinger indførtes i følgende foreninger i de år, der er angivet i parenteserne. Sidetallet henviser til de relevante jubilæumsskrifter, hvor ikke andet er nævnt: Bølling-Nørre side 22 (1869), Vejle side 55–56 (1869), Hads side 22 (1868), Ipsen om landmandsforsamlingerne side 107 (1863), side 121 (1866), Catow 56–57 (1870), Beck Andersen 1883 side 50(1864), Præstø Amts... side 18 (den nye) (1867), Petersen, Kierulff side 37 (1867), Horsens side 45 i Beretning om den kgl. Stutterikommissions... 1863–64 (1863), Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt side 56 (1874), Goldschmidt side 22.
7. Hads Herreds ... side 22.
8. Kolding Herreds Landbrugsforening... side 61.
9. Beretning om den ellefte danske Landmandsforsamling side 246–72.
10. Appel i Meddelelser side 17–18. Mørkeberg Sst. side 92. Goldschmidt side 3. Axelsen Drejer side 254–55 i K. Hansen bd. 4.
11. S.P. Jensen side 284 ff i Bjørn 1988.
12. S.P. Jensen side 313 i Bjørn 1988.
13. Appel side 33–34.
14. Mørkeberg side 113. Appel side 10.
15. Appel i Meddelelser side 47 og Goldschmidt side 111 fremhæver den manglende ensartethed endog inden for den enkelte besætning og Erik Helmer Pedersen 1982 side 27.
16. Appel i Meddelelser om Fyn side 47 og side 62. Mørkeberg side 116 om Lolland-Falster. Goldschmidt om Præstø og Sorø side 82–91. Appel i K.

Hansen bd. 3 side 354–55. Bredkjær i K. Hansen side 507–508. Præstø Amts Landboforening 1839–1939 side 17 viser, at de større besætninger vinder de store præmier, de små vinder de mange små

præmier 1851–1861. Se desuden citatet af Prosch side 507–508 i K. Hansen bd. 3.

17. Langelands... side 15–16. Appel side 61. Fyens Stifts... (Lauritsen) side 122.

# De landøkonomiske foreningers foranstaltninger på mejeribrugets område

Jens Pallesen Fløe (1800–1878) havde deltaget i matrikelopmålinger, været assistent hos en landinspektør, landmåler og senere selv landinspektør i Vestjylland. Så han kendte Vestjylland som sin egen bukse-lomme. Han var en af dem, som Det kongelige danske Landhusholdningsselskab henvendte sig til i den side 72 omtalte rundspørge i 1840. Han mente ikke, at man skulle støtte aktiviteter, der i forvejen var i god gænge; men han syntes, at Landhusholdningsselskabet passende kunne støtte smørproduktionen i Vestjylland. Han beskrev situationen med disse ord: »Endelig vover jeg lige underdanigst at berøre et(!) specielt Erhvervsgren af Landbofliden med særdeles Hensyn paa Vester-egnen af Jylland, nemlig smørproductionen. Paa hele Egnen omtrent fra Holstebro til Ribe have Bondestandens Huusmódere udvist sjelden(!) Sands(!) for denne Erhvervsgren og der bliver som Følge deraf udfórt betydelige Partier dels især til Hamborg og dels til Flensborg, men ikke destomindre kan man dog sige at smørproductionen paa den nævnte Egn staaer i sin Barndom; thi uagtet der som foran underdanigst anført produceres en betydelig Mængde smór til Udførsel, saa er dette dog ingen Følge af at Huusmoderen forstaaer at afvinde Mælken det størst mulige Product, men en Følge af den Sparsommelighed hvormed smór bruges i Huusholdningen og hvad Qvalitet angaaer da er den i Almindlighed meget ringe, saa at det meste smór herfra Egnen bliver anvendt til Smórelse i Fabrikkerne og i Sæbesyderierne hvis Aarsag Priserne ogsaa ere smaae omtrent 1/4 mindre end de burde og kunde være. Som foran underdanigst anført have Egnens Huusmódre en sjelden(!) Sands for smórproduction, idet de

rigtig forstaae at spare derpaa i Huusholdningen og dels hersker der en almindelig Kappelyst imellem dem indbyrdes saa det ansees for en stor Ære for den der af et lige Antal Kóer kan Sælge de fleste Fjerdinge Smór og jeg troer derfor ogsaa at de rette Elementer ere tilstæde(!) til denne Erhvervsgrens Udvikling, naar disse blive ledde(!) paa den rette Maade«. <sup>1</sup>

Nu var smørret på denne egn nok noget af det dårligste, der blev fremstillet i Danmark på dette tidspunkt. I hvert fald har en senere eftertid opstillet følgende rangorden over det danske smørs kvalitet: det fineste og bedste smør var det sjællandske herregårdsmør, efterfulgt af det lidt grovere jyske. Hvad angik bøndermør havde egnen mellem Randers og Århus det bedste ry, sammen med det sjællandske. Længere nede på rangstigen kom det fynske bøndermør og smørret fra den sydlige del af Østjylland, medens der kun tilkom smørret fra Nord- og Vestjylland en bundplacering. <sup>2</sup> Men selvom Jens Pallesen Fløes beskrivelse ikke dækker Danmark generelt, har han ret på et væsentligt punkt: Bondens smørproduktion hvilede på en helt traditionel teknologi.

Efter malkningen blev mælken hældt op i flade fade af træ, ler eller kobber. Selvom der var eksempler på, at man ved det omfattende nybyggeri, der forekom i 50'erne undertiden indrettede mælkestuer og mælkekældre, <sup>3</sup> var det mest almindelige, at fadene med mælk blev hensat i stuen på en lille hylde under loftet. Her stod mælken indtil fløden havde udskilt sig. Det siger sig selv, at fløden derved modtog alle de urenheder og lugte, der forekom i en sådan stue, hvor hele husstanden opholdt sig. Et andet problem ved denne fremgangsmåde var at finde det rette tidspunkt, hvor flø-

den skulle hældes fra for at blive kærnet. Hvis man gjorde det, før al fløden havde udskilt sig, udnyttedes mælken smørfedt ikke fuldt ud. Hvis man derimod ventede for længe, blev fløden for sur. For den skulle være lidt sur. Sådan var og er smagen nu engang.

I 19. århundrede indførtes tre nye konkurrerende mejerisystemer. De skal ikke omtales udførligt her; men på grundlag af henholdsvis A. Axelsen Drejers og Claus Bjørns fremstillinger af dansk mejeribrugs historie skal hovedtrækkene i de forskellige mejerisystemer nævnes.

Det ældste var det såkaldte holstenske bøttemejeri, der havde sin blomstringstid ca. 1830–1870. Systemet knyttedes normalt sammen med den berømte holstenske mejerskefigur. I dette system havde man særskilte smørstuer eller smørkældre, hvor luften holdtes tør. Mælken til flødeafsætning blev hældt op i store flade fade. Mejsken og hendes hjælpere fulgte nøje flødeafsætningen dag og nat for at kunne slå til, når fløden skulle skummes af. Det er blevet sagt om dette system, at det mere var en holdning og en omhyggelighed i mælkebehandlingen end et nyt system og en ny teknik. Nøgleord i beskrivelsen af denne holdning er renlighed, påpasselighed og nøjagtighed.<sup>4</sup>

Senere i århundredet introduceredes to nye systemer: vandmejeriet og ismejeriet. De forsøgte begge at angribe problemet med flødeafsætningen ved at sænke temperaturen i mælkestuen eller mælkekælderen med henholdsvis rindende vand og is.

Vandmejeriet kom til Danmark i 1860'erne fra U.S.A. og Holland. Mælken til flødeafsætning stod her i dybe spande, som placeredes i rindende koldt vand. Det

betød en hurtigere og mere fuldstændig flødeudskillelse. I ismejeriet gik man et skridt videre i retning af at sænke temperaturen, idet man hældte knust is i vandet. Systemet kom til Danmark fra Sverige 1870–71.

Disse tre systemer eksisterede side om side i landbruget og man diskuterede ivrigt fordele og ulemper; men Segelcke og hans elever pressede på for at fremme den kunstige afkøling af mælken med enten vand eller is.<sup>5</sup>

Som det allerede er nævnt, var bondens smørproduktion også før 1880 af stor betydning, selvom den først i og med omlægningen fik den helt centrale betydning for bondens pengeindkomst; men denne gren af landbruget nød ikke den store bevågenhed i de landbrugsfagligt førende kredse i første halvdel af 1800-tallet. Det kom bl.a. til udtryk i de såkaldte Amtsbeskrivelser, som Det kongelige danske Landhusholdningsselskab udgav 1826–1844. De var skåret over samme læst, nemlig 29 spørgsmål formuleret af selskabet. Ingen af disse drejede sig om smørproduktion, som iøvrigt betragtedes som en del af husflidsproduktionen, en del, som husmoderen havde ansvaret for; men som omtalt steg interessen for mælke- og smørproduktion i denne periode.

I 1837 tilbød proprietær N. Hofman (Bang) i Fyns Stifts patriotiske Selskab, at udarbejde et skrift om smørproduktion i samarbejde med proprietær Schmidt, Østergaard. Forslaget blev vedtaget, og i 1839 blev et uddrag af skriftet trykt i almanakken under titlen »Om Melk og Flødes fordelagtigste Behandling«. Samme år udkom det som et selvstændigt skrift, »Kort Anviisning til Melks og Flødes fordelagtigste Behandling til godt Smør«. Det blev



trykt i 1000 eksemplarer, hvoraf 800 blev omdelt til de gejstlige embedsmænd i Fyns Stift. Den lille pjece nåede også uden for stiftets grænser. Præstø Amts Landboforening trykte i 1841 nogle eksemplarer, der blev omdelt gratis til foreningens medlemmer.<sup>6</sup>

I 1835 henvendte en fynsk bonde sig til Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Han så gerne, at selskabet tog hånd om datterens uddannelse til mejerske. Selskabet efterkom hans ønske, idet det lod datteren anbringe hos godsejer A. Valentiner på Gjeddesdal, hvor man iøvrigt i 1829, havde indrettet det første holstensk inspirerede mejeri. Det blev anledning til en diskussion om det berettigede i, at arbejde for uddannelse af mejersker mere generelt. Diskussionen endte med, at selskabet i 1837 tilbød at antage unge kvinder som lærlinge i mælkeribrug. Betingelserne for at blive antaget var: Pigen skulle være fyldt 18 år, sund og rask, bekendt med mejeriarbejde og i besiddelse af almindelige skolekundskaber. Ansøgningen skulle være skrevet af hende selv, men vedlagt attester fra præsten og en anset mand, der kunne bevidne hendes sædelighed. Læretiden var to år på samme sted, hvor hun fik kost og logi, men ingen løn. Derimod ville selskabet betale vedkommende mejerske, der stod for uddannelsen, et honorar på 40 Rdl.

Nogle af disse mejersker var iøvrigt ikke helt villige til at give deres viden fra sig. De opfattede deres viden som forretningshemmeligheder, der skulle vogtes over.

Det var selskabets håb, at de uddannede mejersker, som fik et »svendebrev«, ville bosætte sig på landet som husmødre og derigennem »turde haabes at ville yttre gavnlige Indflydelse paa Meieriproduktionens

Behandling ogsaa i de mindre Meierier og navnlig hos Bonden.«

I starten var interessen for disse lærepladser behersket – i 1837 meldte der sig kun 4 elever; men i perioden indtil man hørte op med uddannelsen, nemlig i 1875, blev der trods alt uddannet 300 mejersker. De fleste var døtre af gårdmænd, andre af skolelærere og skovfogeder. I starten blev de hovedsageligt anbragt på herregårde på Øerne, men senere også på jyske herregårde. Det drejede sig bl.a. om Gjeddesdal, Sophienberg, Havarthigaard, Nislevgaard, Hofmansgave, Ourupgaard, Nordergaard, Nøbøllegaard, Rosvang, Duelund og Lillerup.<sup>7</sup>

Et andet udtryk for den stigende interesse for mælken var Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs ansættelse af Thomas Riis Segelcke som konsulent i 1861 med særlig henblik på mejeribruget. Hans forskning og personlige formidling er omtalt i bd. 3 og skal derfor ikke behandles her. Derimod skal formidlingen af denne forskning gennem de landøkonomiske foreninger have et ord med på vejen.

Maribo Amts økonomiske Selskab lod sig inspirere af Landhusholdningsselskabet til at lade unge kvinder uddanne til mejersker. Selskabet startede hermed i 1843, idet man lod tre unge kvinder uddanne under den forpligtelse, at de senere efter endt uddannelse skulle tage tjeneste i Lolland-Falsters Stift. En af de tre blev uddannet i Holsten, en på Tesdorpf's gods, Ourupgård og en på hovedgården Aalstrup på Lolland. Man prioriterede det at have en under uddannelse i Holsten højt, fordi man mente, at det mest avancerede mejeribrug fandtes der på dette tidspunkt. Også på Fyn prioriterede man på dette tidspunkt inspirationen fra Holsten højt.



*Mejersker uden for mejeri på Hjørring-egnen omkring århundredskiftet. Forbruget af smørdritler gav nok af arbejde til bødkeren (til højre i billedet).*

Holstenske mejersker blev hentet til Fyn, og fynske piger blev sendt til oplæring i Holsten;<sup>8</sup> men allerede i 1846 holdt Maribo Amts økonomiske Selskab op med at sende pigerne til Holsten. Om det skyldtes de store omkostninger herved eller, som A. la Cour hævder i jubilæumsskriftet, at der nu var udviklet bedre mejeribrug på de store danske gårde, er svært at sige.

De unge kvinder, som fik denne uddannelse var sædvanligvis skolelærerdøtre.

Mariboselskabet havde således nogle gamle erfaringer at bygge på, da generalforsamlingen i 1867 vedtog at lade en mand uddanne til mejerikonulent. Segelcke anbefalede en E. Hartmann, hvis

uddannelse, hos Segelcke, selskabet derefter bekostede. Han skulle varetage tre opgaver: For det første og vigtigste skulle han vejlede de mindre landbrugere i produktion af smør. For det andet skulle han vejlede de samme i husdyrhold. Og endelig bestod hans tredje opgave i at vejlede de større landmænd i mejeribrug.

I overensstemmelse med denne opgaveprioritering arbejdede E. Hartmann, hvis uddannelse var afsluttet 1. april 1869, hovedsagelig på de mindre gårde. De måtte slippe 5 Rdl for mejeriasistentens bistand. Hans rådgivning på mejeriområdet var imidlertid ikke så efterspurgt, så snart (fra 1874) blev hans arbejdsområde udvidet.

Han var med ved præmieringen af husmandslodder, deltog i arbejdet med hesteavl og dyrskuerne.<sup>9</sup>

Næsten samtidig med med Maribo-selskabet ansatte Svendborg Amts landøkonomiske Selskab deres første mejeriassistent – en Schrøder, der kom til at virke i 6 år i selskabets tjeneste. I det tidsrum ydede han vejledning til 162 mejerier. De landmænd, der rekvirerede Schrøders tjeneste, skulle ud over at slippe et fast beløb give ham fri kost og logi samt fri befordring til næste virkested, hvad der var gængs praksis også i andre foreninger.<sup>10</sup>

Den næste forening til at gå til biddet på dette område var Horsens Landbrugsforening, der 1. april 1870 ansatte Laurits

Møller som mejeriassistent eller mejeriforvalter, som han også kaldtes, til en årlig løn af 300 rigsdaler. Hans baggrund var ophold på landets største mejerier og en bestyrerplads på Kalundborg Ladegård, hvis ejer, Otto Lawaetz (1829–1914), stammede fra Holsten, og var en førende skikkelse inden for mejeribruget før andelsmejeriernes gennembrud. Laurits Møllers teoretiske baggrund bestod i, at han havde overværet Segelckes forelæsninger på Den kongelige veterinær- og landbohøjskole.

Horsens Landbrugsforening havde lagt en plan for Laurits Møllers arbejde. Den så sådan ud:

	Gårde med antal køer	Ophold i dage 1. gang	Ophold i dage 2. gang	Betaling i Rdl
Klasse 1.	indtil 15	7	2	5
Klasse 2.	15–50	8	3	10
Klasse 3.	50–	9	3	15

Et af de områder, hvor Møller i forlængelse af Segelcke skulle sætte ind var, at tilskynde til at erstatte fingeren med et termometer som gradmåler. Hvorvidt dette lykkedes i første omgang, melder historien ikke noget om; men en af de ledende mænd i Horsens Landbrugsforening, forpagter Heide, Bygholm, havde i hvert fald større tiltro til mejeriassistenternes vejledning end til en traditionel mejerskes ditto. Han skriver om Laurits Møller: »Vor Assistent har som »Mejerske« bestyret Mejeriet hos Lawaetz paa Kallundborg Ladegaard, og har nu besøgt alle bekendte større Mejerier, ogsaa, hvor Afkølingssystemet er gennemført, og han er hjemme i den videnskabelige Side af Smør-

og Osteproduktionen, langt bedre end en Mejerske. Vistnok kan en Mejerske gøre gavn, men ingenlunde i samme Omfang som en Mejeriassistent; i Reglen vil Mejersken mangle Evnen til at meddele Undervisning; en dygtig Mejerske véd, *saaledes skal det gøres*, men ikke *hvorfor*.«<sup>11</sup>

Den grænse, der så voldsomt var blevet trukket i 1864 mellem Sønder- og Nørrejylland, forhindrede ikke, at en i Danmark uddannet mejeriassistent, P.V. Jensen blev ansat af og fungerede i tilknytning til Den sundevedske Landboforening, Den alsiske Landboforening, Aabenraa Amts Landboforening og Den nordslesvigske Landboforening i perioden 1872–1877.<sup>12</sup>

De første mejeriassistenter var uddannet



*Hans Broge, købmand (1822–1908). Drev sin virksomhed i Århus, hvorfra han fik etableret en direkte smørreksportroute til England. Han arbejdede samtidig for, at jyske bønder forbedrede smørrets kvalitet, navnlig vintersmørret. I 1868 arrangerede han sammen med mejeritekniker Th. Segelcke en smørudstilling i Århus, som var den første af sin art. Broge var desuden den første kasserer i Foreningen af jyske Landboforeninger.*

under Segelckes ledelse, og han giver på landmandsforsamlingen i Odense i 1866 et indblik i, hvordan uddannelsen foregik. Mejeriassistenterne repræsenterer et forsøg på at formidle den viden, som Segelckes forskning var resulteret i. De var et eksempel på koblingen mellem den tidlige danske anvendte forskning og praksis.<sup>13</sup>

Formålet med at udstille mejeriprodukter var, at sagkyndige med udgangspunkt i

de udstillede produkter kunne diskutere fordele og ulemper ved forskellige smør- eller ostemærker og dermed komme ind på fordele og ulemper ved forskellige produktionsmetoder. Tidligere i århundredet sås på nogle dyrskuer, at smør og ost udstilledes sammen med og underordnet andre produkter – ofte som en del af udstillingen af husflidsgenstande.

I denne periode ses imidlertid udstillinger udelukkende af smørmærker. Og da produktionen af smør om vinteren frembød de største vanskeligheder, var de fagligt set vigtigste udstillinger, udstillinger af vintersmør.

Det var derfor væsentligt, at tre købmænd, Hans Broge, Otto Mønsted og C.T. Rosenstand arrangerede den første udstilling af vintersmør i 1868. Derefter blev udstillingerne af vintersmør overtaget af lokale jyske foreninger i perioden 1870–1878, hvorefter Foreningen af jyske Landboforeninger overtog arrangementet. Der blev dog også afholdt udstillinger uden for halvøen – 1871 i Nykøbing Falster, 1874 i Odense og 1878 i Næstved.

Når man skal vurdere de landøkonomiske selskabers gennemslagskraft i forhold til gårdmændenes mejeribrug ligger det snublende nær at bruge antallet af vand- og ismejerier på gårdmandsbrugene som målestok. Det var jo den udviklingsretning, Segelcke og hans mejeriassistenter, der blev ansat af de landøkonomiske foreninger, ønskede at fremme.

A. Axelsen Drejer mener, at den slags avancerede teknikker kun blev indført hos en begrænset kreds af store jordejere og nævner: A. Valentiner, Tesdorpf og en af Tesdorpfes lærlinge, N.P.J. Buus og Hanne Nielsen, Havarthigaard.

Claus Bjørn derimod antyder i sin bog





*Det 19. århundredes bedst kendte smør- og osteproducent i Danmark var bondekonen Hanne Nielsen (1829–1903). Ved omfattende rejser i ind- og udland aflurede hun andre ostemejerister kunsten at lave gode oste, som faldt i publikums smag. Desuden havde hun en mejeriskole på sit mejeri på Havarthigården ved Øverød nord for København. Hanne Nielsen ses i døren sammen med sin mand Hans Nielsen.*

fra 1982, at der anlagdes ikke så få vandmejerier og nogle ismejerier på mindre gårde.<sup>14</sup> At efterspore virkningerne af mejeriassistenternes virksomhed lader sig ikke gøre inden for de givne rammer; men de forskellige problemer i forbindelse med smørproduktionen fandt først deres endelige løsning, da den individuelle produktion blev afløst af produktionen på fællesmejerier og andelsmejerier, hvor man bl.a. kunne løse problemet med flødeafsætningen i kraft af centrifugen.

## Noter

1. LHS 1840/162/24.
2. Claus Bjørn 1982 side 28–29. Claus Bjørn taler om 60'erne; men jeg formoder, at det ikke gør den store forskel.
3. Bjørn 1988 side 159.
4. Bjørn 1982 side 26.
5. A. Axelsen Drejer side 267.
6. I Lauritsen: Fyens Stifts patriotiske... side 97. Beck: Fyens Stifts... side 108. Præstø Amts Landboforening 1839–1889 side 5.
7. Hertel bd. 1 side 358–59.
8. Erik Helmer Pedersen 1982 side 12.

9. A. la Cour side 66–70.
10. Svendborg Amts... side 26–27.
11. S. Sørensen: Horsens Landbrugsforening side 18–19 og Konradi side 186–187 bringer et brev fra forpagter Heide fra Horsens Landbrugsforening.
12. Hans Schultz Hansen side 53 og 78 og Hans Hansen side 112.
13. Beretning osv side 115.
14. Axelsen Drejer side 267 og Bjørn 1982 side 29–30.

# De landøkonomiske foreningers arbejde i forhold til husmandsbruget

Et husmandsbrug i 1800-tallet var noget ganske andet end et husmandsbrug er i dag. For det første betød den jordlovgivning, der blev indledt i 1899 med »Lov om tilvejebringelse af Jordlodder til Landarbejdere«, at husmandsbrugenes jordtilliggende blev større. For det andet ændrede den økonomiske og teknologiske udvikling totalt på vilkårene for husmandsbruget. Denne udvikling betød, at den meget arbejdsintensive produktionsform, som husmandsbruget var, blev mere indbringende end tilfældet havde været tidligere.

I statistikken og altså også i tabellen nedenfor regnes et landbrug for et husmandsbrug, hvis det har et jordtilliggende på under en tønde hartkorn, en definition, der i sig selv åbner for store variationer. Dertil kommer de forskellige besiddelsesformer. Den største gruppe udgøres af selvejerne og arvefæsterne. Arvefæsternes stilling var i praksis som selvejernes. Derimod var såvel fæstehusmændenes som lejehusmændenes situation meget utryg.

I 1873 havde ca. 41% af husene et jordtilliggende på ca. 1/2 tønde hartkorn, ca. 24% havde et jordtilliggende på ca. 1/8 tønde hartkorn, og resten havde, hvad der svarede til en lille have.<sup>1</sup>

Udviklingen i antallet af husmandsbrug

fordelt på besiddelsesformer og på huse henholdsvis med og uden jord fremgår af ovenstående tabel. Det vigtigste træk i udviklingen er den store vækst i antallet af huse – fra 87.867 til 162.415. Antallet af fæste- eller legehuse falder samtidig med, at antallet af selvejerhuse og huse i arvefæste stiger.

Husmændenes sociale situation varierede meget fra egn til egn. Den afhang bl.a. af jordfordelingen i det omgivende landbosamfund. På Øerne var der således en stor afstand mellem på den ene side husmændene og på den anden side af den sociale kløft de ret store gårdmænd. I Jylland derimod var den kløft så at sige fyldt op af mindre gårdmænd og/eller større husmænd. Det bidrog på samme måde til at øge kløften på Øerne og omvendt til at mindske den i Jylland, at der var relativt flere selvejere blandt de jyske husmænd end blandt ø-husmændene.<sup>2</sup>

På tværs af de regionale forskelle i størrelse og besiddelsesform var der visse fællestræk, der var gældende for alle husmænd.

De var næsten alle afhængige af at arbejde for andre, hvad enten det var for godsejerne eller for gårdmændene. For fæstehusmændene og for lejehusmændene

## Antallet af huse.

	I selvejendom eller arvefæste:		I fæste eller leje:	
	Huse med jord	Huse uden jord	Huse med jord	Huse uden jord
År 1835	31.041	13.348	30.872	12.606
År 1850	41.639	13.356	39.507	13.680
År 1860	71.600	16.901	36.309	12.115
År 1872	106.477	19.638	24.685	11.615

Kilde: Vagn Skovgaard-Petersen side 119.



*Høet forkes ind på høloftet. Der skulle blive god brug for det til den kommende vinter med det øgede kvæghold, man efterhånden havde fået på gårdene sidst i 1800-tallet. Radering af A.P. Madsen.*

var det endog en betingelse for vedblivende at kunne bruge husmandsstedet at yde hoveri; men ellers var det en simpel økonomisk nødvendighed at hente en del af husstandsindkomsten uden for hjemmet eller ved håndværk eller lignende.

Husmændene var sammen med tyendet på landet ekstremt udsat. Befolkningsstivæksten i kombination med de manglende beskæftigelsesmuligheder på landet betød en relativ forarmelse af gruppen, ja til tider endog en absolut forarmelse. Det vil sige, at medens de andre befolkningsgrupper, her især gårdmandsstanden, gik frem i velstand fulgte husmændene ikke med. Ja, undertiden forværredes deres kår faktisk.

Det var sandsynligvis tilfældet gennem 1860'erne.<sup>3</sup>

Også fra et landbrugsfagligt synspunkt havde husmandsbrugene et vigtigt fælles-træk. De var generelt så små, at de ikke kunne bære et hestehold. Det vil sige, at husmanden manglede trækraft, ligesom han for det meste manglede plov, harve og vogn. Den traditionelle løsning på dette problem havde været, at en af de lokale gårdmænd stillede med heste og plov for at pløje husmandslodden, mod at husmanden til gengæld arbejdede for bonden – f.eks. under høsten eller ved tærskarbejdet. Det medførte ofte, at husmandens markarbejde ikke blev udført på det mest



*Husmændene var i 1800-tallets slutning en blandet klasse. De værste stillede var landarbejderne.*

*Landboforeningerne nedsatte i mange tilfælde et husmandsudvalg, der forsøgte at råde bod på husmændenes situation, ved bl.a. at vejlede i intensiv have dyrkning. Foto 1904.*



gunstige tidspunkt, og at det måske ikke altid blev gjort på den mest omhyggelige måde. Samtidig mindskedes husmandens muligheder for at yde den optimale indsats på sit eget landbrug.

Det var baggrunden for de mange velmente råd fra landbrugskyndige i datiden til husmændene om at dyrke deres jord med spaden, hvad der må have været et drøjt stykke arbejde. Alternativt mente de samme, at husmanden kunne bruge sin ko til at spænde for ploven, i stedet for heste.

På Sjælland havde Sorø Amts landøkonomiske Forening allerede ved sin stiftelse en støtte til husmandsbruget på programmet. Foreningen præmierede iøvrigt i lighed med andre foreninger gennem en årrække husmandskøer særskilt. Sagen blev taget op igen i 1870. Og fra 1873 opstod der et samarbejde om præmieringen af huslodder mellem Sorø Amts landøkon-

omiske Selskab, Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø og tilgrænsende Amter og Haslev Landboforening.

I Jylland havde Randers Amts Husholdningsselskab en lang tradition for at beskæftige sig med husmandsbruget. Selskabet søgte at fremme kartoffelavl, husmændenes dyrkning af jordlodden med spade eller ved at spænde sine egne køer for ploven, istedet for at betale dyrt med sin egen arbejdskraft for at få bonden til at pløje for sig.

På Fyn havde Svendborg Amts landøkonomiske Selskab i perioden 1858–1863 uddelt præmier til husmænd, der udviste særlig flid. I 1868 tog N.E. Hofman (Bang) husmandssagen op i Fyns Stifts patriotiske Selskab, som udsatte en præmie for en afhandling, der kunne vejlede husmændene i deres landbrugsarbejde; men de indkomne manuskripter var ikke til-

fredsstillende. Derimod uddelte selskabet i 1871 og 1872 præmier til husmænd for mønsterværdig drift af deres lodder.<sup>4</sup>

N.E. Hofman (Bang) tog imidlertid selv hånd om sagen. Han skrev 1872–1874 bogen »Betragtninger over Arbeidernes Kaar paa Landet.« Den er dels en værdifuld kilde til forholdene på Fyn dels et indlæg i debatten om husmændenes problemer. Hofman mener, at de skal arbejde sig op til at blive selvstændige jordbrugere ved at satse på havebrug og ved selv at dyrke deres egen jord med spaden eller ved at bruge køer som trækraft.

I hvor stor udstrækning de landøkonomiske foreninger, der beskæftigede sig med problemet, havde held med deres indsats, er svært at sige; men når en forening år efter år udsætter præmier til de husmænd, der bruger deres køer til trækraft, tyder det på, at gennemslagskraften ikke har været så stor.

En måde at afhjælpe trækraft-problemet på var at uddele svingplove som præmie til flittige og dygtige husmænd. Som omtalt side 67, krævede de nye plovtyper med muldfjæl af jern langt mindre trækraft end de gamle plovtyper.

En større landbrugsfaglig indsats for at øge husmandsbrugets indtægter og dermed gøre det mindre afhængig af de arbejdslønninger, der var under pres, måtte vente på statens indsats. På finansloven for 1872/73 blev der afsat 10.000 Rdl til præmiering af ypperligt dyrkede husmandslodder. Til sammenligning kan det nævnes, at på samme finanslov var der afsat 17.000 Rdl til præmiering af dyr på dyrskuerne.<sup>5</sup>

Årsagen til, at rigsdagens flertal netop på dette tidspunkt beslutter sig for bruge penge på husmandsbruget, er den uro, der havde været blandt arbejderne i 1871 og

1872. Den havde bevæget indenrigsministeriet til at starte en undersøgelse af landarbejdernes levevilkår. Og Højre-manden Lucianus Kofod, valgt på Bornholm, begrundede da også, at han stillede forslaget med følgende ord: «Jeg staar nemlig paa det Standpunkt, at jeg finder... at man ved at imødekomme Arbejderbevægelsens billige Krav, afvæbner de ubillige.»<sup>6</sup>

Disse penge skulle uddeles gennem de landøkonomiske foreninger under visse betingelser. For det første skulle foreningerne bruge samme beløb, som staten gjorde, på formålet. For det andet måtte de husmænd, der modtog præmierne ikke have dyrket deres jord med egne heste.

Denne finanslovsbevilling, der blev opretholdt gennem en række år, satte gang i de landøkonomiske foreningers præmiering af ypperligt dyrkede huslodder.

Langt de fleste foreninger tog denne sag op; men der var relativt flere foreninger på Øerne, der viste interesse for sagen end i Jylland. I Sønderjylland synes det som om det kun var Den nordslesvigske Landboforening, der interesserede sig for sagen.<sup>7</sup>

Et eksempel på, hvorledes bevillingen satte gang i sagen er Præstø Amts Landboforening. Denne havde 1842, 1846 og 1847 uddelt præmier for husmands pløjning med køer. I 1870 uddeltes to præmier à 20 Rdl for fortrinlig dyrkning af huslodder. Præmierne faldt bort for året 1871, men i 1872 brugtes 1700 Rdl til formålet. Af disse stammede de 800 fra statskassen. Vallø Stift, Vemmetofte Kloster og grevskabet Bregentved bidrog med henholdsvis 400, 200 og 200 Rdl til formålet. Præstø Amts Landboforening bevilgede 100 Rdl. Disse kilder strømmede fortsat i den følgende tid og dertil kom, at Præstø Sparekasse fra 1872 gav 100 Rdl og Det classen-

## Præmiering af huslodder i Maribo Amt.

Aar	Lollands						Fuglse			Musse			Falsters					
	Nr. Herred			Sdr. Herred			Herred			Herred			Sdr. Herred			Nr. Herred		
1873	11	6	170	5	5	170	4	4	120	3	3	70	10	9	176	9	7	190
1874		8	190		6	170		9	190		6	130		7	170		7	170
1875		7	160		6	170		9	160		7	160		8	170		13	170
1876		7	180		5	150		5	140		8	180		7	140		6	170
1877		9	170		6	160		8	160		8	180		9	170		10	170
1878	10	7	160	17	7	160	12	9	170	9	9	190	18	10	170	22	8	170
1879	8	8	145	12	11	170	12	11	170	17	13	195	26	11	170	27	13	170
1880	11	10	177		11	190		12	177	17	13	180	21	14	178	20	14	180
1881	12	8	160	8	6	130	13	11	160	21	15	200	22	15	200	24	14	170
1882	12	8	160	8	8	130	13	12	185	21	16	215	22	15	240	21	14	190
1883	12	11	181	9	9	135	15	13	191	18	16	201	20	15	222	16	13	190
1884	14	11	181	14	12	170	16	12	180	23	15	216	15	14	207	15	13	171

Kilde: A. la Cour: Landøkonomisk Foreningsvirksomhed i 76 Aar. Nykøbing 1885 side 29.

ske fideikommisgods fra 1883 ydede 600 kr. På den baggrund blev foreningen i stand til at understøtte husmandsbrugene med 69.511 kr. i perioden fra 1872 till 1888. Dermed blev præmiering af huslodder den største udgift i denne periode.<sup>8</sup>

For at give et indtryk af, hvor mange husmænd, der søgte at få del i præmierne, hvor mange, der blev præmieret, og hvor store beløb, der blev uddelt, bringes ovenstående tabel, der angiver disse størrelser for Maribo Amts vedkommende herred for herred og år for år.<sup>9</sup>

Tabellen giver indtryk af en stigende interesse blandt husmændene og en stabil, øget indsats på området.

Hvad var det så for husmandsbrug, der fik præmierne. Ja, nøgleordene var tilsyneladende: spadekultur, dyrkning med egne køer, større produktion af gødning og bedre håndtering af gødningen, dyrkning af kartofler og rodfrugter, dybere/bedre jordbehandling og frøavl.

I 80'erne ændres prioriteringerne tilsyneladende lidt. Mejeribruget bliver også for husmændenes vedkommende mere centralt placeret end tidligere. I et regulativ for uddeling af husmandspræmier fra Kolding Omegns Landboforning fra 1882 nævnes som forhold, der tillægges særlig stor betydning: 1) Besætningen, 2) Mælken 3) Jordens behandling. Ja, de tillagdes

så stor betydning. at de point, husmanden fik på de tre punkter talte dobbelt. De andre forhold, der blev bedømt var: Jordens kultur, arbejde med køer, arbejde med spade, rodfrugtdyrkning, orden, træplantning, havedyrkning, frøavl, sommerstaldfodring, gødningens behandling og regnskab. I et lignende sæt regler fra Sorø Amts landøkonomiske Selskab (1884) lægges der også vægt på mejeriudbyttet; men det er dyrkning med spade og køer der vurderes højest her på Vestsjælland.<sup>10</sup>

Udviklingen i den landbrugsfaglige indsats for husmandsbrugene minder ikke så lidt om udviklingen på dyrskueområdet. De landøkonomiske foreninger startede i det små med at støtte husmændene; men indsatsen var meget ustabil og begrænset i forhold til problemets omfang. Først efter, at ypperlig dyrkning af husmandslodder var blevet en post på finansloven, kom der stabilitet ind i dette arbejde, selvom omfanget stadig ikke stod mål med proble-

met. Tilsyneladende blev præmierne fra 80'erne givet til fordel for en udvikling af mejeribrugene blandt husmændene.

## Noter

1. Boel 1985 side 40.
2. Skovgaard-Petersen side 117–121, Boel side 39, Skrubbeltrang bd. 1 side 150–51.
3. Boel side 109. Historikerne er uenige på dette punkt. Se side 191 note 1.
4. Petersen, Kierulff 1810–1910 side 399 ff. Svendborg Amts landøkonomiske Selskab 1857–1907 side 33–34. Beck side 155 ff.
5. Finanslov for 1872/73 side 413–14. Angående debatten se Skrubbeltrang bd. 1 1952 side 172–176.
6. Boel 1985 side 82 og Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger 1871/772 sp. 2426.
7. Hans Hansen side 118.
8. Præstø Amts Landboforening 1839–89 side 14 og oversigterne over tilskud og udgifter bag i jubilæumsskriftet.
9. Til sammenligning se Konradi side 171–172.
10. Konradi side 173–74 og Kristensen side 58–59.



# Landmandsforsamlingerne 1850–80

Treårskrigen medførte en afbrydelse af rækken af landmandsforsamlinger (se side 164); men da den første efter krigen blev afholdt i København var der til gengæld tale om et meget stort antal deltagere se »Oversigt over Landmandsforsamlingernes medlemmer, fordelt efter deres forskellige Livsstillinger«.

I perioden 1850–1880 afholdtes følgende landmandsforsamlinger, og antallet af henholdsvis mindre og store jordbrugere udgjorde de i de to kolonner angivne andele opgjort i procent:

Tid og sted:	Mindre jordbrug	Større jordbrug
1852 i København	16,5	34
1854 i Flensborg	20,5	27,8
1856 i Aalborg	25,7	35,5
1859 i Haderslev	36,6	18,1
1861 i Horsens	21,6	25,2
1863 i Odense	16,6	23,9
1866 i Aarhus	22,0	22,3
1869 i København	21,2	17,3
1872 i Nykøbing Falster	23,9	19,7
1875 i Viborg	35,8	19,1
1878 i Svendborg	35,5	17,9

Kilde: Børup-Petersen side 167.

Note: Det er uklart, hvorledes Børup-Petersen skelner mellem store og små jordbrugere.

Møderne organiseredes ved, at der på forsamlingerne nedsattes udvalg, der gjordes ansvarlige for afholdelse af den næste forsamling. Fra og med landmandsforsamlingen i 1866 blev det dog Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, der kom til at stå for møderne.

Landmandsforsamlingerne samlede folk fra hele landet, men især fra det område,

hvor mødet holdtes. Den undertiden lange rejse har afholdt mange mindre jordbrugere fra at deltage, hvorimod de større bedre har kunnet forlade gårdens daglige drift, som de havde folk til at varetage. Dertil kom, at mange mindre landmænd stadig stod fremmede over for diskussionsmøder og foredrag. Desuden følte de mindre jordbrugere sig ikke altid godt tilpas i selskab med erhvervets store udøvere, som opfattede sig selv som og også var teknologisk førende. På den niende landmandsforsamling i Odense i 1863 forekom et intermezzo, der illustrerer problemet under en diskussion af jordlovgivningen.

Formanden for Nordfalsters Landboforening, dyrlæge Jensen, udtalte sig mod den helt fremherskende stemning, der var til fordel for ophævelse af begrænsningerne i retten til sammenlægning. Hans argument mod fri sammenlægningsret var, at udviklingen i de sidste 20 år var gået meget hurtigere på de mindre end på de større brug. Og han nævner eksempler fra fortid og nutid på, at bønderne selv gik forrest; men det i denne sammenhæng interessante er, at hans positive syn på udviklingen på gårdmandsbruget blev mødt med protester og, hvad jeg vil kalde nedladende, munterhed. Det var ikke en stemning, der ligefrem fremmede de mindre jordbrugeres lyst til at deltage.<sup>1</sup>

Som det fremgår af tabellen »Landmandsforsamlingernes Embedsmænd« blev gårdmændene heller ikke valgt til ledelsen i landmandsforsamlingerne. Det var også sjældent de tog ordet på møderne. Det skete mere i egentlig landbopolitiske spørgsmål, som det ovennævnte end i snævert landbrugsfaglige diskussioner.

Landmandsforsamlingerne omfattede

Oversigt over Landmandsforsamlingens Medlemmer, fordelt efter deres forskellige Livsstillinger.

Landmandsforsamlingens														I alt
Nr.	Aar	Sted												
I	1845	Randers	98	66	15	15	10	2	18	7	40	40	21	332
II	1846	Odense	215	86	85	59	12		26	19	27	50	47	626
III	1847	Aarhus	161	80	23	36	9		11	12	58	48	29	467
IV	1852	København	422	205	166	113	64	14	58	31	48	75	46	1.242
V	1854	Flensborg	118	87	42	33	20		16	16	26	39	27	424
VI	1856	Aalborg	349	268	94	80	12	3	24	33	81	39	60	1.043
VII	1859	Haderslev	81	164	28	21	16	7	9	19	24	38	41	448
VIII	1861	Horsens	240	206	85	74	14	5	21	85	101	73	48	952
IX	1863	Odense	299	208	144	114	29	13	72	63	100	104	106	1.252
X	1866	Aarhus	425	418	189	158	33	18	100	100	153	158	152	1.904
XI	1869	København	750	923	355	308	88	61	132	349	412	416	550	4.344
XII	1872	Nykøbing F.	254	307	143	137	35	7	68	79	81	74	102	1.287
XIII	1875	Viborg	591	1.110	262	214	33	32	34	220	224	195	185	3.100
XIV	1878	Svendborg	356	271	197	186	27	21	284	196	185	176	92	1.991
XV	1883	Aalborg	782	929	244	241	25	36	187	326	422	151	335	3.678
XVII	1894	Randers	627	855	163	230	22	41	27	221	278	247	546	3.257
Procentvis af alle Aar			21,9	23,5	8,5	7,7	1,7	1,0	4,1	6,7	8,6	7,3	9,0	

Kilde: Petersen-Børup side 167.

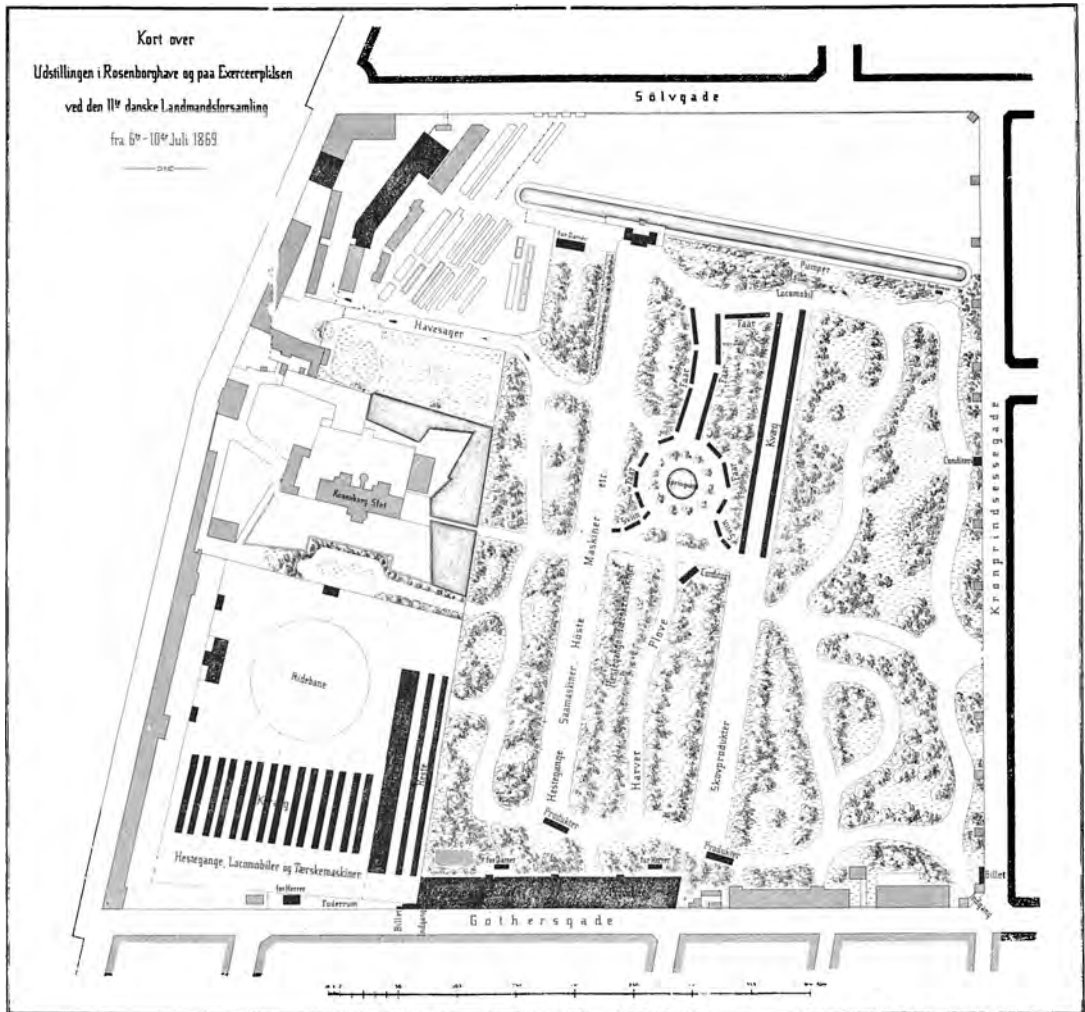
dels et dyrskue, dels en udstilling af redskaber og maskiner, dels en udstilling af landbrugets salgsvare, kaldet produktudstilling, og endelig foregik der på forsamlingerne, hvad der kaldtes forhandlinger, altså diskussionsmøder og foredrag.

Diskussionsmødeformen, der allerede er omtalt side 166–67 fastholdes gennem 50'erne og 60'erne; men fra og med 1872 afløses denne form af egentlige foredrag eventuelt med efterfølgende diskussion.

Emnerne er forstvæsen, gartneri, men først og fremmest landbrug.

Dyrskuerne og udstillingerne vokser i betydning i 60'erne på bekostning af foredrag og diskussionsmøder. Det er diskussionerne og foredragene, der meget kort vil blive behandlet her.

Markbruget behandles gennem hele perioden, men det bliver mere og mere mejeribruget i bred forstand, der kommer til at optage tiden.



I ældre tid brugte man de store parker til udstillingformål, endog til udstilling af tunge genstande som høstmaskiner, lokomobiler m.m. Her er en plan over den ellefte danske Landmandsforsamling i Kongens Have og på Rosenborg Ekercherplads i dagene 6.–10. juli 1869.

Inden for markbruget er det især to områder der er i vælten. Det er dræningen og gødningsspørgsmålet. Det sidste omfatter såvel håndteringen af naturgødningen som værdien af de forskellige former for kunstgødning.<sup>2</sup>

Især fra 60'erne optager mejeribruget mere og mere tid.<sup>3</sup>

Af andre vigtige emner kan nævnes husdyravl,<sup>4</sup> landmandens uddannelse, landbrugets maskiner og det gamle udtømmelige emne – sædskiftet.<sup>5</sup>

## Landmandsforsamlingernes Embedsmænd

Landmandsforsamlingens			Præsident	Vicepræsident	Sekretær	Den forberedende Komité	
Nr.	Aar	Sted				Formand	Øvrige Medlemmer
I	1845	Randers	Kammerraad Krarup, Haraldslund	Lehns greve Knuth, Knuthenborg	Lektor Bergsøe, Kjøbenhavn	Kammerh., Amtm. Lorentz, Randers	Pastor Carlsen, Dalbynder Kammerraad Krarup, Haraldslund
II	1846	Odense	Lehns greve Knuth, Knuthenborg	Forp. N. E. Hofman-Bang, Hofmangave	do.	Kammerraad Krarup, Haraldslund	Forpagter Hofman-Bang, Hofmangave Proprietær Lüders, Blangstedgaard
III	1847	Aarhus	Provst Vallentin, Tvede	Kammerraad Krarup, Haraldslund	Kammerass. Schytte, Kjøbenhavn	Lehns greve Knuth, Knuthenborg	Kammerraad Krarup, Haraldslund Cancelliraad Ingerslev, Marselisborg
IV	1852	Kjøbenhavn	Kammerh., Stamhusbes. Sehested-Juul, Ravnholt	Lehns greve Holstein, Holsteinborg	Landinspektør Linde, Kjøbenhavn	Conferr., Stiftamt. Unsgaard, Odense	
V	1854	Flensborg	do.	Godsejer v. Ladiges, Borghorst-Hütten	do.	Lehns greve Holstein, Holsteinborg	Docent Jørgensen, Kjøbenhavn Godsejer Valentiner, Gjeddesdal Etatsraad Hagemann, Ohrfeld Cancelliraad Schmidt, Flensborg Stadbygmester Winstrup, Flensborg
VI	1856	Aalborg	Etatsraad Nyholm, Baggessvogn	Kammerh., Stamhusbes. Sehested-Juul, Ravnholt	do.	Lehnsgr. Juul-Wind-Frijs, Frijsenborg	Overkrigskommissær Branth, Clarupgaard Proprietær Bøggild, Toftegaard Kæmner Wulff, Aalborg Overauditor Qvist, Aalborg
VII	1859	Haderslev	Baron Blixen-Finecke, Dallund	Jægermester Sehested, Broholm	do.	Kammerh., Amtm. Stochfleth, Haderslev	Etatsr., Borgm. Hammerich, Haderslev Amtsforvalter Laurids Skau, Haderslev Kammerraad Chr. Juhl, Hjerndrup Gaardejer Kall, Eisbøl
VIII	1861	Horsens	Lehns greve Holstein, Holsteinborg	Godsejer Estrup, Skafføgaard	Folkethingssekretær Dessau, Kjøbenhavn	Kammerh., Borgm. C. v. Jessen, Horsens	Etatsraad Westenholz, Matrup Hofjægermester Schytte, Bornholm Løjtnant Eckardt, Ørumgaard Bager Serst, Horsens Garver Møller, Horsens Forpagter Heide, Bygholm Teglværk



IX	1863	Odense	Jægermester Fønnesbech, Vesterbygaard	Etatsraad Hofman-Bang, Hofmansgave	do. (Landstingssekret.)	Grosserer W. Petersen, Odense	Etatsraad Tesdorpf, Ourupgaard Hofjægermester Sehested, Broholm Borgmester, Justitsraad Mourier, Odense Bankdirektør Bierfreund, Odense Justitsraad Langkilde, Bramstrup Forvalter Esmann, Aalykkegaard
X	1866	Aarhus	Lehns greve Holstein, Holsteinborg	Kammerherre Skeel, Dronninglund	do. (Bureauchef)	Kammerh., Stiftamt. Dahl, Moesgaard	Grosserer H. Broge, Aarhus* Proprietær Ingerslev, Marselisborg
XI	1869	Kjøbenhavn	do.	Kammerh. Sehested-Juul, Ravnholt	do.	Gehejmer., Overpr. Bræstrup, Kjøbenhavn	Professor Jørgensen, Kjøbenhavn Lehns greve Moltke, Bregentved
XII	1872	Nykøbing F.	Kammerh. Sehested-Juul, Ravnholt	Justitsraad Jørgensen, Søllestedgaard	Civilingeniør Hanne- mann, Kjøbenhavn	Justitsr., Borgmester Pontoppidan, Nykj.	Etatsraad Tesdorpf, Ourupgaard Jægermester Friderichsen, Kjærstrup
XIII	1875	Viborg	Hs. Excel. Indenrigsm. Kammerh. Skeel, Dronninglund	Kammerherre Lüttichau, Tjele	do. og Sagf. Buch- Mølgaard, Viborg	Borgmester Faber, Viborg	Etatsraad Bruun, Asmildkloster Godsejer Friis, Duelund
XIV	1878	Svendborg	Hs. Excel. Lehns greve Holstein, Holsteinborg	Lehnsbaron Juul-Brock- dorff, Taasinge	Landboskolef. J. C. la Cour, Lyngby	Amtm., Greve Brocken- huus-Schack, Ørkildshus	Overauditor, Borgm. Schrum, Svendborg Baron Schaffalitzky de Muckadell
XV	1883	Aalborg	Kammerh., Stamhusbes. Skeel, Birkelse	Hofjægermester F. Friss, Duelund	Overretssagf. Høegh- Guldberg, Aarhus	Borgmester Skrike, Aalborg	Godsejer, Kapt. Bluhme, Nørhulud Proprietær H. Branth, S.-Elkjær
XVI	1888	Kjøbenhavn	Hs. Excel. Lehns greve Danneskjold, Samsøe	Prof. Lovén, Sverrig Landbrugsd. Smitt, Norge Prof. Jørgensen, Kjøbenh.	Kapt. J. C. la Cour, Lyngby	General Thomsen, Kjøbenhavn	Prof. Lovén, Sverrig Direktør Smitt, Norge Prof. Jørgensen, Kjøbenhavn Kapt. J. C. la Cour, Lyngby
XVII	1894	Randers	Kammerherre Lüttichau, Tjele	Kammerherre, Amtmand Hoppe, Randers	Overretssagf. Høegh- Guldberg, Aarhus	Kammerj., Borgm. Stemann, Randers	Proprietær Poulsen, Risagergaard Proprietær H. C. la Cour, Trinderup

\*Fra 1866 vælges Præsident og Vicepræsident forud for Forsamlingen og de ere fødte Medlemmer af den forberedende Komité, som iøvrigt supplerer sig selv.

Kilde: Petersen-Brørup side 168-169.

## Noter

1. 1863 side 230. Årstallet og sidenumret henviser til beretningerne om forsamlingerne de pågældende år.
2. Dræning: 1852 side 98 ff, 1854 side 46 ff, 1856 side 98 ff, 1859 side 42 ff, 1861 side 162 ff og side 303, 1866 side 299 ff, 1872 side 154 ff, 1878 ??.
- Gødning: 1854 side 107 ff og 154 ff, 1856 side 115 ff, 1859 side 78 ff, 1863 side 155 ff, 1866 ??.
3. Mejeribruget: 1852 side 102 ff, 1861 side 181 ff, 1863 side 405 ff, 1866 side 115 ff, 1869 side 204–46, 1872 side 182 ff, 1878 side 127.
4. Husdyravl: 1856 side 62 ff (kvæg), 1856 side 76 ff (heste), 1859 side 55 ff (kvæg), 1859 side 86 ff (heste), 1863 side 305 ff og 386 ff (heste og kvæg), 1866 side 246 ff (dyrskuernes betydning), 1875 side 171.
5. En oversigt over forsamlingernes historie findes hos Petersen-Børup. Se desuden Claus Bjørn 1988 side 131 ff.

# Opsummering, konklusion og perspektiver

Landboreformerne har gennem tiden fået skyld for meget – godt såvel som ondt; men de er ikke direkte skyldige i oprettelsen af de gamle økonomiske selskaber 1805–1810. Højest medskyldige. At der opstår 6 af disse selskaber netop 1809–12 hænger uløseligt sammen med krigen mod englænderne. Og det overordnede formål, der danner en fællesnævner for dem, er, hvad vi ville kalde imports substitution. Det gjaldt om, at gøre Danmark uafhængig af import især fra England.

Landboreformerne er derimod medskyldige. For som resultat af landboreformerne opstod den gårdmandsstand, som først og fremmest blev selskabernes målgruppe.

En af de røde tråde gennem fremstillingen, og det første spørgsmål, som jeg opstiller i indledningen, drejer sig om de landøkonomiske foreningers forhold til staten. Såvel til den enevældige stat, som til den borgerlig demokratiske stat efter 1849.

Formelt set var de økonomiske selskaber, der opstod omkring 1810 uafhængige af statsmagten; men reelt var situationen en anden. De to selskaber, som man kan kalde moderselskaberne, Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og Selskabet for indenlandsk Kunstflid var tæt knyttet til statsmagten. Landhusholdningsselskabet kan nærmest i denne periode betragtes som et landbrugsdepartement. Og Kunstflidsselskabet nød i høj grad godt af embedsværkets støtte.

Når dertil kommer, at den helt dominerende rolle i oprettelsen af foreningerne i begyndelsen af århundredet, spilles af den enevældige stats embedsmænd, er det nærliggende at anskue foreningerne som et middel, hvorigennem enevældens embeds-

mænd forsøgte en økonomisk mobilisering og modernisering.

I tidsrummet 1830–1850 sker der en væsentlig ændring i forholdet mellem selskaberne og statsmagten. Embedsmændene træder i baggrunden til fordel for de store jordejere. Såvel hvad angår oprettelsen af nye selskaber som ledelsen af selskaberne. Og parallelt hermed formuleres formålet med foreningerne anderledes end tidligere. Tidligere omfattede formålet hele økonomien og den åndelige og moralske habitus hos især almuen. Nu indskrænkes formålet til at gælde landbruget i næsten moderne forstand.

Til gengæld knyttes der en ny forbindelse til statsmagten. De landøkonomiske selskaber begynder at virke som pressionsgruppe over for statsmagten. På det område optræder foreningernes repræsentanter med megen selvfølelse og tæft for de politiske muligheder. Argumenterne og gennemslagskraften kommer dog først til deres ret, efter at enevældens embedsmænd er blevet underlagt de folkevalgte rigsdagsmænd, hvis baggrund tit og ofte er landlig.

Det er måske på dette – det politiske område – at virkningerne af selskabernes arbejde er størst. Her er resultaterne i hvert fald synlige. Resultaterne er husdyrlovene af 1852 og 1862, der så igen resulterer i oprettelse af mange foreninger og i et øget og kontinuerligt arbejde for husdyravlen.

Hermed er vi ovre i organisationernes forhold til statsmagten i perioden 1850–1880. Her høster de frugterne af den politiske indsats i form af statstilskud såvel til dyrskuerne som til præmiering af husmandsbrug. Og det er efter enhver må-



*Landboreformtidens konge, Frederik VI, skuer med fra billedet ved denne begivenhed i 1959 i Landhusholdningsselskabets lokale. Fra selskabets oprettelse i 1769 har man holdt fast ved sølvbægerpræmiering som et middel til at fremme en ønskelig udvikling eller prisværdig indsats. Her ses fru Ellen Willemoes Andersen, formand for De samv. danske Husholdningsselskaber og forstander Johs. Ridder, bestyrelsesformand, ved tildelingen af sølvbægeret.*

lestok store beløb, der bruges, selvom foreningernes andel af udgifterne til dyrskuerne vokser; men – og det er bemærkelsesværdigt – den konkrete anvendelse af midlerne er helt overladt foreningerne inden for lovens rammer. Den statslige kontrol med de statslige midler beror mere på tillid end egentlig kontrol.

På baggrund heraf kan man dårligt tale om, at foreningerne i denne periode, 1810–1880, er uafhængige af statsmagten. Forholdet er mere kompliceret end som så. Og det – altså forholdet – skifter karakter fra periode til periode; men på et punkt ændredes forholdet ikke. Foreningerne, hvad enten det gælder Det bornholmske Selskab for Efterslægten fra 1805 eller det

gælder Høver og Omegns Landboforening fra 1877, er altid blevet mødt med velvilje fra de folk, der til enhver tid har befolket det politiske system – i modsætning til f.eks. fagforeningerne i 1870'erne.

Jeg har allerede her i afslutningen været inde på mit andet hovedtema – hvem var det, der tog initiativet og stiftede selskaberne? De gamle foreninger var embedsmænds værk. Senere kom de støbre jordejere til. De første gårdmænd optræder på scenen som initiativtagere i 30'erne, og de bliver flere og flere; men det er først efter 1880, at de bliver så mange blandt initiativtagerne og på de ledende poster, at flertallet af foreningerne kan siges at være blevet, hvad vi i dag forstår ved landboforeninger



*Gammel smørkærne.  
Modellen her er en  
Tøndekærne fra Sydfyn.*



– foreninger af og for gårdmændene, det mellemstore landbrug.

Når jeg beskæftiger mig med spørgsmålet, hvem, er det nærliggende at gå videre med spørgsmålet: Hvorfor opstod foreningerne netop på det tidspunkt og ikke på et andet?

De første foreninger kan takke englænderne for at de opstod netop omkring 1810. Det var krigen med englænderne, der gjorde det aktuelt via disse foreninger at søge at mindske afhængigheden af import. Samtidig vævedes dette ønske sammen med nogle mere langsigtede visioner i visse kredse om at udvikle en dansk produktion af forbrugsvarer enten som husflidsproduktion eller som en egentlig industriproduktion.

Årsagerne til og baggrunden for de landøkonomiske foreningers opståen og

arbejde fra ca. 1840 er helt forskellig fra dette mønster. To forhold gør sig her gældende. For det første stiger priserne på landbrugsvarer gennem stort set hele perioden. For det andet er lønomkostningerne meget lave, hvad der dog også er tilfældet 1810–40. De to forhold gør det muligt og attraktivt at forsøge sig med noget nyt. Det er selvsagt et klima, der er gunstigt for de landøkonomiske foreninger, der netop arbejder for teknologisk fornyelse. Hertil kommer husdyrlovene, som giver anledning til nye foreninger og øget aktivitet.

Det politiske liv, som det udfolder sig i al sin brogethed fra 1840'erne af, breder sig også ind på det landøkonomiske felt. På to måder. For det første er der i præstekredse en forestilling om, at man kan fremme en konservativ grundholdning hos



*Roedyrkning er et arbejdskrævende job. Her er bonden i gang med den tidlige radrensning, dvs lugning mellem rækkerne. Mere almindeligt er dette arbejde blevet gjort manuelt med op til flere landarbejdere. Vendsyssel omkring 1930.*

de bønder, som de liberale forsøger at tiltrække, ved at bringe bønderne sammen med de »dannede« landmænd, hvad der i datidens sprog betyder de større landmænd. For det andet fremmer den politiske udvikling selvfølelsen hos bønderne, opfattelsen af at udgøre en egen gruppe og ønsket om at stå på egne ben. Disse stemninger, holdninger eller meninger har måske ikke i sig selv skabt nye organisationer; men de har givet initiativerne og aktiviteterne retning og energi.

Hvad var resultatet af over 70 års arbejde udført af ca. 80 foreninger med mere end 8.300 medlemmer i 1870 og ca. 21.400 medlemmer i 1880?

Jeg er ikke et øjeblik i tvivl om, at foreningerne har haft indflydelse på den politiske kultur her i landet; men det er svært at vurdere, hvilken indflydelse de har haft; men mon ikke de har bidraget til at dæmpe modsætningerne mellem de forskellige sociale grupper på landet, bidraget til at skabe den følelse af fællesskab, der er temæet i bind 2.

I tidsrummet 1810–1840 er det økonomiske klima bestemt ikke med foreningerne – tværtimod. I samme negative retning tæller det, at der er stor social afstand mellem foreningernes ledelse og bønderne. De præmier – for vi er i præmiesystemets periode – man har held med, er præmier

udsat, ikke for indførelse af noget egentlig nyt, men for udbredelsen af noget velkendt.

I datidens debat om, hvorledes diffusion af ny teknologi foregår mest effektivt, er der to hovedsynspunkter, der iøvrigt også optræder i u-landsdebatten efter 1945.

Det ene synspunkt går ud på, at man bør introducere det nye, den nye teknologi, direkte på bondebruget. Herfra vil den nye teknologi så sprede sig til de naboer, der har dens velgørende virkninger inde på livet.

Det andet synspunkts hovedpointe er, at der er større sandsynlighed for, at man på de større bedrifter som de første vover sig ud i at anvende ny teknologi, end tilfældet er på gårdmandsbruget; men derefter formodes det nye så at sive ned gennem landbrugssamfundets lag til gårdmandsbruget.

Ude og tilbage i den historiske virkelighed er begge diffusionsmønstre forekommet; men barriererne for diffusion fra godsejere til bønder er store. Og den vigtigste årsag hertil er, at godsernes teknologi først skal tilpasses bondebruget, før der overhovedet er fornuft i at indføre det nye. Det er med få undtagelser nødvendigt, og det er baggrunden for, at der undertiden går lang tid fra introduktionen af noget nyt til dets udbredelse, hvad der tit er blevet tilskrevet bondens konservatisme og slendrian; men hvad der tit er megen fornuft i.

Nabovirkningen er således den vigtigste for spredningen i bredden; men hvis der er tale om en mere sammensat teknologi som f.eks. sædskiftet i forhold til en relativt simpel sag som svenskharven, kan man se, at det ikke er hele det nye kompleks, der breder sig, men dele deraf.

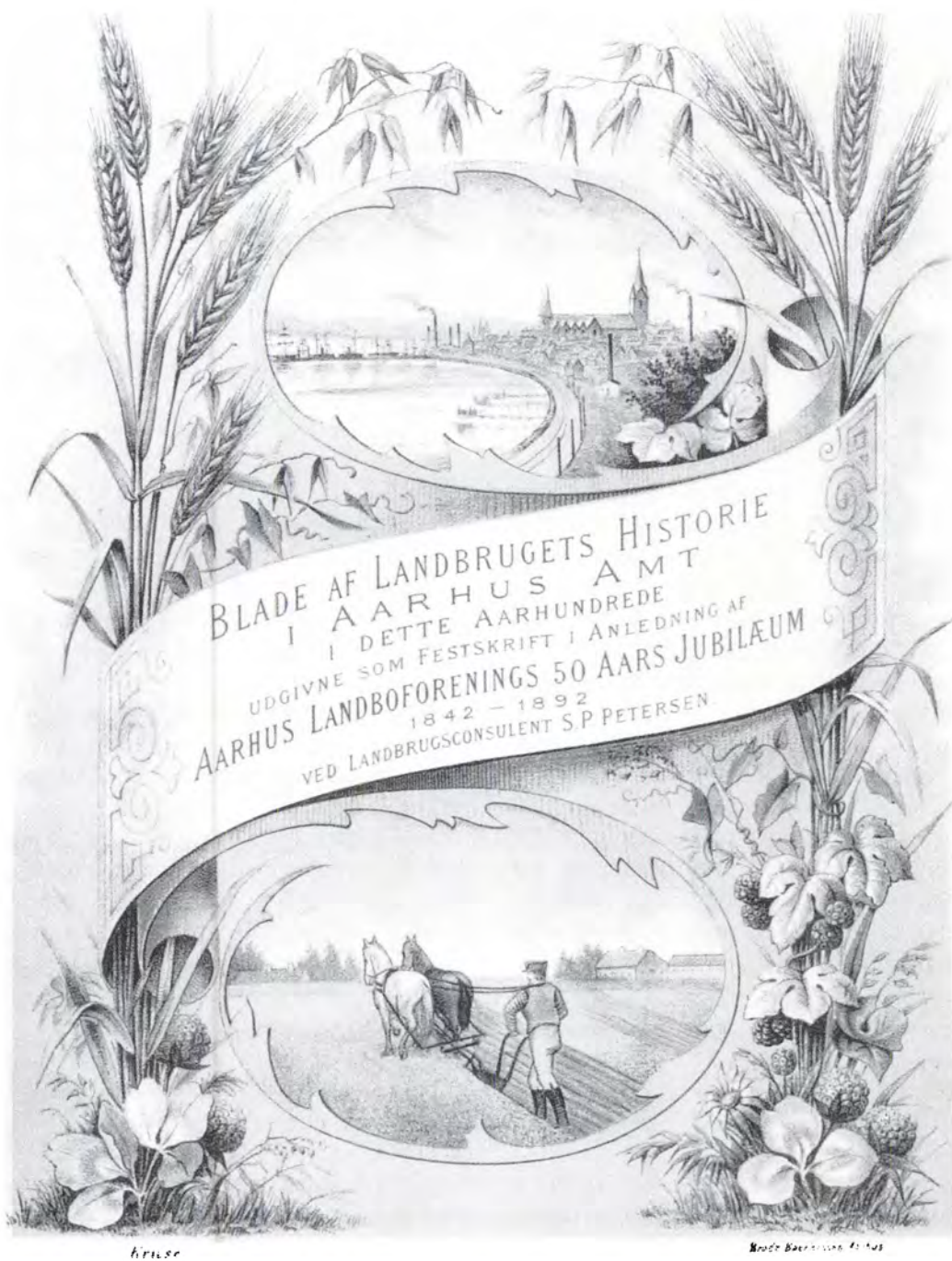
I dette mønster har de landøkonomiske selskaber introduceret og indpodet nye teknologier på bondebrugene; men om og i bekræftende fald, hvor hurtigt og til hvor mange det nye har bredt sig ved nabovirkning, har de landøkonomiske foreninger haft mindre indflydelse på. Her har andre faktorer haft en større betydning. Den ny teknologi skulle tilpasses gårdmandsbrugets vilkår. Og de økonomiske konjunkturer har spillet en hovedrolle.

Omvendt har de landøkonomiske foreninger i høj grad den økonomiske vind i ryggen i perioden efter 1840. Landbruget og dermed gårdmændene har hele tiden nydt godt af meget lave lønomkostninger; men hertil kommer efter 1840 stigende priser på landbrugsvarer og dermed øget mulighed for og lyst til investeringskrævende nye tiltag.

På denne baggrund og på baggrund af ændringer i forholdene mellem priserne på vegetabiliske og animalske landbrugsvarer skal de landøkonomiske foreningers betydning efter 1840 vurderes. Rent bortset fra at foreningerne ret kontant opkøber og videreformidler ny teknologi så som anglerkvæg og kunstgødning, er det vigtigste element i den nye teknologi viden og holdninger – viden om og holdninger til f.eks. mælkens behandling og til valget af avlsdyr. Nu er holdninger noget af det sværeste at ændre. Tit forudsætter en ændring ligefrem et generationsskifte. Samtidig er det en mere omkostningskrævende og langvarig proces at ændre landbrugets husdyrside end at ændre på plantesiden. Der til kommer at de ændringer, der set ud fra vores synspunkt forekommer rigtige og logiske, ikke altid den gang var lige så selvfølgelige.

Der skal skabes to vigtige forudsætning-





50 år er gået – 1842–92 – en periode hvor landboforeningen, som vi kender i dag for alvor begyndte at tage form. I århundredets første halvdel var kursen for de landøkonomiske selskaber ikke givet på forhånd. Titelbladet til Aarhus Landboforenings 50 års jubilæumsskrift viser en art symbiose mellem landbruget og bysamfundet, omsluttende en frodighed af afgrøder. Vejen er vist, der er gode tider på vej.



ger for at accelerere den langvarige proces, der traditionelt kaldes omlægningen – og dermed accelerere spredningen af den lige omtalte viden og tilhørende holdninger. For det første skal smørproduktionen industrialiseres, som det sker i 1880'erne i og med fællesmejerierne og andelsmejerierne og i og med anvendelsen af centrifugen. Hermed løses mange problemer, samtidig med, at den enkelte bonde tjener mere pr. ko, hvad der er en spore til at gøre noget såvel ved avlsarbejdet som fodring og fornuftig behandling af mælken. For det andet er det vigtigt, at den sociale afstand mellem den instans (de landøkonomiske foreninger), der formidler den nye viden og tilhørende holdninger, og modtagerne (i dette tilfælde gårdmændene) af budskabet, er så lille som mulig. Og store dele af denne bog handler netop om den proces, hvorunder den sociale afstand mindskes mellem de landøkonomiske foreningers ledelse, medlemsskare og målgruppe.

Disse forudsætninger kommer på plads efter 1880, hvad der er en del af forklaringen på, at gårdmandsbruget efter den tid indhenter godserne og proprietærgårdene, der hidtil generelt har været foran teknologisk.

Lige fra 1810 af og til og med 1880 har alle de landøkonomiske foreninger aset og maset for at ændre de metoder, redskaber, afgrøder, husdyrracer, plantesorter og sidst men ikke mindst de holdninger, der prægede bondebruget. Foranstaltningerne har imidlertid ikke haft en entydig retning. De stritter undertiden i hver sin retning, så

de er svære at sætte på en fællesnævner; men helt overordnet er der alligevel én tendens, der kan være overskriften over deres indsats.

I indledningen er det skitseret, hvorledes bondebruget år 1800 ser ud. Det vigtige i denne sammenhæng er, at købet af produktionsmidler spiller en så underordnet rolle, som tilfældet er. Det er dette udgangspunkt alle de landøkonomiske selskaber prøver at ændre. De bidrager dermed til at inddrage bonden mere og mere i markedsøkonomien ved at fremme en produktion, som dels forudsætter afsætning af det producerede på et varemarked og dels forudsætter købet af forskellige kapitalgoder og driftsmidler, der så igen resulterer i en øget produktion. De bidrager til at udvikle landbruget som et specielt erhverv. Fordele såvel som ulemper ved denne sammenkædning af økonomi og indførelse og udbredelse af ny teknologi kan illustreres med eksemplet kunstgødning. På den ene side er kunstgødning en af de faktorer, der har betydet mest for væksten i foldudbyttet gennem 19. og 20. århundrede og dermed har bidraget til at forbedre ernæringstilstanden også blandt de fattigste, derunder de landarbejdere og husmænd, som selv svang leen og plejlen i og på gårdmændenes, proprietærernes og gods-ejernes større afgrøder. Omvendt har anvendelsen af kunstgødning sammen med specialiseringen inden for landbruget givet anledning til forurening af såvel grundvand, som søer, åer og de kystnære havområder.

# Kilder og litteratur

## *Utrykt kildemateriale:*

ERHVERVSARKIVET, ÅRHUS

Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv.  
Journalnr. 1840/162, 1841/28, 1832/76 og 1832/76.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskabs arkiv.  
Forhandlingsprotokol 1810–19. Dokumenter til Forhandlingsprotokollen.

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Randers Amts Husholdningsselskab. Forhandlingsprotokol 1810–40.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND m.m.

Præstø Amts Landboforenings arkiv. Medlemslister for Fakse herred 1848–1849.

Protokol for de delegerede fra Siellands 5 Amters Landboforeninger 1861–1874.

MIDTSJÆLLANDS LOKALHISTORISKE ARKIV. RINGSTED

Christen Nielsens Dagbog 1858–1866.

ØLSTYKKE LOKALHISTORISKE ARKIV

Ølstykke Sogns landøkonomiske Forening. Love og katalog over bogsamlingen 1839–40.

## *Trykte kilder:*

Love og lignende.

Love for Aalborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Aalborg 1811.

Love for Fyens Stifts patriotiske Selskab, trykt i Beck.

Love for det økonomiske Selskab for det nye Holbæk Amt. Slagelse 1815.

Udkast til Lovene for det Lollands-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens fremme. Maribo 1810.

Love for Det Lollands-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens Fremme. Maribo 1810.

Love for det økonomiske Selskab i Maribo Amt 1836 og Tillæg 1841.

Love for Randers Amts Husholdnings-Selskab trykt i Randers Amts Husholdningsselskab gennem 100 Aar Randers 1910 side 571–81 Kierulf-Petersen.

Udkast til love for Randers Amts Husholdningsselskab. Randers 1810.

Love for det landøkonomiske Selskab i Sorø Amt. Kbh. 1833.

Love for Ølstykke Sogns Landøkonomiske Forening. 1839.

## *Tidskrifter:*

Aarhus Amts økonomiske Annaler 1810–11.

Den danske bondeven år 1837–48 udgivet af C.L. Børresen.

Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid bd. 1–2. 1810–1816.

Landboforeningernes Tidende 1866–79 (udgives i forbindelse med Ugeskrift for Landmænd).

Nyeste Skilderie af København 1809.

Samlinger udgivne af det bornholmske Selskab for Efterslægten 1806–1810.

Søndag-Aftens-Læsning som ønskes at maatte blive til Nytte for dem der under Guds Velsignelse fremvirke og forarbejde vort gode Fædrelands Frembringelser. Odense 1809, Randers 1810–12.

Tidskrift for Landøkonomi, diverse årg.

Tidsskrift for Thisted Amts landøkonomiske Selskab 1843.

Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland. (Stændertidende).

Landøkonomisk Maanedsskrift især for mindre Jordbrugere 1844–47 redigeret af N.B. Krarup udgivet af Randers Amts Husholdningsselskab, Aarhus Amts landøkonomiske Selskab og Den landøkonomiske Forening for Grevskabet Frijsenborg.

Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland (Stændertidende).

## *Andet trykt kildemateriale:*

Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum 1. Hæfte. Ved K. Hansen, Kolding 1907.

Andersen, J.B.H.: Veiledning i Anvendelse af Guénons Kjendemærker ved Malkekøers Bedømmelse med et Forord af C.G. With. Nestved 1844.

Andersen, J.B.H.: Særskilt Aftryk af de 24 Hovedtegninger i »Veiledning til Anvendelse ved Guénons Kjendemærker ved Malkekøers Bedømmelse« tillige med en Meddelelse om de af Landboforeningerne for Sorø, Præstø og Frederiksborg Amter ved Præmieuddelinger for Melkekæg i flere Aar anvendte Bedømmelsesregler. Næstved 1852.

Begtrup, Gregers: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark bd. 1–7, 1803–12. Genoptrykt 1978.

Beretning om Den kongelige Stutterikommissions forhandling i Finansaaret 1862–63. Kbh. 1863.

- Beretning om flere Agerbrugets Fremskridt betingende Forhold i Kongeriget i Aaret 1853. 1855.
- Beretning om Frederiksborg Amts Landboforenings Virksomhed 1844, 1845, 1846 og 1847 Kbh. 1845–49.
- Beretning om Københavns Amts Landboforenings Virksomhed i Aaret 1842 Kbh. 1843.
- Beretning om Københavns Amts Landboforenings Virksomhed i Aaret 1847. Kbh. 1848.
- Beretning om de danske Landmænds Forsamling i Randers i 1845. Kbh. 1845.
- Beretning om den anden danske Landmandsforsamling afholdt i Odense i Sommeren 1846. Kbh. 1846.
- Beretning om den tredje danske Landmandsforsamling afholdt i Aarhus fra d. 27. Mai til 2. Juni 1847 Kbh. 1847.
- Beretning om den fjerde danske Landmandsforsamling afholdt i København fra den 5te–9de October 1852. Kbh. 1854.
- Beretning om den femte danske Landmandsforsamling afholdt i Flensborg fra d. 29 Mai til d. 2. Juni 1854 Kbh. 1855.
- Beretning om den sjette danske Landmandsforsamling afholdt i Aalborg fra den 24. til den 28. Juni 1856. Kbh. 1857.
- Beretning om den syvende danske Landmandsforsamling afholdt i Haderslev fra den 28. Juni til den anden Juli 1859. Haderslev u.å.
- Beretning om den ottende danske Landmandsforsamling i Horsens 2–6 Juli 1861. Kbh. 1862.
- Beretning om Stutterikommisionens Virksomhed i Aaret 1878 og 1879.
- Bergsøe, A.F.: Den danske Stats Statistik I–IV Kbh. 1844–53.
- Brinck-Seidelin, L.C.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende. Fjerde Stykke. Hjørring Amt. Kbh. 1828.
- Dalgas, C.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende. Første Stykke. Vejle Amt Kbh. 1826.
- Dalgas, C.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende. Femte Stykke. Ribe Amt. Kbh. 1830.
- Fjelstrup, S.A.: Endeel jyske Landmænds Meening om Væddeløb Fuldblod, jyske Racer og Stutteribesigtigelsespræmier Viborg 1832.
- J.S. Greve: Redskabs- og Makinlære til Brug for Landmænd. (Omarbejdelse af Professor Dr. Carl Reiflöhner's »Lehrbuch der landwirtschaftlichen Maschinenlehre«) København 1871.
- Hald, J.C.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende. Andet Stykke. Randers Amt Kbh. 1827.
- Hasle, Th.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende. Nittende Stykke. Holbæk Amt 1844.
- Hoffman, Jac. All (Bang): Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende Odense Amt Sekstende Stykke Kbh. 1843 (genudgivet 1990–91 med forord af Finn Stendal Pedersen).
- Kortfattet Fremstilling om Randers Amts Husholdningsselskabs Virken m.m. fra dets Oprettelse til Aarets Udgang 1842 i Tidsskrift for Landøkonomi. Ny Række 5. bd. 1844.
- Landmandsforsamling: Den niende danske Landmandsforsamling i Odense 29. Juni–4. Juli 1863. Odense 1864.
- Landmandsforsamling: Den tiende danske Landmandsforsamling i Aarhus 25–29. Juni. Kbh. 1866.
- Landmandsforsamling: Den ellefte danske Landmandsforsamling i Kjøbenhavn 6te–10de Juli 1869. Kbh. 1870.
- Landmandsforsamling: Den tolvte almindelige danske Landmandsforsamling i Nykjøbing paa Falster den 23–27de Juli 1872. Kbh. 1874.
- Landmandsforsamling: Den trettende almindelige danske Landmandsforsamling i Viborg d. 29. Juni til 3. Juli 1875. Kbh. 1877.
- Landmandsforsamling: Den fjortende danske Landmandsforsamling i Svendborg d. 2. Juli til 6. Juli 1878. Kbh. 1879.
- Lütken, O.D.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende Trettende Stykke. Præstø Amt 1839.
- Mandix, Jacob: Haandbog i den danske Landvæsenret. 2. udg. bd. 1–2. Kbh. 1813; Tillæg 1829.
- Neergaard, J.V.: Friimodige paa beviste Kjendsgjerninger grundede Oplysninger om en af Justitsraad Manthey og Hr. Cancelliraad Birch – angaaende et famøst Avlsbrug – til Det kongelige danske Landhusholdningsselskab indgIVEN vidunderlig Indberetning. Kbh. 1825.
- Neergaard, J.V.: Statistisk-oeconomic Beskrivelse over Østerflakkebjerg Herred. Kbh. 1830.
- Pedersen, Søren: En fæstebondes Liv. Erindringer og

- Optegnelser af Gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776–1839), udgivet ved Karen Schousbo. Kbh 1983.
- Prosch, V.: Haandbog i det almindelige Huusdyrbrug bd. 2 Hestens Avl og Pleie. Kbh. 1861.
- Præstø: Beretning af Præstø Amts Landboforening stiftet 23de September 1839. 1842.
- Skovgaard, J.D.: Aftvunget Forsvar, grundet paa beviiselige Sandheder. Kbh. 1826.
- Statistisk Tabelværk 5. hft... indeholdende Tabeller over Kreaturholdets Størrelse, Jordernes Besaaning og udbytte. 1842.
- With, C.G.: Almenfattelig Anviisning til Huusdyravl og Huusdyrenes Behandling. Kbh. 1847.
- With, C.G.: Rapport om De kgl. Stutteriers Tilstand og Virksomhed og de med offentlig Understøttelse afholdte Dyrskuer m.m. for 1852 til 1860, 1853–1861.
- Litteratur:*
- Aarhus Amts: Aarhus Amts landøkonomiske Selskab gennem 100 Aar 1842–1942. Århus 1942.
- Andersen, J.B.H.: Meddelelser om Sorø Amts landøkonomiske Selskabs Virksomhed. Næstved 1883.
- Appel, Axel: Meddelelser om Kvægbrugets Udvikling i Danmark i de sidste 25–35 Aar og særlig dets Udvikling paa Fyen og Lolland-Falster. Kbh. 1889. Landbo skrifter 2.
- Augé, Laribe Michel: La Revolution agricole. Paris 1955.
- Axelsen-Drejer, A.: Mejeribruget side 99–419 i K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie 1925 bd. 4 1925–32.
- Beck, N.: Fyens Stifts Patriotiske Selskab gennem hundrede Aar. Odense 1910.
- Bender, H.: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940 Ålborg 1987.
- Bjørn, Claus, 1982 (red.): Dansk Mejeribrug 1882–2000 Odense 1982.
- Bjørn, Claus (red): Det danske landbrugs historie bd. 2–3 Kbh. 1988.
- Boel, Jens: Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848–1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempler Kbh. 1985.
- Bornholms landbrug gennem tiderne. Bornholmske Samlinger III. række – 2. bind. Udg. af Bornholms historiske samfund. Rønne 1988.
- Brandt, Aage: Beretning om Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forenings virksomhed Rønne 1958.
- Bregnsbo, Michael: Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775–1800, belyst ved trykte prædikener og taler Kbh. 1992.
- Bølling-Nørre: Bølling-Nørre Herreders Landboforening gennem halvtredsindstyve Aar 1856–1906 ved H. Okholm. 1906.
- Christensen, Anton: Redskaber og Maskiner. side 421–600 i K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie bd. 4 Kbh. 1925–33.
- Christensen, Chr.: Udsigt over Landboforeningernes Fremkomst i Dansk Landbotidende 1873 side 1–28.
- Christensen, Chr.: Udsigt over Landboforeningernes Virksomhed i Dansk Landbotidende 1873 side 161–86, side 321–38, side 481–96 og side 529–40.
- Christensen, Chr.: Min livsførelse og virksomhed Kbh. 1918.
- Christensen, Dan Charley: »... med Overtalelse eller Opmuntring« i Fra Holbæk Amt 1987.
- Christensen, Otto: Danske patriotiske Selskaber for 100 Aar siden i Tune Elevers Aarsskrift 1914 side 19–47.
- Christensen, Otto: Ramsø-Tune Herreders Landboforening 1874–1924 Roskilde 1924.
- Clemmensen, Niels: Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780–1880. Periodisering og forskningsoversigt. Kbh. 1987.
- Davidson, Børge: Spredte kræfter samles. Aalborg Amts Landboforening 1844–1944. Aalborg 1944.
- Dannfelt, H. Juhlin: Kungl. Landbruksakademien 1813–1912 samt svenska Landthushållningen under nittonde århundradet. Stockholm 1913.
- Degn, Ole: Flids og Vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1969 i Vagn Dybdahl red.; For fædrelandets bedre Flor. Bidrag til Det kgl. danske Landhusholdnings selskabs historie 1769–1969. Aarhus 1969.
- Duby red m.fl.: Histoire de la France Rurale bd. 3 Paris 1976.
- Eg, Peder: Heden der blev til skov og ager. Give 1989.
- Eriksholm, A.J.: Holbæk Amts økonomiske Selskab 1812–1912 Holbæk 1912.
- Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik I–V og supplement Kbh. 1878–91.
- Fode, Henrik: Selskabet for indenlandsk Kunstflid 1808–1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden i Erhvervshistorisk Årbog XXIV, 1973.
- Frandsen, Karl-Erik: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. I–II Kbh. 1984.



- Frederiksborg Amts Landboforening 1843–1893. 1893.
- Frijsenborg-Faurskov: Festskrift udgivet af Frijsenborg-Faurskov Birks Landboforening. Aarhus 1938.
- Gadd, Carl Johann: Järn och potatis. Jordbruk teknik och social omvandling i Skaraborgs län. Meddelande från ekonomisk-historisk institution ved Göteborgs universitet 52, Göteborg. 1983.
- Goddard, Nicholas: Harvests of Change. The Royal Agricultural Society of England 1838–1988. London 1988.
- Goldschmidt, Harald: Meddelelser om Kvægbrugets Udvikling i Danmark og særligt i Sorø og Præstø Amter i de sidste 25–35 Aar. Kbh. 1896. Landbo-skrifter 3.
- Hads: Hads Hads herreds Landboforening 1853–1903 u. st. 1903.
- Haderslev: Haderslevs Amts Landboforening 1861–1911. 1911 u. st. af Anders Lebeck.
- Hald, J.C.: Bidrag til Kundskab om de danske Provin-ders Tilstand i oeconomic Henseende. Ottende Stykke. Ringkøbing Amt. Kbh. 1833.
- Hansen, Hans: Den nordslesvigske Landboforening. Haderslev 1946.
- Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse Åbenrå 1885.
- Hansen, H.P. og Hedelund, H.P.: Blade af Aalborg Amts Landboforenings Historie 1810–1844–1894. Aalborg 1894.
- Hansen, K.: Det danske Landbrugs Historie bd. 1–5 Kbh. 1934–45.
- Haslev: Haslev og Omegns Landboforening gennem et Hundrede Aar 1844–1944. u.st. 1944.
- Hentze, Arne: Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840 i Bol og by nr. 8 1974.
- Hertel, H.: Det kongelige danske Landhusholdnings-selskabs Historie bd. 1–2 Kbh. 1919–1920.
- Heyman, N.: Landboforeningernes Virksomhed i For-tid, Nutid og Fremtid i Tidsskrift for Landøkonomi 5. rk. 16. bd. 1897 side 417–59.
- Hjerm-Ginding: Hjerm-Ginding Herreders Landbo-forening 1820–1970. Holstebro 1970.
- Hindsholm: Peter R. Olsen: Hindsholm Landbofore-ning 1856–1931. Odense 1931.
- Hobro: Træk af Landbrugets Vilkaar. Hobro og Om-egns Landboforening 1875–1950 ved Enevold Niel-sen og F. Beck Petersen. Hobro 1950.
- Holbæk: Holbæk Amt Landboforening 1866–1966. 1966.
- Hooper: Studies in Dairy Cattle i Bulletin no. 234 (Research Bulletin) Kentucky Agricultural Experi-ment Station, University of Kentucky, July 1921 side 126–158 (The Escutcheon in Relation to Production of Milk and Butterfat).
- Horns Herred: K. Hansen (red.) Horns Herreds Land-boforening 1863–1913 Kbh. 1913.
- Højrup, Ole: Landbokvinden. Rok og kværn. Grov-brød og Ole Vadmel. Kbh. 1964.
- Hjørring: Hjørring Amts landøkonomiske Selskab 1845–1945. Hjørring 1945.
- Ipsen, E.J.: Offentlige foranstaltninger til kvægavlens fremme Kbh. 1963.
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlingers Histo-rie 1830–48 bd. 1–2. Kbh. 1931–34.
- Jensen, Hans: Dansk Jordpolitik 1757–1919 bd. 1–2 Kbh. 1936–1945.
- Jensen, Hans Jørgen Winther: Dansk landbrugs tek-nologiske stadi 1820–1840. Kbh. 1988.
- Jensen, Hans Jørgen Winther: Betydningen af anvendt forskning i omlægningen af dansk landbrug 1880–1914 i Bol og By 1989: 1.
- Jensen, Hans Jørgen Winther: Udvikling og diffusion af ny teknologi i dansk landbrug 1850–1915-eksem-plet mejemaskiner og tærskværker i Stevns og Fakse herreder. 1991 upubliceret manus.
- Jensen, Jens: Hesten i K. Hansen Det danske Land-brugs Historie bind 3 side 1–240.
- Jensen, Poul: Presse, penge og politik 1839–48. Den sidste enevoldskonges forhold til konservative pres-sekredse – især i København. Kbh. 1971.
- Jensen, S.P.: Den teknologiske udvikling i landbruget side 149–62 i Tidsskrift for Landøkonomi nr. 4, 1982.
- Jensen, S.P.: Landbrugets systemskifte 1870–1914 be-lyst gennem dagbøgerne og regnskaber fra en enkelt gård i Bol og By 1985: 2 side 56–102.
- Jensen, S.P.: side 243–350 i Claus Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie bd. 3.
- Jespersen, Knud: Fyns Stifts patriotiske Selskab. Fra almennyttigt selskab til landboforening. Odense 1985.
- Jespersen, Johs. og Refsgaard, J.P.: Hesten i Avl og Brug Kbh. 1944.
- Johansen, Hans Chr.: Danmarks Historie bd. 9. Dansk økonomisk statistik 1814–1980. Kbh. 1985.
- Johansen, Hans Chr.: En samfundsorganisation i op-brud. Dansk socialhistorie bd. 4 Kbh. 1979.

- Kirketerp, M.E.: Bornholms landøkonomiske Fornings Historie 1852–1902. Rønne 1902.
- Kjærgaard, Thorkil: Den danske revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning. Kbh. 1991 (anmeldelser og kritik i Fortid og Nutid 1992 hefte 1 side 16–58).
- Klitgaard, C.: Aalborg Købmænd gennem 500 Aar Aalborg 1931.
- Knudsen, P.C.: Aalborg Bys Historie del 1–3 Aalborg 1931–33.
- Kolding: Kolding Herredes landbrugsforening 1869–1919 Kolding 1919.
- Konradi, Emil: Kolding Omegns Landboforning 1862–1912. Kolding 1912.
- Kristensen, H.: Sorø Amts landøkonomiske Selskab 1833–1933 Slagelse 1933.
- Kristiansen, Kristof: Familiebruget under pres-økologiske og sociale betingelser for den nord-vesteuropæiske agrarudvikling 1300–1700 i Fortid og Nutid bd. 29, 1981–82.
- Kristianstads: Kristianstads Läns Hushållningssällskap 1814–1964. u.st u.a.
- Köll, Anu-Mai: Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede. Stockholm 1983.
- la Cour, A.: Landøkonomisk Foreningsvirksomhed i 76 Aar. Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme i Lolland-Falsters Stift fra 1809 til 1885 og Maribo Amts økonomiske Selskab fra 1835 til 1885 Nykøbing F. 1885.
- Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt 1862–1912. 1912.
- Landbrugsforhold i Danmark siden midten af det 19. Aarhundrede Kbh. 1911. Statistisk Tabelværk 5. række, litra C nr. 4.
- Langeland: Langelands landøkonomiske Forening gennem hundrede år red. af Johs. Johansen Rudkøbing 1955.
- Larsen, Sigurd: Agerdyrkningskemi i Danmark gennem to århundreder i Forskningens rolle for landbrugsudvikling, fortid, nutid og fremtid Kbh. 1990.
- Lauritsen, J.: Fyens Stifts patriotiske Selskabs Historie Odense 1868.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: Jyske heste til Europa i Bol og By 1991: 1.
- Macdonald, Stuart: The Diffusion of Knowledge among Northumberland Farmers 1780–1815 i The Agricultural History Review 1979.
- Mitichison, Rosalind: The old Board of Agriculture i English Historical Review vol. LXXXIV 1949.
- Myrdal, Janken: Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet. Nordiska Museet 1991.
- Mørkeberg, P.A.: Meddelelser om Kvægbrugets Udvikling i Danmark i de sidste 25–35 Aar og særlig dets Udvikling paa Fyen og Lolland-Falster. Kbh. 1889. Landboskrifter 2.
- Nielsen, Axel udg.: Industriens historie i Danmark bd. III, 2 af J.O. Bro Jørgensen: Tiden 1730–1820 Kbh. 1943 (repro 1979).
- Nielsen, Britta: Den danske politiske bondebevægelses opkomst på Øerne i første Halvdel af 1840'erne. 1976 utrykt speciale fra Historisk Institut, Århus Universitet.
- Nielsen, Helge: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. Kbh. 1860.
- Nielsen, Viggo: Møns Landboforening 1845–1945. Stege 1945.
- Nüchel-Thomsen, Birgit, Thomas, Brinley og Oldam, John W.: Dansk-Engelsk samhandel 1661–1963 i erhvervshistorisk Årbog 1965 XVI 1966.
- Oldam, John W.: Selskabets medlemmer i Vagn Dybdahl (red.) For fædrelandets bedre flor. Bidrag til Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs historie 1769–1969. Aarhus 1969.
- Passy, Louis: Histoire de la Société nationale d'agriculture de France bd. 1 Paris 1912.
- Pedersen, A. (red.): Sortbroget kvæg-baggrund og udvikling i Danmark Kbh. 1983.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugskrisen 1818–1828 i Gissel (red.): Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvferdsårsdagen. Landbohistoriske skrifter IV 1974.
- Pedersen, Erik Helmer og Margit Mogensen: Nybrud i firserne. Andelstidens fynske landbrug i historiens og kunstens perspektiv Kbh. 1982.
- Pedersen, Rasmus: Forelæsninger over Plantefysiologi. 1 Planternes Næringsstoffer. Historisk Indledning. Kbh. 1883.
- Petersen, P.H.: Kvæggets Avl Kbh. 1984.
- Petersen, Kierulf m.fl.: Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar. Randers 1910.
- Petersen-Børup, R.J. og Petersen, H. Dorph: De danske landmandsforsamlinger i det 19de Aarhundrede. Odense 1900.

- Præstø: Præstø Amts Landboforening 1839–1889. Fakse 1889.
- Præstø: Landboforeningen for mindre Landbrugere i Præstø Amt Næstved 1912.
- Rumar, Lars: Jordbrug og brændevinsbrænding i Erhvervshistorisk Årbog bd. 17 og 18 Århus 1967 og 1968.
- Roskilde: Gl. Roskilde Amts Landboforening 1870–1920. Roskilde 1920.
- Salling: Salling Landboforening 1842–1942 Skive 1942.
- Schröder-Lembke: Oeconomische Gesellschaften im 18. Jahrhundert i Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie Jahrgang 38, Heft 1, Mai 1990 side 15–24.
- Schmidt, August: Hegn og markfred. Brabrand 1952.
- Siggaard, Niels: Københavns Amts Landboforening gennem Hundrede Aar 1841–1941. Kbh. 1941.
- Skodborg-Vandfuld: Skodborg-Vandfuld Herreders Landboforening 1856–1956. Lemvig 1957.
- Skovgaard, Kr.: Da landboforeningerne voksede frem i Landsbladet 1968. Jubilæumsnummer.
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Danmarks historie, bind 5 Tiden 1814–1864 Kbh. 1985.
- Stattin, Jan: Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring-utveckling och verksamhet under 1800-talets förste hälft. Uppsala 1980. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensis 113.
- Svendborg: Svendborg Amts landøkonomiske Selskab. Festskrift og Katalog. Odense 1907.
- Thisted: Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt og Det thylandske landøkonomiske Selskab 1841–1941. Thisted 1941.
- Tuxen, S.C.A.: Maribo Amts Landbrug gennem hundrede Aar. Kbh. 1909.
- Uhrskov, Anders: Frederiksborg Amts Landboforening 1843–1943 Hillerød 1943.
- Ulfborg-Hind: P. Storgaard Pedersen: Ulfborg-Hind herreders Landboforening 1856–1906. Ringkøbing 1906.
- Watson, J.A.: The History of the Royal Agricultural Society of England 1839–1939. London 1939.
- Vejle: Johs. Schiødt: Vejle Amts Landboforening 1851–1901 Vejle 1901.
- Øverland, O.A.: Det kgl. Selskab for Norges Vel bd. 1 Kristiania 1909.

# Billedfortegnelse

- S. 12: Ill.: Maribo Amts Landbrug gennem 100 Aar, 1809–1909.
- S. 14: Kobberstiksamlingen.
- S. 15: Ill.: K.Hansen: Det danske landbrugs historie.
- S. 17: Ill.: Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, 1810 – 29. januar – 1910.
- S. 20: Ill.: Danske Landbrugskandidater, 1944.
- S. 21: Ill.: Mellem Bælt og Fjord, af Mogens Lebech, 1960.
- S. 23: Ill.: Skanderborg Landboforening, 1855–1880–1905.
- S. 25: Ill.: Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, 1810 – 29. januar – 1910.
- S. 30: Ill.: Landbrugets ordbog, III.
- S. 31: Billedsamlingen, Det kgl. Bibliotek.
- S. 35: Ill.: Henning Bender: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940, Aalborgs Historie, bd.4.
- S. 36: Ill.: Fyens Stifts patriotiske Selskab gennem 100 Aar.
- S. 39: Ill.: Landøkonomisk Selskab for Thisted Amt og Det thylandske landøkonomiske Selskab 1841–1941.
- S. 40: Ill.: Henning Bender: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940, Aalborgs Historie, bd. 4.
- S. 42: Ill.: Viggo Petersen: Jens Bangs stenhus.
- S. 43: Ill.: Henning Bender: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940, Aalborgs Historie bd. 4.
- S. 48: Ill.: Efterslægtsselskabet og dets skole gennem to århundrede af Jørgen Hatting, 1986.
- S. 49: Ill.: Odense Bys Historie, »Mod bedre tider«, Odense 1789–1868, 198?.
- S. 50: Ill.: Ugeskrift for landmænd, II, 1872.
- S. 54: Kobberstiksamlingen.
- S. 56: Ill.: Det kgl. danske Landhusholdningsselskab.
- S. 58: Ill.: Landbohistoriske billeder, udg. af Landbrugets Informationskontor.
- S. 59: Ill.: Landmandsbogen, udg. af T. Westermann.
- S. 60: Fotosamlingen, Kunstakademiets Bibliotek.
- S. 61: Ill.: Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, 1810 – 29. januar – 1910.
- S. 62: Bornholms Museum, Rønne.
- S. 63: Ill.: Landbohistoriske billeder, udg. af Landbrugets Informationskontor.
- S. 64: Ill.: Randers Amts Husholdningsselskab 1810–1910.
- S. 65: Ill.: Landbrugets ordbog, III.
- S. 67: Ill.: Det danske landbrugs historie, III.
- S. 68: Ill.: Randes Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, 1810 – 29. januar – 1910.
- S. 71: Fotosamlingen, Kunstakademiets Bibliotek.
- S. 73: Ill.: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie.
- S. 74: Kobberstiksamlingen.
- S. 76: Ill.: Landmandsbogen, udg. af T. Westermann.
- S. 79: Kunstakademiets Bibliotek og Fotosamling.
- S. 84: Næstved Stadsarkiv.
- S. 85: Landbrugets Informationskontor, Skejby.
- S. 86: Fotosamlingen, Kunstakademiets Bibliotek.
- S. 88: Ill.: Sorø Amts landøkonomiske Selskab gennem hundrede Aar 1833–1933.
- S. 95: Landbrugsraadet eller K. Hansen: Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum, 1. Hæfte, 1907.
- S. 97: Ill.: Aarhus Amts landøkonomiske Selskab gennem 100 Aar 1842–1942.
- S. 98: Ill.: Sorø Amts landøkonomiske Selskab gennem hundrede Aar, 1833–1933.
- S. 99: Ill.: Sorø Amts landøkonomiske Selskab gennem hundrede Aar, 1833–1933.
- S. 101: Ill.: Frijsenborg-Faurskov Birks Landboforening, 1838.
- S. 102: Kobberstiksamlingen.
- S. 103: Ill.: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie 1830–1848, første Del, andet Halvbind.
- S. 106: Ill.: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers historie 1830–1848, første Del, andet Halvbind.
- S. 110: Landbohøjskolens Bibliotek.
- S. 113: Bornholms Landbrug gennem tiderne ved Henrik Vensild og Per Thule Hansen, 1988.
- S. 115: Fotosamlingen, Kunstakademiets Bibliotek.
- S. 117: Bornholms Museum, Rønne.
- S. 121: Bornholms Museum, Rønne.
- S. 122: Ill.: Kolding omegns Landboforening 1862–1962.
- S. 122: t.v. Ill.: Landbrugets Ordbog, II.
- S. 122: t.h. Ill.: Landmandsbogen, udg. af T. Westermann.
- S. 124: Ill.: Ugeskrift for Landmænd 1861, II.



- S. 125: Ill.: Det danske Landbrugs Historie, bind III, s. 11.
- S. 125: Ill.: Blade af Landbrugets Historie i Aarhus Amt i dette Aarhundrede, Aarhus Landboforenings 50 Aars Jubilæum.
- S. 126: Bogense lokalhistoriske Arkiv.
- S. 128: Ill.: Det danske Landbrugs Historie, bind III.
- S. 130: Ill.: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie 1830–1848, første Del, andet Halvbind.
- S. 131: Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv, Ringsted.
- S. 134: Ill.: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers historie 1830–1848, første Del, andet Halvbind.
- S. 136: Bornholms Museum, Rønne.
- S. 138: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers historie 1830–1848, første Del, andet Halvbind.
- S. 141: De sjællandske Landboforeninger.
- S. 142: Landsbladet.
- S. 143: Ill.: Den ottende danske Landmandsforsamling, appendix.
- S. 145: Kunstakademiets Bibliotek og Fotosamling.
- S. 147: Billedsamlingen, Det kgl. Bibliotek.
- S. 148: Ill.: Beretning om den femte Landmands-Forsamling, Flensborg 1854, appendix.
- S. 150: Ill.: Det danske landbrugs historie, bind III.
- S. 152: Landbohøjskolens Bibliotek.
- S. 153: Ill.: Beretning om den femte Landmands-Forsamling, Flensborg 1854, appendix.
- S. 155: Ill.: Hjørring Amts Landboforening 1845–1895.
- S. 156: Ill.: Beretning om den femte Landmands-Forsamling, Flensborg 1854, appendix.
- S. 160: Fotosamlingen, Kunstakademiets Bibliotek.
- S. 161: Ill.: J.B.H. Andersen: særskilt Aftryk af de 24 Hovedtegninger i »Veiledning til Anvendelse af Guénons Kjendemærker ved Malkekøers Bedømmelse«, Næstved 1852.
- S. 165: Billedsamlingen, Det kgl. Bibliotek.
- S. 167: Landbohøjskolens Bibliotek.
- S. 168: Ill.: Landmandsbogen, udg. af T. Westermann.
- S. 169: Billedsamlingen, Det kgl. Bibliotek.
- S. 171: Ill.: Politikens Danmarkshistorie, bd. 11.
- S. 175: Ill.: Ugeskrift for landmænd, 1870, II.
- S. 176: Ill.: Landbohøjskolens biler, udg. af Landbrugets Informationskontor.
- S. 181: Ill.: Hindsholm Landboforening gennem 75 Aar 1856–1931.
- S. 182: Ill.: Karl Erik Frandsen.
- S. 184: Ill.: Sønderjylland, red. Svend Dahl og Axel Linvald første bind, 1919.
- S. 186: Ill.: Sønderjylland, red. Svend Dahl og Axel Linvald, første bind, 1919.
- S. 188: Ill.: Vejle Amts Landboforening gennem 100 Aar.
- S. 190: Ill.: Bornholms landøkonomiske Forenings Historie 1852–1902.
- S. 194: Kobberstiksamlingen.
- S. 195: Karen Bentsen.
- S. 196: J.S. Greve: Redskabs- og Maskinlære til Brug for Landmænd, 1871.
- S. 199: Ill.: Beretning om de syvende danske Landmands-Forsamling, Haderslev 1859, appendix.
- S. 202: Landbrugets Informationskontor, Skejby.
- S. 204: De danske Landboforeninger.
- S. 206: Landbohøjskolens Bibliotek.
- S. 207: Ill.: Det danske Landbrugs historie III.
- S. 208: Vendsyssel lokalhistoriske Arkiv, Hjørring.
- S. 214: Vendsyssel lokalhistorisk Arkiv, Hjørring.
- S. 216: Ill.: Aarhus Amts landøkonomiske Selskab gennem 100 Aar 1842–1942.
- S. 217: Ill.: 50 års historisk arbejde red. af Erik Helmer Pedersen, 1992.
- S. 220: Kobberstiksamlingen.
- S. 221: Billedsamlingen, Det kgl. Bibliotek.
- S. 227: Ill.: Den ellefte danske Landmandsforsamling, København 1869.
- S. 232: Landbrugsraadet.
- S. 233: K. Hansen: Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum, 1. Hæfte, 1907.
- S. 234: Vendsyssel lokalhistoriske Arkiv, Hjørring.
- S. 236: Blade af Landbrugets Historie i Aarhus Amt i dette Aarhundrede, Aarhus landboforenings 50 års jubilæum.

# Register

Sidehenvisninger i *kursiv* refererer til billede.

- Allerup, jernstøber 66.  
Andersen, Ellen Willemoes, organisationsleder 232.  
Andersen, J.B.H., kvægavler 88, 99, 161.  
Andersen, K.M., konsulent 25.  
Andersen, Rasmus, bonde 75, 76, 77, 80.  
Appel, Axel, staskonsulent 26, 206, 207.
- Baden, G.L. 36.  
Bang, Jens, købmand 42.  
Bang, Niels Hofman, botaniker 167.  
Bang, N.E. Hofman, landøkonom 149, 167, 169, 170, 171, 172, 212, 221, 222.  
Bang, N.E. Hofman, fru 169.  
Bardebfleth, Johan Frederik von, landstutmester 144.  
Bassesen, Niels, byfoged 40, 41.  
Begtrup, Gregers, landøkonom 26, 34.  
Bender, Henning, historiker 26.  
Bendz, L.M. 36.  
Berg, Jens Chr., kommitteret i rentekammeret 140.  
Bertin, fransk finansminister 51.  
Beyer, svensk staldmester 140.  
Bie, præst 63, 66, 75, 76.  
Bie, A., købmand 190.  
Bie, H.J., agent 190.  
Bindesbøll, N.G., arkitekt 110.  
Birch, stiftlandinspektør 77.  
Bjørn, Claus, historiker 24, 212, 216.  
Blach, Jørgen Mogensen, gårdejer, politiker 149, 154.  
Blach, Søren, bonde 69.  
Blicher, Hans Brøchner, præst 101.  
Blicher, Steen Steensen, præst, digter 155.  
Blom, Emanuel, amtmand 39, 41, 43.  
Brask, N.C., konsul 190.  
Brinck-Seidelin, amtsforvalter 76.  
Broge, Hans, købmand 216.  
Budtz, forvalter 101.  
Buus, N.P., landøkonom 216  
Bundgaard, Anders Larsen, bonde 77.  
Bärens, Johan, Hendrich, embedsmand 31.  
Bøggild, Jens, canselliråd, byfoged 38.  
Børresen, Christian, Ludvig, præst, bladudgiver 26, 84, 101, 107, 114, 115, 116.
- Carøe, etatsråd 64.  
Carlsen, møller, organisationsleder 191.  
Carlsen, præst 164.
- Christensen, Balthasar, prokurator, politiker 105, 107.  
Christensen, Christen organisationsleder, landbrugslærer 20, 21, 22.  
Christensen, Erik, bonde 76, 77.  
Christensen, Poul, 131, 132.  
Christiansen, Rasmus, maler 12, 58, 63, 68, 176.  
Classen, kammerjunker 149.  
Clewberg-Edelcrantz, Abraham Niclas, svensk embedsmand 49, 50.  
Collin, Jonas oranisationsleder 22, 85.  
Cour, A. la, landøkonom 25, 149, 199, 214.  
Cour, H.C. la, proprietær 190.  
Cour, Otto August la, godsejer 135.
- Dalgas, Carlo, maler 160.  
Dalgas, Carl Frederik, landøkonom 104, 133, 134, 135.  
Danneskjold, lensgreve 101.  
Degn, Ole, historiker 26.  
Deurs, van, generalkrigskommissær 48.  
Dons, godsejer 190.  
Drejer, A. Axelsen, orgnisationsleder 212, 216.  
Drewsen, J.C., landøkonom, politiker 103, 104, 105, 107, 149.
- Faurskov, forpagter 69.  
Faye, Gerhard, amtmand 39, 41, 43.  
Fink, Troels, historiker 24, 185.  
Fjelstrup, Søren August, godsejer 132, 133, 135, 137, 138.  
Flor, Chr., professor, højskoleforstander 172, 185.  
Fløe, Jens Pallesen, landinspektør 211.  
Fode, Henrik, historiker 26.  
Frederik VI, konge 32, 47, 232.  
Frederik VII, konge 116.  
Friderichsen, kammerråd 149.  
Friis, Fr., direktør 97  
Friis, Joh., godsejer, politiker 78, 79, 98, 135, 137, 138.  
Frijs, Jens Christian Krag Juel Vind, lensgreve 100, 101.
- Galster, Johan Georg, strømpe- og handskehandler 40.  
Giersing, N., forfatter 104.

- Giødwad, Anders, købmand 40.  
 Gleerup, Jacob 40.  
 Gleerup, Poul Mørch, cancelliråd, rådmænd 38.  
 Goldschmidt, H., professor 26.  
 Guénon, Francois, fransk lærebogsforfatter 161.
- Hald, J.C., organisationsfunktionær 154.  
 Hansen, Peder, biskop 35.  
 Hansen, Hans Schultz, historiker 185, 189, 193.  
 Hansen, Jens (Holev), gårdejer 207.  
 Hansen, Johan Frederik, docent 172.  
 Hansen, K., statskonsulent 22, 24, 25.  
 Hansen, Peder, gårdejer 105.  
 Hartmann, E., mejerikonsulent 214.  
 Hedegaard, proprietær 181.  
 Heide, H.P., forpagter 205, 215.  
 Heide, Andreas Gram, oberstløjtnant 35.  
 Heinen, A.C. von, 36.  
 Hellfried, generalpostdirektør 31.  
 Hendrichsen, F., xylograf 54.  
 Hertel, H., organisationsleder 22, 24.  
 Heyman, N., proprietær, landbrugskandidat 22.  
 Hofman-Bang, Jac. Aall, landøkonom 87.  
 Holsteinborg, F.A. Holstein, lensgreve, organisationsleder 98, 98.  
 Holstein, L.C., godsejer 154.  
 Hornsyld, David, jurist 38, 41.  
 Hvenegaard, forpagter 181.  
 Hviid, organisationsleder 191.
- Ingwersen, Johannes, godsejer 133, 134, 135.
- Jacoby, købmand 164.  
 Jacobsen, Christoffer, gårdejer 181.  
 Jacobsen, R., gårdfæster 190.  
 Jansen, Rasmus, biskop 35, 37, 38, 41, 43, 44, 45.  
 Jensen, veterinær, organisationsleder 225.  
 Jensen, Hans, historiker 24, 25.  
 Jensen, J., statskonsulent 125.  
 Jensen, Lars Peter, gårdejer 190.  
 Jensen, P.V., mejeriassistent 215.  
 Jensen, Peder, gårdejer 181.  
 Jespersen, Knud J.V., historiker 24.  
 Jespersen, Hans Kofoed, organisationsleder 190, 191.  
 Jessen, Peter, statskonsulent 207.  
 Juul, F. 36.  
 Juul, R., hofjægermester 181.  
 Jørgensen, J.L. jernstøber 190.  
 Jørgensen, Lars, gårdejer, lærer 104.
- Karl 14. Johan, svensk konge 49.  
 Kirk, Ole, landmand, politiker 130, 131, 132, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 149, 154.  
 Kjellerup, Laurits.  
 Knudsgaard, P., gårdejer 45.  
 Knuth, organisationsleder 143, 149.  
 Kofod, Lucianus, politiker 222.  
 Kofoed, justitsråd 40, 41.  
 Kold, Christen, højskoleforstander 183.  
 Konradi, Emil, 25.  
 Korsgaard, gårdejer 45.  
 Krag-Juul-Vind-Frijs, Jens Christian, lensgreve 101.  
 Krarup, N.B., landøkonom, organisationsleder 98, 101, 107, 164, 165, 171, 172.  
 Krarup, J.B., præst 104.  
 Krüger, Hans A. 185.  
 Kudsk, Lars, 45.  
 Køster, apoteker 164.
- Lacoppidan, forpagter 190.  
 Lacoppidan, H.J.G.A., farmaceut 170.  
 Laursen, Peder, landmand 78, 79.  
 Lawaetz, Otto, proprietær 215.  
 Lehmann, Orla, politiker 105, 107, 116, 188, 189.  
 Lehn, præst 183.  
 Lerche, kammerherre 48.  
 Liebig, Justus von, agrikulturkemiker 167, 168, 196, 205.  
 Lollsgaard, P. forpagter 181.  
 Lorentz, V.C., amtmænd 164.  
 Lundbye, Th., maler 86.  
 Lütken, O.D., præst 112, 113, 114, 116.  
 Lütken, P.W., præst 36.
- Madsen, Hans, forpagter 181.  
 Madsen, Marius, proprietær 181.  
 Madsen, P.A., kobberstikker 220.  
 Mayntz, proprietær 190.  
 Meden, Peter, præst 34, 35, 37, 44, 47.  
 Moltke, greve (Aagaard) 48.  
 Moltke, Gebhard, stiftamtmand 35.  
 Mourier, Charles Denys, proprietær 35, 36.  
 Mourier-Petersen, godsejer 202.  
 Møller, Laurits, mejeriassistent 215.  
 Møntsted, Otto, købmand 216.  
 Mørkeberg, P.A., statskonsulent 26.
- Neergaard, Carl de, godsejer 85, 86, 98, 99, 105, 140, 161.

- Neergaard, Jens Veibel, veterinær 131.  
 Neergaard, Johan Ferdinand de, godsejer 105.  
 Neergaard, Peter Christian Joachim Bruun de, organisationsleder 100.  
 Nielsen, Anders, gårdejer 181.  
 Nielsen, Christen, gårdfæster 196.  
 Nielsen, Gotfred, gårdejer 181.  
 Nielsen, Hanne, smør- og osteproducent 216, 217.  
 Nielsen, Hans, 217.  
 Nielsen, Johannes, agent 40.  
 Nielsen, Knud, bonde 65.  
 Nielsen, Peder Knudstrup, gårdejer 103.  
 Nissen, Hans 185.  
 Nonnen, Edward, svensk godsejer 170.  
 Nyholm, J.C., proprietær 141, 154, 155.
- Olsen, Jens, gårdejer 196.  
 Ostenfeldt, Laurits, godsejer 135, 137.
- Pallesen, Hans, hesteavl 125.  
 Pentz, Ditlev von , stiftamtmand 35, 37, 38, 39.  
 Pedersen, Jens, gårdejer, lærer 104.  
 Pedersen, Søren, gårdejer 195.  
 Petersen, sognefoged 107.  
 Petersen, Edvart, kobberstikker 102.  
 Petersen, Kierulf, forfatter 25.  
 Posselt, stænderforsamlingskandidat 185.  
 Poulsen, løjtnant 69.  
 Poulsen, Christian M., højskolelærer 171, 172.  
 Poulsen, Søren 45.  
 Prosch, F.V.A., veterinær 205, 206.
- Quist, agent 38.
- Rafn, C.G., naturforsker, embedsmand, forfatter 30, 31, 32, 104.  
 Rasmussen, Niels, bonde 65.  
 Reventlow, Chr. D., bondereformator 39.  
 Ridder, Johs., organisationsleder 232.  
 Rosenørn, Carl Gustav, stiftamtmand 98.  
 Rosenørn-Leth, kammerherre baron 149.  
 Rosenstand, C.T., købmand 216.  
 Rothe, Chr., godsejer 140.  
 Rothe, Tyge, forfatter 36.  
 Rørby, Martinus, maler 54.
- Saussure, fransk kemiker 168.  
 Scavenius, (til Gjorslev), godsejer 105.
- Scavenius, P.B., kammerherre 98, 99.  
 Schrøder, mejeriassistent 215.  
 Schumacher, Peter Christian, amtmand 35.  
 Segelcke, Th.R., professor 212, 213, 214, 215, 216.  
 Sehested, jægermester 190.  
 Siggaard, Niels, forfatter 25.  
 Skau, Laurids 185.  
 Skovgaard, Joakim, maler 194.  
 Skovgaard, P.C., maler 60, 86, 115.  
 Smidth, Hans, maler 14, 79, 145.  
 Smith, præst 69  
 Stattin, Jan 26.  
 Svendsen, A., landbrugslærer 20.  
 Sørensen, Andreas Ammentorp, organisationsleder 100.
- Tang, A.E.M., godsejer 154.  
 Tesdorpf, Edward, organisationsleder 146, 147, 148, 149, 164, 198, 205, 206, 207, 213, 216.  
 Thaarup, Friderich, amtmand 47.  
 Thaer, Albrecht, landøkonom 70, 85, 103, 167.  
 Thirup, hr. 45.  
 Thomsen, A., organisationsfunktionær 100.  
 Tietgen, C.F., etatsråd 128.  
 Tillisch, stiftamtmand 98.  
 Tutein, P.A., godsejer 105.
- Valentin, præst 141.  
 Valentiner, A. organisationsleder 154, 164, 195, 213, 216.  
 Vosbein, J, redaktør 105.
- Walther, præst 48.  
 Wam, Søren, bonde 62.  
 Weinschenck, Frederik Vilhelm, godsejer 140, 143, 149, 154.  
 Wiberg, A.F., præst 36.  
 Wigelsen, justitsråd 38.  
 Willemose, gårdejer 45.  
 With, Georg Chr., veterinær 150, 151, 154, 203.  
 Wulf, Hans Andreas, godsejer 133.
- Zeuthen, etatsråd 48.  
 Zillen, J.W., maler 74.  
 Zytphen-Adeler, G., lensbaron 183.
- Ørsted, A.S., organisationsleder 22, 138.



